

ANDELAKI.

ECONOMIE NATIONALE DE GÉORGIE

Livre premier :

TERRITOIRE ET POPULATION.

ა/კ 9094
2

კ. პანდელაკი.

საქართველოს ეროვნული
მეურნეობა

წიგნი პირველი:

**ტერიტორიულ
მოსახლეობა**

დ. ხელადის გამოცემა

პ. ა. რ. ი. შ. ი.

1935

საქართველოს სსრ-ის სტატისტიკის განყოფილება

137-ბ

C. KANDELAKI.

ECONOMIE NATIONALE DE GEORGIE

Livre premier :

TERRITOIRE ET POPULATION

91: 308 } 4792

კ. კანდელიძე.

საქართველოს ეროვნული

მეურნეობა

წიგნი პირველი:

ტერიტორია

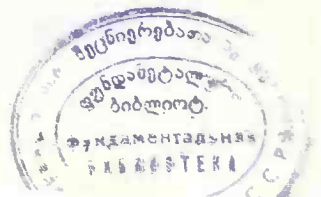
მოსახლეობა

112
3.2015-16900

დ. ხელადის გამოცემა

პ ა რ ი ზ ი.

1935

პ ვ ტ ო რ ი ს ა გ ა ნ .

ეს წიგნი წარმოადგენს ერთ ნაწილს იმ ლექციებისას, ავტორი ამ რამდენიმე წლის წინეთ რომ კითხულობდა პარიზში — „საფრანგეთში მყოფ ქართველ სტუდენტთა ასოციაციის“ წრეში. ის ლექციები შეწყობილი იყო აუდიტორიის უმრავლესობისთვის, ემიგრაციაში მყოფ ქართველ ახალგაზრდობას გულისხმობდა, და ამ წიგნშიც ამ მხრივ ბევრი ცვლილება არ შეგვიტანია.

ზოგიერთ მეგობრების წინადადება, რომ ის ლექციები გამოგვექვეყნებია, იმ დროს არ მოხერხდა და ახლაც მხოლოდ ნაწილობრივ ხერხდება; სამაგიეროდ, ჩვენ იგი შევაგვსეთ უკანასკნელათ გამოქვეყნებულ მასალების მიხედვით და მცირეოდენი დამატებაც შევიტანეთ. ლექციებს სრულიად აკადემიური ხასიათი ჰქონდა და ამ გამოცემაშიც ჩვენ ვეცადეთ ამ გზას არ ავცილებოდით.

თქმა არ უნდა, ახლა მეტი მასალა მუშავდება, მეტი წიგნი იწერება საქართველოს ეკონომიურ ვითარების შესახებ, ვინემ ამ 30-40 წლის წინეთ; როგორიც არ უნდა იყოს ამ ნაწერების ღირსება, ისინი მაინც მეტ მასალას იძლევიან საქართველოს გასაცნობათ, ვინემ ძველი დროის ის რუსული სახელმძღვანელოები, საიდანაც ქუთაისის და ტფილისის „გუბერნიების“ წარსულ და აწმყო მდგომარეობის შესახებ იმდენივე ცოდნას ვიძენდით, რამდენსაც, ვსთქვათ, ტამბოვის და ოლონეცის გუბერნიების შესახებ, ნაკლებს თუ არა. ჩვენე-

ბურ ახალგაზრდას, დაბალ სასწავლებელს რომ გაათავებდა იგი, უსათუოდ უნდა ცოდნოდა, მაგალითად, მდინარე ოკა რა მდინარეს ერთვის, ხოლო იცოდა თუ არა ამავე დროს იმან მდ. იორი ქართლში თუ კახეთში მიმდინარეობს — ამას არავინ ეკითხებოდა. სულ ზედმეტია ლაპარაკი ჩვენი ქვეყნის ისტორიის თუ ეკონომიკის მაშინ არსებულ სახელმძღვანელობის საშვალებით საფუძვლიანათ შესწავლის შესახებ. ეს ახალგაზრდობის ვიწრო წრისთვის თუ იყო ხელმისაწვდომი და ისიც იმდენათ, რამდენათ კერძო ინიციატივას და ენერჯიას ვინმე გამოიჩენდა. არა ერთი და ზარი ქართველი იყო, რასაკვირველია, მცოდნე ჩვენი ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრების და მეურნეობის სხვადასხვა დარგის დიდი სპეციალისტიც; მაგრამ, სამწუხაროთ, ძალიან ცოტა იყო მათ მიერ დაწერილი და ამას თავისი გასამართლებელი მიზეზებიც ჰქონდა; უფრო მეტს უცხოელნი სწერდნენ და ვერ ვიტყვი, რომ ხშირად (მიუდგომლობა მოითხოვს ითქვას, რომ არა ყოველთვის). მიუხედავად მეცნიერულ ღირსებისა, განსაკუთრებული ტენდენციის ბეჭედი არ აჯდეს იმათ ნაწერებს; ეს ტენდენცია, ცოტათ თუ ბევრათ, მუდამ იქნება, სანამ ქართული მეცნიერება და საქართველოს კვლევა - ძიების საქმე გარეშე გავლენისაგან არ განთავისუფლდება.

ყოველ შემთხვევაში უნდა ითქვას, რომ ჩვენს ისტორიას მეტი ქართველი მკვლევარი ყავდა, მეცნიერი, ვინმე ჩვენს ეკონომიკას. ქართულ უნივერსიტეტის დაარსება იმით კი არ იყო ჩვენი ქვეყნისთვის ბედნიერება, რომ იგი დიპლომით დაჯილდოებულ რამდენიმე ახალგაზრდას შემატებდა საქართველოს, არამედ და უმთავრესად იმით, რომ აქ, ადგილობრივ, დამუშავდებოდა მრავალი საკითხი ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა მხარის შესასწავლად და ეს სწავლა ფართე საზოგადოებას მოეფინებოდა, რომ ამ მეცნიერების ტაძარშიც ცნობილი პოლიტიკა არ გამეფებულიყო.

ასეა თუ ისე, ლიტერატურა საქართველოს ეკონომიურ

ცხოვრების შესახებ ღარიბია; ამიტომ ვფიქრობთ, ყოველი წიგნი ამ საგანზე დაწერილი და ფართე საზოგადოებისთვის ხელმისაწვდომი ზედმეტათ არ უნდა ჩაითვალოს; გვინდა ვიფიქროთ, თუ ეს შრომაც ცოტათი მაინც საფუძვლიანი გამოდგა, მცირეოდენ სარგებლობას იმათაც მოუტანს, ვინც საზოგადოებრივი ცხოვრების ასპარეზზე არის გამოსული და ვისი საქმიანობის ხასიათი საგნის აკადემიურ შესწავლით არ არის შემოფარგლული.

დღეს საქართველო ხელახლა რუსეთის ოკუპაციის ქვეშ იმყოფება. არის იგი რუსეთის ნივთიერ დახმარების ობიექტი, როგორც ამას ცდილობენ ზოგიერთები დაამტკიცონ; ისე, როგორც ცარიზმის დროსაც ცდილობდნენ დაემტკიცებიათ, თუ არა? აქვს საქართველოს რეალური საფუძველი თავის ქვეყნის ეკონომიურ შესაძლებლობათა მიხედვით მართლაც იარსებოს დამოუკიდებლათ, როგორც იმასავით ტერიტორიითა და მოსახლეობით პატარა ერები არსებობენ, თუ არა? რა პერსპექტივები იშლება ამ მხრივ ქართველი ერის წინაშე?

ყველა ამ საკითხებზე პასუხს იძლევა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრების ყოველმხრივ შესწავლა, სწორეთ — შესწავლა და არა პროპაგანდა. ჩვენი ხალხი პროპაგანდას აღარ საჭიროებს, იმის ნებისყოფას სჭედს ის გაკვეთილები, რომელიც მას მისცა თვით ცხოვრებამ, როგორც გარედან მოვლინებულ სხვადასხვანაირ რეჟიმის, ისე თავისუფლათ ყოფნის და დამოუკიდებლობის, პირობებში.

ფაქტიური მასალა, ცნობები ჩვენ რომ ვემყარებით, სხვადასხვა პირთა თუ დაწესებულებათა კვლევის შედეგს წარმოადგენს; იგი მრავალ სხვადასხვა ქართულ და უცხო (უფრო რუსულ), ძველსა და ახალს გამოცემებში არის გაბნეული. სამწუხაროთ, და ეს გარემოება ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, ამ გამოცემებში გაბნეული მასალები ხშირად ერთი მეორეს ეწინააღმდეგებიან, ასე რომ ჯერ ჩვენ კიდევ არ მოგვეპოება ზედ-

მიწვევით და სავსებით მეცნიერულათ დამუშავებული, ყველა საგან უდავოთ აღიარებული სტატისტიკა და საზოგადოთ ცნობები საქართველოს ეკონომიურ ვითარების შესახებ. ეს ნაკლებ იქ, ადგილობრივ, უნდა გამოსწორდეს და, რა თქმა უნდა, სრულად მოუხერხებელია უცხოეთში, თუნდაც რომ ბევრმა იმუშაოს აქ ამ საგანზე და ბევრი შრომაც მას დასდოს.

ჩვენი ცდა იყო, როგორც მკითხველი დაინახავს, არ დავკმაყოფილებულიყავით მშრალი ციფრებით და ცნობებით ეკონომიური გეოგრაფიის სახელმძღვანელოები ჩვეულებრივ თავს რომ უყრიან, არამედ გვინდოდა ასეთ მშრალ მასალისთვის ხორცი შეგვესხა პოლიტიკურ ეკონომიის საერთო დებულებებთან დაკავშირებით და მოგვეცა ახსნა - განმარტება იმის, თუ რა როლს თამაშობს რომელიმე ეკონომიური ფაქტორი სახალხო მეურნეობაში საზოგადოთ. ჩვენი ქვეყნის ეკონომიურ ვითარების ასეთი წესით განხილვა და იმის სხვა, განსაკუთრებით პატარა, ქვეყნებთან შედარება, ჩვენ ვფიქრობთ მეტ უინაარსს მისცემს მშრალ ციფრებს და უფრო გააცხოველებს იმათ.

გამოცემის პირობები მოითხოვდა, რომ წიგნი დიდი არ გამოსულიყო; ამიტომ იძულებული შევიქენით, ამ წიგნში საქართველოს ეკონომიურ საქმიანობის მხოლოდ ორ უმთავრეს პირობაზე — ტერიტორიაზე და მოსახლეობაზე — შეგჩერებულიყავით და ამის შესახებ თავმოყრილი მასალაც ძალიან შეგვემოკლებია. ჩვენ არ ვიცით, მოვახერხებთ თუ ვერა დანარჩენ მასალის გამოქვეყნებასაც. ჩვენს ლექციებში რომ ესარგებლობდით; და თუ ამ წიგნს მაინც საერთო სათაურით ვაქვეყნებთ — „საქართველოს ეროვნული მეურნეობა“, ყოველ შემთხვევაში იმიტომ, რომ „ტერიტორიის და მოსახლეობის“ შესწავლა წარმოადგენს საზოგადოთ სახალხო მეურნეობის შესწავლისთვის პირველ ნაბიჯს, პირველ წიგნს.

ჩვენს პირობებში, უცხოეთში, საქართველოს შესახებ მა

სალის თავის მოყრა სიძნელეს წარმოადგენს; სიძნელეს წარმოადგენს ქართული წიგნის გამოცემაც. ამიტომ ჩემი მოვალეობათ მიმაჩნია, გულითადი მადლობა მოვახსენო აქვე ყველა იმ მეგობრებს, რომელნიც მასალის დაგროვებაში დამეხმარენ და ამ შრომის გამოსაცემი თანხაც ურთიერთ შორის შეაგროვეს. კერძოდ, მადლობელი ვარ დ. ხელაძის, რომელიც არ ერიდება შრავალ დაბრკოლებას, ქართულ გამომცემლობის საქმეს საზოგადოთ უცხოეთში დაუღალავათ ემსახურება, და ეს მეორე წიგნია, მე რომ მისი დახმარებით ვაქვეყნებ.

კ. კანდელაკი.

პ ა რ ი ზ ი.

სექტემბერი, 1934 წ.

I

შენს სიყვარულს.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი .

1.

იპი, როგორც ეკონომიური ორგანიზმი.

ერი, სახელმწიფოთ ჩამოყალიბებული, წარმოადგენს ერთს პოლიტიკურ და იურიდიულ ორგანიზმს; ეს სადავო არ ყოფილა წინეთ და არც ახლა არის. ხოლო წარმოადგენს თუ არა იგი ამავე დროს ერთს ეკონომიურ ორგანიზმსაც, თავის საკუთარ ეკონომიურ ცხოვრებას რომ ეწევა, დამოკიდებულია საკუთარ რესურსებზე და, მიუხედავად შინაურ წინააღმდეგობათა, საერთაშორისო ეკონომიურ დამოკიდებულებაში ერთის ეროვნულის ინტერესით არის გამსჭვალული — ამ საკითხს დროთა განმავლობაში ერთნაირათ არ უყურებდენ სხვადასხვა ეკონომიურ მოძღვრებათა წარმომადგენელნი. ამ ბოლო დროს ამ საკითხზე კვლავ დააინტერესა პოლიტიკურ ეკონომიის მკვლევარნი და აკტუალური ხასიათი მიიღო განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც თითქმის ყველა სახელმწიფო კარჩაკეტილ, ფრიად განვითარებულ პროტექციონიზმის, გზას დაადა; ზოგი იქამდისაც მიდის, რომ ახლანდელ ეკონომიურ არევ-დარევას მსოფლიოში, სხვათა შორის, იმით ხსნის, რომ „ყველა ქვეყნებმა ეროვნული დამოუკიდებლობა მოისურვეს“-ო *). ამ საკითხის საფუძვლიანათ

*) ასე ფიქრობს, მაგალითად, იტალიის ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე და ეკონომისტი ფრ. ნიტტი. იხ. Fr. Nitti: «L'inquiétude du Monde», Paris—გვ. 92.

გარკვევა განსაკუთრებულ შრომას მოითხოვს, ჩვენ კი მოკლეთ მაინც გავეცნოთ იმას; ამ საკითხის ნათლათ გარკვევაზე დამოკიდებულია ის ეროვნული ეკონომიური პოლიტიკა. რომლითაც სახელმწიფო კაცები უნდა ხელმძღვანელობდნენ.

**

ძველი დიდი იმპერიები — რომის, ასურეთის, ბაბილონის, ეგვიპტის უფრო პოლიტიკურ და იურიდიულ ორგანიზმს წარმოადგენდნენ, ვინემ ეკონომიურს. ამ სახელმწიფოების სხვადასხვა კუთხე თავის საკუთარ, კუთხურ, ეკონომიურ ცხოვრებას ეწეოდა და ეკონომიურათ ისინი ცენტრთან და ერთი-მეორესთან ნაკლებ იყვენ დაკავშირებული.

ცხოვრების პირობებიც არ იყო მაშინ რთული და უზარმაზარ ტერიტორიაზე გაბნეული მოსახლეობა თავის მოთხოვნილებებს, იმ დროს მეტად პრიმიტიულს, ადვილათ იკმაყოფილებდა. ხოლო მოსახლეობის ზრდასთან ერთად — ერთის მხრით, და სახელმწიფო ხელის უფლების გაძლიერებასა და იმის აპარატის უკეთესად მოწყობასთან — მეორე მხრით, წარმოიშვა საჭიროება და საშვალეობაც სახელმწიფოში არსებულ საწარმოვო ძალთა გაერთიანების, იმის კოორდინაციის შინაურ საარსებო საშუალებათა საუკეთესოდ გამოსაყენებლად, და ერთი ეროვნული სახით, ერთი ეკონომიური ფრონტით (როგორც ახლა იტყვიან ხოლმე) საერთაშორისო ასპარეზზე გამოსასვლელად, როგორც ეს ხდებოდა პოლიტიკაში. ასე ჩაეყარა საფუძველი იმას, რასაც ახლა ეროვნულ მეურნეობას უწოდებენ; ეს მოხდა მე-15 და განსაკუთრებით მე-16 საუკუნეებში (ვიდრე მე-18 საუკუნემდე), როცა ამ იდეის მატარებლათ გამოდიან მიმდევარნი იმ ეკონომიურ მიმართულების, რომელიც ისტორიაში ცნობილია სახელწოდებით მერკანტილიზმი *).

---

*) Prof. L. Brocard «Principes d'Economie Nationale et Internationale», ტ. I, გვ. 4-5.

პოლიტიკურ ეკონომიის ჩვეულებრივ სახელმძღვანელოებში, განსაკუთრებით ეგრედ წოდებულ ლიბერალურ შკოლის ეკონომისტების მიერ, მერკანტილისტების ეკონომიური პოლიტიკა სულ აბუხათ თუ არ არის აგდებული, იგი ძალიან განმარტივებულია. მერკანტილისტები ფიქრობდნენ, ვკითხულობთ ხშირათ ასეთ სახელმძღვანელოებში, რომ სახელმწიფოს კეთილდღეობა იმაზედ იყო დამყარებული, თუ რამდენათ მეტ ფულს, ოქროს, დააგროვებდა საზოგადოება (სახელმწიფო); აქედან წარმოსდგებოდა მათი ცალმხრივი წარმოდგენა საგარეო აღებ-მიცემობაზე: რაც შეიძლება მეტი საქონლის გატანა საზღვარ გარეთ და ნაკლების შემოტანა უცხოეთიდან*). სინამდვილეში კი მარტო ამით არ განისაზღვრებოდა მერკანტილისტების ეკონომიური პოლიტიკა, იგი უფრო ფართე იყო და უფრო შინაარსიანი. მართალია, საკითხი „ფულის დაგროვების“ დიდ როლს თამაშობდა მერკანტილისტების სისტემაში, მაგრამ ეს იმითაც აიხსნებოდა, რომ იმ დროს ძვირფასი ლითონი, ოქრო და ვერცხლი, კიდევ უფრო საჭირო იყო, ვინემ ჩვენს დროში არის იგი საჭირო საერთაშორისო ანგარიშების გასასწორებლათ. გარეშე ქვეყნებთან დამოკიდებულებაში, ჭირში თუ ლხინში, ომის თუ მშვიდობიანობის დროს, უმთავრესათ ეგრედ წოდებულ სავაჭრო ბალანსით იზომებოდა ქვეყნის კეთილდღეობა, რადგან ყველა სხვა ფაქტორები, დღეს რომ საერთაშორისო ეკონომიურ ურთიერთობაში დიდ როლს თამაშობენ და ეგრედ წოდებულ საანგარიშო ბალანსში (ba.

*) „მერკანტილისტური სისტემა, სწერდა ფრანგის კარგათ ცნობილი სოციოლოგი Yves Guyot განვითარებული მაქსიმუმიანის Colbert-ის მიერ (უდიდესი წარმომადგენელი მერკანტილიზმისა საფრანგეთში, ხოლო Cromwel-ი ინგლისში—კ. კ.), დაფუძნებული იყო ასეთ იდეაზე: გაყიდვა საქონლისა უცხოელებზე მათ დასაქცევათ ძვირფასი ლითონის ჩამორთმევით და აღკრძალვა მათთვის საქონლის მოყიდვისა ჩვენთვის“. Yves Guyot «Le Commerce et les Commerçants», Edit. O. Dion et Fils, Paris, გვ. 49.

lance des comptes) პოულობენ გამოსახულებას (საზღვაო ტრანსპორტი, მოსახლეობის უმიგრაცია და იმიგრაცია, საგარეო სესხი და საერთოთ საბანკო პოლიტიკა, ტურიზმი და სხვ.), იმ დროს ნაკლებათ იყვენ განვითარებული.

მერკანტილისტური სისტემა საერთოდ გულისხმობდა ისეთ რეჟიმს, რომელიც :

ა) ხელს შეუწყობდა იმპორტს საკვებ და ნედლი მასალისას; პირველისას—ცხოვრების გასაიაფებლათ, მეორისას—ნაციონალურ ინდუსტრიის განსავითარებლათ;

ბ) წახალისებდა შინაურ ფაბრიკების ნაწარმოების უცხოეთში გატანას, ხოლო უცხოეთიდან ასეთის შემოტანას დაბრკოლებდა;

გ) დაიცავდა თავის ნაციონალურ ტერიტორიაზე მოწეულ საკვებს ცხოვრების გაიაფების მიზნით, რომ ამით საფაბრიკო წარმოებაც გაიაფებულიყო და იმის ექსპორტი მომატებულიყო.

რომელი ქვეყანაა ახლა, ამ მეოცე საუკუნის ოცდამეათე წლებში, რომ გაბედავს თავისი თავი ამ მხრივ უცოდველათ გამოაცხადოს და ზემოთ მოყვანილი პოლიტიკა ჩაქოლოს? მე-19 საუკუნის განმავლობაში კი მერკანტილიზმი კრიტიკის საშინელ ქარ-ცეცხლში იქმნა გატარებული.

მერკანტილისტების საერთო შეხედულებიდან გამომდინარეობდა მათი ღონისძიებანი ეროვნულ მრეწველობის შესაქმნელად, სოფლის მეურნეობის განსავითარებლად და სხვადასხვა კუთხეების სახელმწიფოს შიგნით ერთ ეკონომიურ საქმიანობაში გასაერთიანებლად. საუკეთესო საშვალეა ამისთვის მათ პოვეს საბაჟოში: ბაჟი ფისკალურ საშვალეების მაგიერ მათ გადააქციეს მრეწველობის მფარველ საშვალეებათ, „პროტექტორათ“; უდიდესი იარაღი ეროვნულ მეურნეობის განსავითარებლად მერკანტილისტების თვალში იყო პროტექციონიზმი.

რაკი ექსპორტის გაძლიერება დასახული იყო სახელმწიფოს კეთილდღეობის უმთავრეს ფაქტორათ, ხელის უფლება უნდა

დახმარებოდა კერძო მრეწველებს და, თუ საჭირო იქნებოდა, თვითონაც უნდა შეექმნა მრეწველობა საეკსპორტო საქონლის დასამზადებლად (ამ დროს ეკუთვნის, სხვათა შორის, Colbert-ის მიერ დაარსება საფრანგეთში Sevres-ის ტარფორის ცნობილ მანუფაქტურის და პარიზის — გობელენების სახელმწიფო წარმოებათ გადაკეთება) *). აქედან წარმოსდგებოდა მათი მიდრეკილება ეტიტიზმისადმი.

ერთი სიტყვით, მერკანტილისტების მთავარი იდეა იყო, რომ ერი ერთ ეკონომიურ ორგანიზმს წარმოადგენს; ხოლო აქედან იმათვე ის შემცდარი შეხედულება გამოყავდათ, თითქოს ერთა შორის დამოკიდებულებაში მხოლოდ ანტაგონიზმი არსებობს, და ამიტომ მათ შორის მხოლოდ ინტერესთა წინააღმდეგობას ააშკარავებდენ. მათი მსოფლმხედველობის მთავარ სისუსტე კი იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი არავითარ მეცნიერულ საფუძველზე არ ყოფილა დამყარებული და მეთოდითურათ დამუშავებული; ეს მეცნიერული სისტემა კი არ იყო, არამედ ეკონომიური პოლიტიკა, ისიც ძალიან ელემენტარულათ წარმოდგენილი.**).

***

როცა აღმოჩნდენ მკვლევარნი, რომელნიც შეეცადენ პოლიტიკურ ეკონომიისთვის მეცნიერულ საფუძვლებს გამონახვას, მერკანტილისტური სისტემა მარცხდება. ჩვენ არაფერავიტყვით ვგრედ წოდებულ ფიზიოკრატების შესახებ (Quesnay, Turgot და სხვ.), რომელთა გამოკვლევანი ცალმხრივი აღმოჩნდენ, თუმცა პირველი იერიში სწორეთ იმათ მიიტანეს

*) A. Marchal « La conception de l'Economie Nationale et des rapports internationaux chez les Mercantilistes Français et chez leur contemporains », Paris, 1931, p. 15 et 131.

***) L. Brocard « Principes... ». T. I, p. 10-11.

მერკანტილისტების მსოფლმხედველობაზე (ფიზიოკრატების აზრით, არაფერ საჭიროებას არ წარმოადგენს ეკონომიურ ურთიერთობისთვის კანონების, წესების და რეგლამენტების შემუშავება, ყოველივე თავის თავით მოგვარდება; ამით ეკუთვნის ცნობილი გამოთქმა: „laissez-faire et laissez-passer“, ახლა რომ ეკონომიურ საქმიანობის სრული თავისუფლების გამოსახატავათ ხმარობენ ხოლმე).

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ინგლისელ (შოტლანდიელ) ეკონომისტს ადამ სმიტს (Adam Smith) და მის მიმდევრებს, რომელთაც უდიდესი კვალი დაამჩნიეს ეკონომიურ მეცნიერების შესწავლას. ად. სმიტის სახელგანთქმული შრომა «An Inquiry into nature and the causes of the Wealth of Nations» („კვლევა-ძიება ნაციათა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების“), რომელიც 1776 წ. გამოიცა, ითვლება თანამედროვე პოლიტიკურ ეკონომიის მეცნიერების დასაბამათ და, რაც ფრიად მნიშვნელოვანია, მის შეხედულებას თავისუფალ აღებ-მიცემობის შესახებ სავსებით გაყვა ინგლისი; ამიტომ მართალს ამბობენ ხოლმე, რომ „ცოტანი არიან ეკონომისტები, რომელთაც შეუძლიათ იამაყონ მათი პროექტის ასეთი სრული რეალიზაციით“*), როგორც ად. სმიტს.

ად. სმიტმა სახალხო მეურნეობის შესწავლას საფუძვლად დაუდო შრომის განაწილება: შრომის მეტის ნაყოფიერებით და საუკეთესოდ გაშოყენება საზოგადოების მიერ შესაძლებელი ხდება შრომის განაწილებით. ვის არ წაუკითხავს მისი მაგალითი ქინძისთავის წარმოების შესახებ შრომის განაწილების პირობებში, შემდეგ კლასიკურ მაგალითად გადაქცეული პოლიტიკურ ეკონომიის სახელმძღვანელოთა ავტორებისათვის. თანამედროვე წარმოების განვითარება შრომის განაწილებაზე

*) Prof. Ch. Gide et prof. Ch. Rist « Histoire des Doctrines Economiques depuis les Physiocrates jusqu'à nos jours », 1913, page 120.

არის დამყარებული, ჯერ თვით წარმოებაში, მერე მთელ საზოგადოებაში და შემდეგ მთელ მსოფლიოში; ამით იგებს სახალხო მეურნეობა მთლიანად აღებული. ად. სმიტმა და შემდეგ მისმა მიმდევრებმა ძირი სახალხო მეურნეობისა მისი უნივერსალობაში დაინახეს; ამიტომ სხვადასხვა ქვეყნების ურთიერთ შორის ეკონომიურ დამოკიდებულებას. მათი აზრით, არაფერი წინ არუნდა გადაღობებოდა, არც სახელმწიფო, არც იმის კანონმდებლობა (სრული ლიბერალიზმი). როგორც ვსთქვით. ინგლისმა, რომლის საზოგადოებრივი ცხოვრების პირობებს უმთავრესად ემყარებოდა ად. სმიტი, სავსებით გაიზიარა მისი შეხედულება, მით უფრო რომ მე-18 საუკ. მიწურულში და მე-19 საუკუნის დასაწყისში საერთაშორისო ურთიერთობის პირობები ამ შეხედულების სასარგებლოთ იცვლებოდენ.

მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრამდის მსოფლიო ეკონომიური მდგომარეობა კიდევ დაბალ საფეხურზე იმყოფებოდა. ოკეანეს გაღმა და გამოღმა მდებარე ქვეყნების ურთიერთ დამოკიდებულება ძნელი იყო; საზღვაო ტრანსპორტი ხის გემებზე იყო დამოკიდებული და ამ გემებს ჯერ კიდევ იალქნები ამოძრავებდა, ისინი ძალიან ცოტას იტევდენ და „კუს ნაბიჯით“ მიმოდიოდენ; შარა-გზები არ იყო საკმარისი, რკინის გზა არ არსებობდა; მოგზაურობა საშიში იყო და ძვირი. ამიტომ აღებ-მიცემობას, შეიძლება ერთად-ერთ ინგლისის გამოკლებით, უმთავრესად ადგილობრივი ხასიათი ჰქონდა. ხოლო მე-18 საუკუნის მიწურულში და მე-19 საუკუნის დასაწყისში ადგილი აქვს გამოგონებათა მთელ რიგს, რომელთაც ხელი შეუწყვეს წარმოების, ტრანსპორტის და აღებ-მიცემობის განვითარებას. ამ გამოგონებათა შორის ორთქლის საშვალებით მანქანის ამოძრავებას პირველი ადგილი უჭირავს. 1819 წელს პირველათ დადგეს მანქანა გემზე იმის მოძრაობაში მოსაყვანად და ამის შემდეგ ტრანსპორტის გაუმჯობესება (სისწრაფე, სიაფე და სხვ.) სწრაფის ნაბიჯით წინ მიდის; ვითარდება ხმელეთის ტრანსპორტიც (პირველი რკინის გზა გაყვანილი იქმნა

1830 წ. ლონდონიდან — ლივერპულამდის). ორთქლის საშვალეებით მანქანის ამოძრავებამ მთელი რევოლუცია შეიტანა მრეწველობაში, სახელდობ: სიძლიერე წარმოების, სისწრაფე; სისწორე (precision), ერთნაირობა (uniformité) და გაიაფება ნაწარმოების. ამნაირად, ადვილდება დიდძალი საქონლის დამზადება და იმის ერთი ადგილიდან მეორე, თუნდაც ძალიან შორეულ, ადგილზე გადატანა; ალებ-მიცემობა, სავაჭრო დამოკიდებულება, ადამიანის მოგზაურობა არავითარ სიძნელეს აღარ წარმოადგენს. ეკონომიურ საქმიანობაში პირველ ადგილს ინგლისი იჭერს მთელ მსოფლიოში, რადგან მას ბლომათ მოეპოვება ქვანახშირი, ახლად აღორძინებულ მრეწველობის „პური არსებობისა“; ყველა ქვეყანაზე მეტ საქონელს იგი ამზადებს, ყველაზე მეტი ფაბრიკატი მას გააქვს უცხოეთში და ყველაზე მეტი ნედლი მასალა მას შემოაქვს უცხოეთიდან. მისი ეკონომიური პოლიტიკა ახალი იდეებით, ად. სმიტმა რომ საფუძველი ჩაუყარა, სულდგმულობს — თავისუფალ ალებ-მიცემობით; არსებულ პირობებში ეს მისთვის დიახაც ხელსაყრელი იყო. ინგლისის მაგალითს ცოტა-ცოტათი სხვებიც მიყვება, თუმცა არსად ისეთის მასშტაბით, როგორც ინგლისში (საფრანგეთში ამ სკოლის უდიდესი წარმომადგენელი იყო Bastiat). მიმდევარნი პოლიტიკურ ეკონომიის ამ ახალ მიმართულებების გამარჯვებას დღესასწაულობენ.

მსოფლიო არის წარმოდგენილი ერთ მთლიან საზოგადოებათ (consommant), რომელიც დამყარებულია შრომის განაწილებაზე; ადამიანის საქმიანობა მხოლოდ მსოფლიო მასშტაბით იზომება, კოსმოპოლიტური აზროვნება ბატონდება ეკონომიურ მსოფლმხედველობაში. „თუ ბაზარი ძალიან პატარაა, ამბობდა ად. სმიტი, არავის ექნება იმის ხალისი, რომ მთელი თავისი საქმიანობა ერთ დარგს მოანდომოს, რადგან შეუძლებელი იქნება მისთვის იმ ზედმეტ ნაშრომის, რაც მის საკუთარ მოთხოვნილებას (consommation) აღემატება, გა-

ცვლა სხვისი ისეთ ნაშრომში, რაც მას ესაჭიროება“*). „პატარა ბაზრის“ უვარგისობა—ეს ახალი სტიმული იყო საქმის კაცებისა და პოლიტიკურ ძლიერების მატარებელთა თვალში მსოფლიო ბაზრების ძებნისათვის, კოლონიების შექმნისა და ქვეყნების ეკონომიურ ზონებათ დაყოფისთვის**). ამნაირათ, ეროვნული მეურნეობა თითქოს არც კი არსებობდეს, იგი ანგარიშში ნაკლებათ შედის; საქმე მსოფლიო ბაზარია, მსოფლიო აღებ-მიცემობაა; ერი, სახელმწიფო, არაფერ შუაშია, „ნაცია“—გრამატიკული გამოგონებაა, იგი მხოლოდ პოლიტიკოსების ტვინში არსებობს (ასეთ აზრებამდის მიდიოდა, ფრ. ლისტის ვადმოცემით, მაგალითად, ამერიკელი სწავლული Thomas Cooper-ი).

***

ამ გაბატონებულ მიმართულების, კოსმოპოლიტურ ეკონომიურ თეორიის დიდ რეაქციას ჩვენ ვხედავთ გერმანელ ეკონომისტის Fr. List-ის ცნობილ ნაწარმოებში „Das Nationale System der Politischen Oekonomie“ („პოლიტიკურ ეკონომიის ნაციონალური სისტემა“), რომელიც პირველათ 1841 წ. გამოიცა. გაბატონებულ ეკონომიურ თეორიას ფრ. ლისტმა ორი დებულება დაუპირდაპირა: იდეა ეროვნების და იდეა საწარმოვო ძალთა განვითარების უპირატესობისა აღებ-მიცემობაზე. ად. სმიტმა და მისმა შკოლამ, ამბობდა ფრ. ლისტა, შეჰქმნეს კოსმოპოლიტური ჰიპოტეზა: იმათ წარმოდგინეს, თითქოს ყველა ადამიანი თავმოყრილი იყოს ერთ საზოგადოე-

*) Ad. Smith ფრანგ. გამოცემა 1843 წ. « Recherches sur la Nature et les causes de la Richesse des Nations », T. I, livre I, ch. III, p. 23.

***) იხ. ამის შესახებ: Prof. Ach. Viallette «L'Imperialisme Economique », Ed. Ar. Colin.

ბაში, საიდანაც ომი განდევნილია. ასეთ ჰიპოტეზაში კაცობრიობა, მართლაც, ცალკე-ცალკე ადამიანებისაგან შესდგება, მხოლოდ მათი პირადი ინტერესია ანგარიშში მისაღები და არავეითარი დაბრკოლება, მათი ინდივიდუალურ ეკონომიურ საქმიანობის შემაფერხებელი, არ შეიძლება გამართლებული იქმნას; მაგრამ ცალკე ადამიანისა და კაცობრიობის შუა ისტორიამ ერები ჩააყენა: აი ეს ავიწყდება შკოლას („შკოლას“ უწოდებდა ფრ. ლისტი ად. სმიტის მიმდევართა მსოფლმხედველობას). თითოეული ადამიანი წევრია ერის და მათი პიროვნული კეთილდღეობა უაღრესად არის დამოკიდებული ერას სიძლიერეზე *).

ლიბერალურ შკოლის მიმდევრებს ფრ. ლისტი მოაგონებს, რომ ეკონომიური განვითარება მარტოთ მარტო ნივთიერ ფაქტორებით და ადამიანის მათდამი ინდივიდუალურ დამოკიდებულებით არ განისაზღვრება, არამედ იგი დამოკიდებულია იმ სოციალურ-პოლიტიკურ პირობებზედაც, რომელშიაც ცხოვრობს ადამიანი. იგი სწერდა: „ყოველგან და ყოველ დროს მოქალაქეთა განათლება, მორალი და საქმიანობა მოწესრიგებული იყო ქვეყნის კეთილდღეობის მიხედვით და სიმდიდრეც მატულობდა ან კლებულობდა ამ თვისებათა მიხედვით; არასოდეს შრომას და მეურნეობას, გამოგონებას და ნიქს პიროვნების სახით წარმოებაში დიდი რამე არ შეუქმნია იქ, სადაც სამოქალაქო თავისუფლებას, კანონებს და დაწესებულებებს, ადმინისტრაციას და საგარეო პოლიტიკას და განსაკუთრებით ეროვნულ ერთიანობას და სიძლიერეს მისთვის დახმარება არ აღმოუჩენია... ისტორია იმას გვასწავლის, რომ ხელოვნება და ხელოსნობა ქალაქიდან ქალაქში და ქვეყნიდან ქვეყანაში მოგზაურობდენ. დევნილნი და დაჩაგრულნი თავის

*) იხ. Ch. Gide-ის და Ch. Rist-ის გადმოცემა ფრ. ლისტის შეხედულების, მათ წიგნში—«Histoire des Doctrines Economiques...» p. 316.

სამშობლოში, ისინი გარბოდნენ იმ ქალაქებისა და ქვეყნებისკენ, სადაც უზრუნველყოფილი იყო მათი თავისუფლება, მფარველობა და დახმარება. ასე, ისინი საბერძნეთიდან და აზიიდან იტალიაში გადავიდნენ, იქედან გერმანიაში, ფლანდრიაში და ბრაბანტში და ამ უკანასკნელ ადგილებიდან ჰოლანდიაში და ინგლისში. ყოველი მხრიდან მათ სიგიჟე და დესპოტიზმი დევნიდა და ყოველგან თავისუფლება მათ იზიდავდა^{*)}. რათ არ უწევდნენ ანგარიშს ერს, ეროვნებას, როცა ხშირად პატარა ერიც ბევრის შემქნელია? ფრ. ლისტის გადაშლის დიდი და პატარა ერების ისტორიას და ასე დაასკვნის: „ზოგი პატარა თავისუფალი რესპუბლიკები, შეზღუდულნი თავისი ტერიტორიით, თავისი მოსახლეობით და თავის მილიტარულ შესაძლებლობით, ან კიდევ ასოციაცია ასეთ თავისუფალ ქალაქებისა და სახელმწიფოების, დაყრდნობილნი თავის ნორჩ თავისუფლებაზე და დაჯილდოებულნი გეოგრაფიულ მდებარეობით და ბედნიერ პირობებით, ბრწყინავდნენ თავისი მრეწველობით და აღებ-მიცემობით დიდი ხნით ადრე იმ დიდი მონარქიებისა, რომლებთანაც ისინი თავისუფალ ურთიერთობაში იყვნენ და რომელთაც აწვდიდნენ სამრეწველო ნაწარმოებს სოფლის ნაწარმოებში გასაცვლელად. იმათ სიმდიდრის და სიძლიერის უმაღლეს წერტილს მიაღწიეს; ესენი იყვნენ — ვენეცია, ჰანზა, ფლანდრია და ჰოლანდია^{**)}).

მართალია, ფრ. ლისტის გერმანელი იყო და ბევრში შეიძლება, როგორც ამბობენ კიდევ, მაზედ მოქმედებდა იმ დროს ახლად გაფურჩქნულ გერმანიის მრეწველობის ინტერესები, ინგლისის უკვე ძლიერ ინდუსტრიის კონკურენციას რომ ეჯახებოდა, მაგრამ ეს საქმის ვითარებას არ სცვლის; მისი შეხედულების ვიწრო „ნაციონალიზმით“ გამოცხადება უსამართლობაა; ამ მხრივ ფრიდრიხ ლისტის მსოფლ-

*) Fr. List « Système Nationale d'Economie Politique », trad. française H. Richelot, Paris, 1857, p. 214 et p. 217.

***) Ibid. p. 218.

მხედველობა არსებითად განსხვავდება მეკრანტილისტების მსოფლმხედველობიდან; მეტიც: ფრიდრიხ ლისტის ტენდენცია მსოფლიო ეკონომიურ გაერთიანებას გულისხმობს, მხოლოდ არა არსებულ პირობებში; ჯერ-ჯერობით საზრუნავია ერის, ეროვნულ მეურნეობის გაძლიერება; ზრუნვა საკუთარ ერზე, საკუთარ ეროვნულ ინტერესებზე სრულებითაც არ ნიშნავს სხვა ერის სიძულვილს; ადამიანი გადაებმის მსოფლიოს ერის საშვალებით, საკუთარ კულტურის და ეკონომიკის განვითარების გზით. „პიროვნების და კაცობრიობის შუა, სწერდა ფ. ლისტი, არსებობს ნაცია თავის განსაკუთრებულ ენით და ლიტერატურით, თავის წარსულით და ისტორიით, თავის ზნითა და ჩვეულებით, თავის კანონებით და დაწესებულებებით, თავის მიღრეკილებით არსებობისთვის, დამოუკიდებლობისთვის, პროგრესისთვის, გამძლეობისთვის, და თავისი საკუთარი ტერიტორიით: როცა იგი კულტურისა და ინტერესების სოლოდარობის გამო ხდება საზოგადოებათ, იგი ერთიანდება, სცნობს შინ თავის საკუთარ კანონებს, ხოლო დანარჩენ მის მზგავს საზოგადოებებთან დამოკიდებულებაში იგი ბუნებრივი თავისუფლებით სარგებლობს და, მაშასადამე, კაცობრიობის ახლანდელ მდგომარეობის მიხედვით მას არ შეუძლია შეინარჩუნოს თავისი დამოუკიდებლობა, თუ არა საკუთარ ძალით და საკუთარ რესურსებით“ *).

მერე უშლის ეს ხელს ეკონომიურ ცხოვრების განვითარებას მსოფლიო მასშტაბით? სრულებითაც არა. „უმაღლესი ასოციაცია პიროვნებათა, განხორციელებული დღემდის, არის სახელმწიფო, ერი; კიდევ უფრო მაღალი, ხოლო წარმოდგენაში, არის კაცობრიობა... ბუნებას თანდათან მიყავს ერები ამ უფრო მაღალ ასოციისაკენ, მოუწოდებს რა იმათ ჰავის, მიწის და ნაწარმოების სხვადასხვაობის გამო აღებ-მიცემობისკენ (საქონლის გაცვლა-გამოცვლისკენ); მოსახლეობით, კაპიტალით

*) Ibid. p. 285—286.

და ნიჭით უზვი ქვეყნები — ემიგრაციისა და კოლონიების და-
არსებისკენ. საერთაშორისო ვაჭრობა აღვიძებს საქმიანობას
და ენერჯიას ახალ-ახალ მოთხოვნილებების შექმნით, ერთი
ერის ახალ იდეების მეორე ერისთვის გაცნობით, ძალის და
აღმოჩენების ერთი ერის მიერ მეორისთვის გაზიარებით; და
ყოველივე ეს უძლიერესი იარაღია ხალხთა ცივილიზაციისა
და კეთილდღეობისთვის. მაგრამ დღეს კავშირი ხალხთა შორის
საერთაშორისო ვაჭრობის საშუალებით არ არის სრული, რად-
გან იმას სწყვეტს, ყოველშემთხვევაში ასუსტებს, ომი თუ სხვა-
დასხვა ერის ეგოისტური ზომები... დაცვა, განვითარება და
გაუმჯობესება საკუთარ ეროვნების, ასეთია დღეს და ასეთი
უნდა იყოს უმთავრესი საგანი ხალხთა მისწრაფების. არაფე-
რია აქ შემცდარი და ეგოისტური; ეს არის მიღრეკილება გო-
ნიერი, სრულიად შეთვისებული მთელი კაცობრიობის ნამდ-
ვილ ინტერესებთან; იმიტომ რომ, ეს არის ბუნებრივი გზა
ერთა საბოლოო კავშირისაკენ კანონიერ წესით ((zur endli-
chen Einigung der Nationen unter dem Rechtsgesetz),
უნივერსალურ კავშირისაკენ, რომელიც მხოლოდ იმდენათ
იქნება გამოსადეგი კაცობრიობისათვის, რამდენათ ხალხები
მიაღწევენ კულტურის და ძლიერების ერთნაირ დონეს, მა-
შასადამე, ეს განხორციელდება კონფედერაციის გზით“*)).

ამნაირად, ფრ. ლისტი უბრუნდება ერს, სცნობს იმას რო-
გორც განსაზღვრულ ეკონომიურ ორგანიზმს, რომელიც თან-
დათან განვითარების გზით უკავშირდება საერთაშორისო
ეკონომიურ ცხოვრებას.

**

ფლ. ლისტის ამ შეხედულებამ ვერ გაიმარჯვა; პოლიტი-
კურ ეკონომიის კლასიკური შკოლა თეორიაში და ლიბერა-

---

*) *ibid* p.p. 229-232; ეს ადგილი ჩვენ მოგვყავს პროფ. Ge-
mähling-ის თარგმანის თანახმად, რადგან აქ უფრო ნათლად
არის აზრი გადმოცემული: იხ. Prof. P. Gemähling «Les Grands
Economistes». Paris, 1925, p. 210-211.

ლური ეკონომიური პოლიტიკა ცხოვრებაში გაგრძელდა, მით უფრო რომ ყველა ის ფაქტორები, რომელზედაც ეყრდნობოდა ად. სმიტი, მის დროს უფრო შორსგამსჭვრეტელობით, ვინემ ფაქტიურ მდგომარეობის მიხედვით, მე-19 საუკ. განშავლობაში თანდათან ვითარდებოდენ. თუ 1884 წელს კიდევ უდიდეს გემათ მსოფლიოში ითვლებოდა გემი „Umbria“, 8 ათას ტონს რომ იტევდა, 1907 წელს, ე. ი. ოცი წლის შემდეგ, ჩვენ ვხედავთ ისეთ გემებს, როგორც იყო „Lusitania“ (ახლა უკვე დაღუპული) და „Maurelania“, თვითეული რომ 32,500 ტონს იტევდა; ტევადობასთან ერთად მატულობდა საზღვაო ტრანსპორტის სისწრაფეც; რკინის გზის ქსელი გაიზარდა—1913 წ. იმის სიგრძე დედამიწაზე 1.100 ათას კლმ. შეადგენდა; სათვბო მასალას—ქვანახშირს, როგორც მამოძრავებელ ძალას ორთქლის საშვალეებით, დაემატა ნავთი და ელექტრონი. ადამიანის ენერგია არ სჯერდება მიმოსვლის საშვალეებთან გაუმჯობესებას: 1869 წ. გაყვანილ იქმნა სუეცის არხი, რომელმაც ევროპა შორეულ აღმოსვლეთს დაუახლოვა, და 1914 წ. დამთავრდა პანამის არხი, ამერიკის უზარმაზარი ხმელეთი შუაში რომ გააპო და წყნარი ოკეანე ატლანტიკისას რომ გადააბა. ახლა ავიაციის, ფოსტა-ტელეგრაფის, ტელეფონის გამოგონებამ, გაუმჯობესებამ და გავრცელებამ, ხომ, შეიძლება ითქვას, საცხებით მოსპო დრო და მანძილი და სულ შორეული ქვეყნები ერთი შეორეს დაუახლოვა. ტექნიკის თანდათან გაუმჯობესებას ემატება ქიმიური გამოგონებანი, სამეცნიერო ლაბორატორიები ქარხნებში შედიან და საქონლის ბლომათ დამზადებას, გაუმჯობესებას და გაიაფებას ხელს უწყობენ. მრეწველობის და აღებ-მიცემობის მხრივ (აქვე უნდა ვიგულისხმოთ ფინანსები) ქვეყნიერობა თითქოს მართლაც ერთ უნივერსალურ ოჯახათ გადაიქცა, განსაკუთრებით იმათთვის, ვისაც საშვალეა ჰქონდა ყოველივე გაუმჯობესებით ესარგებლნა. ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში ინგლისელი ეკონომისტი Stanley Jevons სწერდა: „ახლა დედამიწის ხუთივე ნაწილი

ჩვენი (ე. ი. ინგლისის) მესარკენი არიან: ჩრდილოეთი ამერიკა და რუსეთი. ჩვენთვის სთესს პურს, ჩიკაგო და ოდესა ჩვენი ბელღებია; კანადა და ბალტიის ქვეყნები ჩვენი ტყეებია; ავსტრალაზია ცხვარს გვიზრდის, ხოლო ამერიკა ხარების ჯოვს; პერუ ვერცხლს გვაწოდებს, კალიფორნია და ავსტრალია კი ოქროს; ჩინეთს ჩაი მოყავს ჩვენთვის, ინდოეთს—ყავა, შაქარი, სანელებელი სურნელობა; საფრანგეთი და ისპანია ჩვენი მევენახეებია, ხმელთა შუა ზღვის ნაპირები კი ჩვენი ხეხილის ბაღი“ *).

ვინ იტყოდა ამ 30 - 40 წლის წინეთ, განსაკუთრებით ტენიკის და სატრანსპორტო საშვალებათა მეტი და მეტი განვითარების მიხედვით, რომ სახალხო მეურნეობის ასეთ უნივერსალობას კრიზისი დაუდგებოდა და კლასიკურათ აღიარებულ პოლიტიკურ ეკონომიის ლიბერალურ შკოლას დიდი განსაცდელი?

***

ლიბერალურ ეკონომიის შკოლას პირველი დიდი გამოცდის ჩაბარება მსოფლიო ომის დროს მოუხდა. ქვეყნიერობის ეკონომიურ მთლიანობის, მსოფლიო ეკონომიურ უნივერსალობის, ხასიათი უკვე ფაქტმა ომისამ დაარღვია; ქვეყნიერობა მოპირდაპირე ბანაკებათ დაიყო და თითოეული სახელმწიფო ამა თუ იმ მოპირდაპირე ბანაკს მიემხრო საკუთარ ეროვნულ ინტერესების მიხედვით. თუ უკანასკნელ საუკუნის თითქმის ყველა ომებს სარჩულათ ეკონომიური ხასიათი ედო, მათ შორის მსოფლიო ომი უაღრესად ეკონომიური ხასიათის იყო; ის ეროვნული ინტერესი, რომლითაც მემომარი სახელმწიფონი ხელმძღვანელობდენ, უპირველეს ყოვლისა იმას გულისხმობდა თუ მას, როგორც ეკონომიურათ განკერძოებულ ერთე-

*) A. Siegfried « La crise Britannique au XXe siècle », Paris, 1931.

ულს, რა შეემატებოდა. ასე კარგათ გაბმული საერთაშორისო ეკონომიურ ქსელის ძაფები ომმა უცებ დასწყვიტა და თითოეული სახელმწიფო მისი საკუთარი რესურსების ამარა დარჩა, ყველა თავის საკუთარ „წვენში იხრაკებოდა“.

განსაკუთრებულის სიმძიმით ეს მდგომარეობა განიცადეს იმათ, ვისი სახალხო მეურნეობა უფრო მეტად გარეშე ქვეყნებზე, მსოფლიოზე, იყო დამოკიდებული. საკმარისია გავიხსენოთ გერმანიის მაგალითი. თუმცა გერმანიაში სოფლის მეურნეობა უაღრესად არის განვითარებული და მას ნედლი მასალაც ბლომათ მოეპოვება, საკუთარ ტერიტორიის სივიწროვისა და მრეწველობის ზედმიწევნით განვითარების გამო, იგი იძულებული იყო უცხოეთიდან შემოეტანა, როგორც საკვები, ისე ნედლი მასალის დიდი ნაწილი. 1913 წ. მას აქვს შემოტანილი პური გატანილზე მეტი 2.007 ათ. ტონი და ნედლი მასალა, გარდა ნახევარ-ფაბრიკატებისა, 5.003 მილიონ მარკის; შემოტანილი საკვები მასალა წარმოადგენდა მთელი იმპორტის—25,60% და ნედლი მასალა—46,50%. ნორმალურ პირობებში ეს არაფერი იყო; სამაგიეროთ, მასაც ვაჭონდა უცხოეთში თავისი საფაბრიკო ნაწარმოები (1913 წ. მთელი იმპორტი უდრიდა 10.769 მილ. მარკას, ხოლო ექსპორტი — 10.097 მილ. მარკას)*). ომის დროს ამ საერთაშორისო აღებ-მიცემობას დამბლა დაეცა; გერმანიის წინააღმდეგ მეომართა კოალიციაში მოხვდენ სწორეთ ის სახელმწიფონი, რომლებთანაც გერმანიას ომის წინ ჰქონდა უმთავრესი აღებ-მიცემობა. ამიტომ გერმანიის იმპორტს ერთბაშათ მოსწყდა 62,2% და ექსპორტს 56,2% (**); და ასე დაიმსხვრა მთელი მისი აღებ-მიცემობა გარეშე ქვეყნებზე დამოკიდებული. ამას, რასაკვირველია, უდიდესი შედეგი ჰქონდა იმის შინაურ ეკონომიურ

*) В. Гриневич. «Народное хозяйство Германии» — Берлин, 1924 г. Стр. 74 и 126.

**) Ibid. p. 165.

ცხოვრებაზე; საკუთარ საშვალელების ამარა დარჩენილმა გერმანიამ მხოლოდ მისი მოსახლეობისთვის ჩვეულ გასაოცარ ენერჯის, დისციპლინისა და ორგანიზაციის წყალობით გაუძლო ომს თითქმის ოთხი წლის განმავლობაში.

სულ საწინააღმდეგო სურათს ვხედავთ ჩვენ ჩრდ. ამერიკის შეერთ. - შტატებში და არა იმიტომ მხოლოდ, რომ იგი ომში გვიან ჩაება (ბევრი ომის დასასრულამდისაც ნეიტრალურად დარჩენილი ქვეყანა დიდ გასაჭირში იმყოფებოდა), არამედ იმიტომ, რომ იმის ეკონომიური ცხოვრება უმთავრესად მის საკუთარ რესურსებზე არის დამყარებული; მას არ ესაჭიროებოდა სხვა ქვეყნებიდან შემოტანა არც საკვების და არც ნედლი მასალის *). მან მშვენივრად გამოიყენა ეს მისი განსაკუთრებული მდგომარეობა, დაბოლოს მოკავშირეებსაც ეხმარებოდა; ხოლო რამდენათ ეს დახმარება ადამიანურ სოლიდარობის გრძნობებით იყო გამოწვეული, ეს მან გამოაშკარავე, როცა ეს დახმარება ოქროზე გადაახურდა, მოკავშირეებს ვალად დააწერა და ვალის შემსუბუქების საკითხში სრულიად შეურიგებელი პოზიცია დაიჭირა **).

ერთი სიტყვით, ომის დროს ყველა სახელმწიფოები, როგორც მეომარნი, ისე ნეიტრალურნი, იძულებული იყვნენ თავის ეკონომიურ თავისებურებას დაყრდნობოდნ და თავის ნაციონალურ რესურსებზე დაემყარებიათ თავისი იმედები და

*) შეერთ. შტატებზე მოდის მთელი მსოფლიო მოსავლის და წარმოების: პურის—30%, სიმინდის—75%, სხვა ხორბლესულის—30%; ნახშირის—38%, ნავთის—70%, სპილენძის—54%, ტყვიის—40%, ბამბის—55%, ხე-ტყის—53%, თამბაქოსი—30% და სხვ. A. Siegfried «Les Etats-Unis d'aujourd'hui.

***) არამცთუ შეურიგებელი, არამედ უმართებულოც. ამის შესახებ ბევრია დაწერილი, ხოლო განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია თვით შეერთ შტატების მოქალაქის ცნობილ ავტორის წიგნი: Frank H. Simonds «L'Amérique doit annuler les dettes», Paris, Edit. Excelsior.

პერსპექტივები. ზავის ჩამოგდებას არ გაუნელებია, სამწუხაროთ, ომიდან გამოყოლილი სულიერი განწყობილება და მიდრეკილებანი.

არც ერთი ქვეყანა, ამერიკის შეერთ. შტატების და ნაწილობრივ იაპონიის გარდა, არ გამოსულა ომიდან ეკონომიურათ მოღონიერებული; პირიქით, აუარებელი სიმდიდრე შთანთქა ამ საშინელ ომმა ყველა ქვეყნებში და სიმდიდრის აღდგენისთვის გაცხოველებულ მუშაობაში ჩაება კაცობრიობა. მთელი რაიონები, განსაკუთრებით ევროპაში, რომელიც ომის ველს წარმოადგენდა (საფრანგეთი, ბელგია, პოლონეთი), მიწასთან იყო გასწორებული, მრავალი ქალაქი და სოფელი ხელახლად იყო გასაშენებელი; მრეწველობა, ომის საჭიროებისთვის გადაკეთებული, ახლა მშვიდობიან დროისთვის საჭირო პირობებზე ხელახლად გადმოკეთებას მოითხოვდა; ყოველგან საქონლის დიდი ნაკლებობა იყო... ერთი სიტყვით, დიდი სამუშაო იყო ყოველგან და ყოველ დარგში: ყველა ქვეყნები აუარებელ საქონელს ამზადებდა.

არავინ კითხულობდა, საჭირო იყო თუ არა ეკონომიურ თვალთაზრისით და მსოფლიო ბაზრების მოთხოვნილების მიხედვით ყოველგვარ საქონლის ასე გაძლიერებული წარმოება, ეყოლებოდა თუ არა ამოდენ საქონელს მუდამ საკმარისი მყიდველი. მსოფლიო ეკონომიკის ღერძათ აღიარებული „ბუნებრივი კანონი“—მთელი სამყაროს მასშტაბით „შრომის განაწილების“—ველარ იჭერდა ამ სწრაფად აგორებულ ბორბალს სახალხო მეურნეობისას; მსოფლიო კონტროლი არ იყო, თავისუფლად შეკრებილ მსოფლიო კონგრესებს და ნაციონალურ ლიგას აკლდა იძულებითი ძალა, რომ „შრომა“ მართლაც განაწილებია და ყველას ის ეკეთებია, რაც ქვეყანას აკლდა და ერთის დანაკლისი მეორის ნამეტნავისგან შეეცხო; გარეთ ყვე-

ლა ერთ მსოფლიო ინტერესების ენაზე ლაპარაკობდა, ხოლო შინ—სწორათ თუ შემცდარათ გაგებულ—ეროვნულ ინტერესების მიხედვით და დამოუკიდებლათ მოქმედებდა. თუ რამე ძალაში დარჩა ლიბერალურ ეკონომიის „ბუნებრივი კანონებებიდან“, ეს იყო ის ძირითადი წესი თანამადროვე წარმოების, რომ მოგებით გატაცებული „კოსმოპოლიტები“ რაც შეიძლებოდა მეტი საქონლის დამზადებას განაგრძობდნენ ერთი-მეორის კონკურენციით ზღვაში ჩასახრჩობათ, და განაგრძობდნენ მანამდის, სანამ თითოეული იმათგან და ყველა ერთად განსაცდელის კარს არ მიაღვენ.

გაუგონარ ეკონომიურ კრიზისმა თავი იჩინა და ეს მეორე დიდი გამოცდა იყო ამ უკანასკნელ 30 წლის განმავლობაში ლიბერალურ და „კოსმოპოლიტურ“ ეკონომიის მიმართულეების, რომელშიდაც იგი სასტიკათ ჩაიჭრა. ყოველგვარ ცდას მდგომარეობის მსოფლიო მასშტაბით გამოსწორებისთვის აქაც წმინდა თეორეტიული ხასიათი დაურჩა: ერთის მიერ მეორის გასაჭირის გაზიარების მაგიერ, დაგროვილ საქონლის ერთი ქვეყნიდან მეორეში გადანაწილების მაგიერ, — ყველა შინ ჩაიკეტა და საზღვარზე უსაშველო საბაჟო კედლები აღმართა. ცხადია, ამ გზით ვერ მოისპობა ახლანდელი ეკონომიური კრიზისი, მაგრამ ცხადია ისიც, რომ აღვირ-ახსნილი თავისუფალი ალებ-მიცემობაც ძველებური ამბიციით ვეღარ აღსდგება; რეაქცია ამ უკანასკნელის წინააღმდეგ ხანდახან ძალიან დამახინჯებული სახესაც იღებს, იგი სცილდება ნაციონალურ მიმართულებას პოლიტიკურ ეკონომიაში და ვიწრო ნაციონალიზმის სახეს იღებს; ასე, ზოგი შემდგარი ამ გზაზე სრულ ავტარკიას მიაღწა, ე. ი. ისინი გაიტაცა იდეამ თავის ქვეყნის სახალხო მეურნეობის ყველა დანარჩენ ქვეყნებიდან დამოუკიდებლათ მოწყობისა. ავტარკია დღევანდელ პირობებში უკვე უკიდურესი გამოძახილია იმ ტენდენციების, რომელსაც ჩვენ ზევით შევხვით; იგი წინააღმდეგია და უწინარეს ყოვლისა

მავნებელი იქნებოდა თვით იმ ქვეყნის სახალხო მეურნეობისთვის, რომელიც სერიოზულათ იფიქრებდა ავტარკიის ცხოვრებაში გატარებას. განა უბედურება არ იქნებოდა აღკრძალვა ისეთ საქონლის შემოტანის, რაც ქვეყანას აკლია, და ისეთ საქონლის გატანის, რაც შინაურ მოთხოვნილებას აღემატება?

ამიტომ სრულიად უსაფუძვლოა არევა ავტარკიის ცნების შინაურ, ნაციონალურ, ეკონომიის გაძლიერების ტენდენციებთან, რომელსაც ახლა ჩვენ ვხედავთ ცხოვრებაში. ცდა ერის რათა განავითაროს ყველა თავისი საწარმოვო ძალები, განავითაროს მრეწველობა ისე, როგორც სოფლის მეურნეობა. მოაწყოს სოფლის ცხოვრება ისე, როგორც ქალაქის, თვითონ დაამუშაოს თავის ქვეყნის ნედლი მასალა, თავის საკუთარ ქარხნებში და სხვ. — ეს შეიძლება ეწინააღმდეგება იმ კოსმოპოლიტურ შეხედულებას, მთელი სამყარო „ერთ ოჯახათ“ რომ ჰქონდა წარმოდგენილი და იმის „საერთო მეურნეობა“ შრომის განაწილებაზე დამყარებული, ხოლო სრულიად არ ეწინააღმდეგება საერთაშორისო ეკონომიურ ურთიერთობის ნორმალურათ და სამართლიან პირობებში განვითარებას.

***

ამ გზით წავიდა უკანასკნელ დროის ეკონომიური ცხოვრება და ასეთ შედეგებს მიაღწა ის პროგრესი, ამ უკანასკნელ საუკუნის განმავლობაში რომ მოხდა და რომლის ხელის შემწყობი ამ ხნის განმავლობაში უსათუოდ იყო თვით ეკონომიური ლიბერალიზმიც.

„შრომის განაწილება“ წარმოებაში? — კი. „შრომის განაწილება“ საზოგადოებაში? — კი. ხოლო „შრომის განაწილება“ ისე, რომ ერთი ქვეყანა მუდამ მეორე ქვეყნისათვის ნედლი მასალის მიმწოდებლათ დარჩენილიყო და ამ უკანასკნელს ამ ნედლი მასალის გადამუშავებაზე (და შემდეგ განაწილებაზე)

მუდამ ესარგებლნა საკუთარ სიმდიდრის შესაძენათ და უფრო მეტად, ვინემ ნედლი მასალის მიმწოდებელს? — არა; „შრომის განაწილება“ ისე, რომ სოფლის მეურნეობის ქვეყნები საუკუნოთ ასეთად დარჩენილიყვენ და ქალამებში ევლოთ, როცა ინდუსტრიალური ქვეყნები ფარჩაში ეხვეოდენ? — არა, ასე „შრომის განაწილება“, შეიძლება ფრიად სასიამოვნო დიდ ინდუსტრიალურ სახელმწიფოებისთვის, სამუდამო ვერ იქნებოდა. ამერიკელები ამბობენ ხოლმე: ვისაც ბამბა მოყავს, იგი იგებს ერთს; ვინც იმას რთავს (ძაფათ იღებს), იგებს ორს; ვინც იმას ქსოვს, იგებს სამსო. და თუ ჩამორჩენილი ერები მოახერხებენ — გააკეთონ ერთიც, მეორეც და მესამეც, რომ მეტი მოიგონ, ნუთუ ეს არანორმალური იქნება?

კულტურა საზოგადოთ, ტექნიკური გაუმჯობესებანი კერძოთ, ჩიტი არ იყო, რომ განვითარების გზაზე წინეთ შემდგარ და ძლიერ სახელმწიფოებს იგი გალიაში ჩამწყვდიათ და დანარჩენ ქვეყნებისთვის არ ეჩვენებიათ. კულტურის ზრდასთან და ცოდნის გავრცელებასთან ერთად ისტორიის განმავლობაში იცვლებოდა ის საფუძველბ, რომელსაც მე-18 და მე-19 საუკუნეებში ემყარებოდა შრომის მსოფლიო მასშტაბით განაწილების იდეა. ეს საფუძველი იყო: ა) ბუნების სხვადასხვაობა სხვადასხვა ქვეყნებში და ბ) სხვადასხვა ქვეყნის კულტურულ და ეკონომიურ ყოფა-ცხოვრების სხვადასხვა დონე, ესე იგი: რაც შესაძლებელია იპოვოს და გააკეთოს ადამიანმა ერთ ადგილას, იმას იგი მეორე ადგილას ვერ იპოვის და ვერ გააკეთებს, და რაც შესაძლებელია შეჰქმნას და გააკეთოს ერთმა, კულტურულმა, საზოგადოებამ, იმას მეორე, საზოგადოება უკულტურო, ვერ გააკეთებს.

ჩვენ ქვევით დავინახავთ, რომ ეს გარემოება ახლაც ძალაში რჩება, რომ ბუნებას, ჰავას, ადამიანის კულტურას უდიდესი გავლენა აქვს საზოგადოების ეკონომიურ ცხოვრებაზე; ხოლო არ უნდა დავივიწყოთ ისიც, რომ ცოდნის და ტექნი-

კის გაუმჯობესებამ უკვე დიდი ცვლილებები შეიტანა და შეაქვს ამ მხრივ საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრებაში.

ნიადაგის ხელოვნურ სასუქით გაუმჯობესება, მიწის მოწყვა, ჭაობების ამოშრობა, ქვა-ნახშირის ჯერ ნავთით შეცვლა და შემდეგ ორივესი თეთრი ნახშირით (წყლის ძალა), აბრეშუმის მაგიერ ხელოვნურ აბრეშუმის დამუშავება, მცენარეულ საღებავების მაგიერ ქიმიურ საღებავების გამოყენება, ვერცხლის ბევრ საგანში ალიუმინით შეცვლა და სხვ. და სხვ. — ყველა ამან ხელი შეუწყო მრავალი ქვეყნის ემანისპაციას გარეშე ქვეყნებთან დამოკიდებულებაში.

ხოლო რაც უმთავრესია, ეს ის არის, რომ ჩამორჩენილ ქვეყნებში თანდათან ფეხს იკიდებს განათლება, თანამედროვე ტექნიკა, ვითარდება მრეწველობა, მრავალდებიან სატრანსპორტო საშვალებანი ხმელეთზე, ზღვაზე, ჰაერში; აქაც გაყავო არხები და ტონელები, ამჭიდროებენ მოსახლეობას ერთი კუთხიდან მეორეში გადასახლებით (შინაური ემიგრაცია) და გზას უკაფავენ შინაურ აღებ-მიცემობას. რაც თვითონ არ შეუძლიათ შექმნან, იგი სხვა ქვეყნიდან შემოაქვთ, ხოლო უმეტეს შემთხვევაში შემოაქვთ ისეთი საქონელი, რაც ადგილობრივ მრეწველობის განვითარებას ხელს შეუწყობს (მაგ., ხელსაწყო, ნახევარ-ფაბრიკატები, ხშირად ქარხნების მთელი მოწყობილობა და სხვ.). არამცთუ დამოუკიდებელი სახელმწიფოები, კოლონიებიც მეტსა და მეტს ეკონომიურათ დამოუკიდებელ მდგომარეობაში დგებიან მეტროპოლიის მიმართ (ამის საუკეთესო მაგალითს იძლევიან იმავე ინგლისის კოლონიები). თანდათან სწორდება ხალხთა კულტურულ განვითარების დონე და ჩამორჩენილ, გაუნათლებელ ერისთვის თუ საკუთარი ინდუსტრიის, ბანკის, სავაჭრო კონტორების მოწყობა გუშინ კიდევ მოუხერხებელი იყო, დღეს შესაძლებელი ხდება.

არის ყოველივე ეს პროგრესიული მოვლენა თუ არა? ორი აზრი ამის შესახებ შეუძლებელია. და აი ამნაირათ, პრო-

გრესს და არა სუბიექტიურ განზრახვებს, ისტორიის აუცილებელ მსვლელობას და არა კაპრიზს ადამიანისას მიყავს ერები ეკონომიურ განთავისუფლებისაკენ სხვისგან დამოკიდებულებიდან. ცოდნა, ტენზიკის განვითარება, კულტურა საფუძველს უყრის ერის ეკონომიურ ემანისპაციას, მის ეკონომიურ დამოუკიდებლობას, არა აბსოლიუტურს რასაკვირველია *).

არის სხვა ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოებაც. საზოგადოების ეკონომიური ცხოვრება ბუნების, ტენზიკის და ადამიანის მექანიკურ ურთიერთობით არ განისაზღვრება; იმის განვითარებაში დიდ როლს თამაშობს აგრედვე თვით საზოგადოების პოლიტიკური ორგანიზაცია და მის მიერ დაწესებული იურიდიული ნორმები. სახელმწიფო კანონმდებლობა, შინ სავსებით სუვერენული, ჰქმნის ეროვნულ საზღვრებში ისეთ პირობებს, რომელნიც აახლოებენ სახელმწიფოს ერთ კუთხეს მეორესთან, სოფელს ქალაქთან, ერთნაირ პირობებში აყენებს ყველას, ხელს უწყობს მოქალაქეთა ურთიერთობას, მისვლამოსვლას, სახალხო განათლებას და ჯანმრთელობას. საზოგადოებრივი ცხოვრების ზრდა და სირთულე მოითხოვს სახელმწიფოსაგან ეკონომიურ ცხოვრებაში ჩარევას: ა) პირდაპირ — სხვადასხვა გვარ ეკონომიურ საქმიანობის კოორდინაციით მთელ სახელმწიფოს ტერიტორიაზე, აგრარულ, სამრეწველო, საბანკო და სხვ. პოლიტიკით და ხშირად, ახლა უფრო ვინემ წინეთ, მრავალგვარ სახელმწიფო წარმოების მოწყობით; ბ) არაპირდაპირ — გადასახადების მოსახლეობაზე გაწეოთ, ამ გადასახადების წესით და რაოდენობით, ხარჯების ხასიათით, საბაჟო და სატრანსპორტო პოლიტიკით და სხვ. ყოველივე ამაში სახელმწიფო სუვერენულია, დამოუკიდებელი, და ეს დამოუკიდებელი მისი პოლიტიკა თავის განსაკუთრებულ ბე-

*) იხ. ამის შესახებ მოკლე და ფრიად საყურადღებო ნარკვევი რუსის ეკონომისტის В. Войтинский — «Мировое хозяйство или автаркия?». «Соврем. Записки» № LIV, პარიზი, 1934.

ქედს ასვამს სახალხო მეურნეობას, ხან კარგს და ხან, შეიძლება, შევინებელსაც; ხოლო ყოველთვის განსაკუთრებულს, თავისებურს, ეროვნულს.

დროთა განმავლობაში შექმნილი პოლიტიკური რეჟიმი, შემუშავებული ტრადიცია და კანონმდებლობა ერთი მეორესთან აახლოებს ფსიხოლოგიურადაც ერთ „ქერს ქვეშ“ მყოფ საზოგადოების წევრებს, აძლიერებს თუ ასუსტებს მათ ენერჯიას და ეს ყოველივე აგრედვე აღიზეჭდება მათ ეკონომიურ საქმიანობაზე.

ამნაირათ, ერთის მხრივ — ბუნებასთან და მეორე მხრით — შინაურ პოლიტიკურ ორგანიზაციასთან დაკავშირებული, თავისებური პირობები მოქმედებენ ამ ერთნაირ პირობებში მყოფ მოსახლეობაზე, მთელ ერზე, აერთიანებენ მის ინტერესებს და ჰქმნიან მისგან ერთ ეკონომიურ ორგანიზმს, განკერძობულს ეკონომიურათ ისე, როგორც პოლიტიკურათ, სხვა ერებისაგან. და რამდენათ სახელმწიფოს როლი ეკონომიურ ცხოვრებაში იზრდება, რამდენათ სახელმწიფო ხელის - უფლებების ჩარევა ეკონომიურ საქმიანობაში ძლიერდება, — და რომ ძლიერდება, ამას ახლა ვერავინ ვარყოფს, — იმდენათ უფრო ეროვნულ ორგანიზმის ეკონომიური თავისებურება, სხვისგან განსხვავება, მტკიცდება და აშკარავდება.

ამის ცოცხალ მაგალითებს ჩვენ დღეს ბევრს ვხედავთ და იმათგან ერთი ის არის, საუკეთესოთ რომ გამოხატავს ეკონომიურ ცხოვრების მრავალ ფაქტორთა ზეგავლენას (სამეურნეო, პოლიტიკურ, ფინანსიურ და სხვ.), ესაა: საქონლის ფასები. მაშინ როცა შინაური ფასები, სახელმწიფოს შიგნით, სხვადასხვა კუთხის მიხედვით ნაკლებ განსხვავებას წარმოადგენს, ჩვენ ვხედავთ, რომ ერთი და იმავე საქონლის ფასი და საერთოდ საცხოვრებელი ფასები ერთსა და იმავე დროს სხვადასხვა სახელმწიფოში ძალიან განსხვავდება. ასე, თუ საფუძვლათ ავიღებთ საქონლის საშუალო ფასებს 1901 - 1910 წლის განმავ-

ლობაში (100), ჩვენ დავინახავთ, რომ მსოფლიოში ეს საბაზრო ფასები უდრიდა :

	1857 წ.	1881 წ.
ჩრდ. ამ. შეერთ. შტატებში	110	104
ინგლისში	143	116
საფრანგეთში	152	—
იტალიაში	—	125.

1871 წ. და 1873 წ. საკვების ინდექსი ინგლისში 141-დან 154-მდის ავიდა, საფრანგეთში, წინააღმდეგ, 144-დან 133-მდის ჩამოვიდა; 1931 წ. საბითუმო ფასები უდრიდა (ოქროთი): ისპანიაში—86, ჰოლანდიაში—97, შვეიცარიაში—105, იაპონიაში—120 *).

უკანასკნელ სამი წლის განმავლობაში (1930 - 1934 წ.წ.) ჩვენ ფასების შემდეგ ცვალებადობას ვხედავთ სხვადასხვა ქვეყანაში **):

	საბითუმო ვაჭრობაში.		ნაჭრობით ვაჭრობაში:	
	1930 წ.	1934 წ. (იანვ.-თებ.)	1930 წ.	1933 წ. (დეკემ.)
საფრანგეთი	112	81	125	105
გერმანია	125	96	143	114
იტალია	112	76	142	112
ბელგია	107	70	130	96
შვეიცარია	126	92	152	117
ინგლისი	120	69	143	83
შეერთ. შტატები	124	65	144	65

*) Prof. L. Brocard « Les Conditions générales de l'Activité Economique », Paris, 1934, p. 512.

**) Confeder. Générale de la Production Française « Annuaire 1934 », p. XXXVI.

კიდევ უფრო დამახასიათებელი ის არის, რომ ფასების განსხვავებას ჩვენ ვხედავთ სხვადასხვა სახელმწიფოების ერთი მეორესთან სულ ახლობელ ნაწილებში, თუით საზღვართან—იქ, სადაც მხოლოდ საბაჟოს ნიშნები მეტყველებენ სახელმწიფო ტერიტორიების დანაწილებას. აი, მაგალითად, ფასები ქ. ლილ-ში (საფრანგეთის უახლობელესი ქალაქი ჩრდ. ბელგიასთან) და ჩრდ. ბელგიაში *) :

ცხოვრების ფასი (საფუძველი 100—1914 წ.):

	ივლ. 1930 წ.	თებერ. 1934 წ.
ბელგიაში	860	688
ქ. ლილში	702	609

სამუშაო ქირა (ფრანგ. ფრანკებში):

ბელგიაში	28 —	20,30
ქ. ლილში	28,40	24,80

რისი მაჩვენებელია ასეთი მოვლენები, თუ არა იმის, რომ სახელმწიფოს შიგნით, მრავალ მოვლენათა ზეგავლენის გამო, ეკონომიურ ცხოვრებას თავისი, სხვებისგან განკერძოებული, ხასიათი აქვს?

ფასების ეს სხვადასხვაობა მაჩვენებელია აგრედვე იმის, რომ ვაჭრობა-მრეწველობა იძულებული ხდება უმთავრესად შინაურ ბაზარს დაეყრდნოს, როგორც ნედლი მასალის შესაძენათ, ისე საქონლის გასაყიდათ (ამას, სხვათაშორის ხელს უწყობენ ზოგი სხვა გარემოებანიც, როგორცაა, მაგალითად, საგარეო აღებ-მიცემობაში დაწესება „კონტინგენტების“, მუშა-ხელის თავისუფალი ემიგრაცია—იმიგრაციის შეზღუდვა, ფულის კურსის ცვალებადობა და სხვ.). ამნაირათ, კარგია ეს თუ ცუდი, ორიენტაცია მსოფლიო ბაზრებზე და საქვეყნიერო მელურნეობაზე თანდათან იკუმშება ეროვნულ საზღვრებში; აქ

*) Ibid. p. XXXVII.

ისკვნება ეროვნულ მეურნეობის უმთავრესი ძაფები და ამ საფუძველზე შენდება ერის საკუთარი კეთილდღეობა. ამიტომ ყველა მოქალაქე მწარმოებელია, იგი თუ მომხმარებელი, სოფლის მეურნეა იგი, თუ მრეწველი, ერთის აზრით არის გატაცებული: დაიცვას საფუძველი შინაურ, ეროვნულ მეურნეობის და იგი არ დაიჩაგროს გარეშე ქვეყნების კონკურენციით *), ძველი პოლიტიკა, რომ ხალხის კეთილდღეობის საფუძველი არის ქვეყნებს შორის საქონლის გაცვლა-გამოცვლა, საგარეო აღებ-მიცემობა, ისტორიულ სინამდვილემ ბოლომდის არ გამართლა; იგი ისტორიამ მწარმოებელ ძალთა განვითარების და შინაურ მოთხოვნილებების ზრდის უპირატესობის გზაზე გადმოიყვანა.

დიდი ქვეყნები, მსოფლიო მოთხოვნილების ანგარიშით რომ ხელმძღვანელობდნენ თავის ეკონომიურ საქმიანობაში. დღეს იძულებული არიან თვალი გაუსწორონ იმ სინამდვილეს, რომ ბოლოს და ბოლოს მანცე შინაური ბაზარი არის უმთავრესი საფუძველი ეკონომიურ განვითარების. ასე, თვით დიდი ბრიტანეთი, რომელსაც უდიდესი ადგილი უჭირავს საერთაშორისო აღებ-მიცემობაში, საკუთარ - შინაურ ბაზარზე ყიდის თავის ნაწარმოების 75 პროც., საფრანგეთი—76 პროც., იაპონია—79 პროც., იტალია—79 პროც., გერმანია—80 პროც., შვედეთი. შტატები—93 პროც., შვეიცარია—91 პროც., პოლანდია—66 პროც. და სხვ. **)

ამნაირათ, თანამედროვე ერი, სახელმწიფო, არ არის მხოლოდ პოლიტიკური ცნება, არამედ იგი წარმოადგენს განკერძო-

*) ამის საუკეთესო მაგალითს, სხვათა შორის, იძლევა ის გარემოებაც, რომ ხშირად ორგანიზაციები მუშათა კლასის, საერთაშორისო სოლიდარობის იდეის უდიდეს მატარებლის, მხარს უჭერენ ღონისძიებათ უცხო მუშების იმიგრაციის წინააღმდეგ და სხვ.

***) Dresdner Bank « Les Forces Economiques du Monde », Berlin, 1930.

ებულ ეკონომიურ ორგანიზმსაც, დაყრდნობილს საკუთარ მწარმოებელ ძალთა ყოველმხრივ განვითარებაზე და უმთავრესად თავის საკუთარ - შინაურ ბაზარზე. ზრუნვა ყველა იმ ფაქტორების შესარჩენად, შესაქმნელად და განსავითარებლად, რომელნიც ხელს უწყობენ ამას, სახელმწიფოს ზრუნვის უმთავრეს საგანს წარმოადგენს: დაცვა ტერიტორიის, ზრუნვა მოსახლეობის განათლებაზე და ჯანმრთელობაზე, დროის შესაფერ ეკონომიურ საქმიანობის ფორმების გამონახვაზე, ეროვნულ წარმოების ხელის შეწყობაზე, მიმოსვლის გაადვილებაზე და სხვ. ყოველივე ეს თავის მხრივ ჰქმნის სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვანაირ პირობებს ეკონომიურ საქმიანობისთვის და ერთი ერის ეკონომიურ ცხოვრებას ანსხვავებს მეორე ერის ცხოვრებისაგან.

*
*
*

ასეთია ფაქტიური მდგომარეობა და ამ ფაქტიურ მდგომარეობასთან შეთვისებულ ეკონომიურ პოლიტიკას ვხედავთ დღეს სხვადასხვა ქვეყნებში. ტყვილა კი არ ამბობენ ხოლმე — ყველა მთავრობის კაცმა ყველა მოსაქმე (hommes d'affaires) ცრტათ თუ ბევრათ „მეკრანტილისტიათ“. სახალხო მეურნეობასთან ახლო მიდგომა, იმის სიღრმეში ჩახედვა, იმის მამოძრავებელ ძალების შესწავლა და იმის გაძლოლის პასუხისგების გრძნობა, იმას ეუბნება პოლიტიკის კაცებს, რომ მხოლოდ საკუთარ ეროვნულ მეურნეობის გამაგრება და განვითარება შესაძლებლათ ხდის, რათა ერმა მოხელლო ეკონომიურ ცხოვრებდს განვითარებით ისარგებლოს ისე, რომ შიგ არ გაიჰყლიტოს. ყველა პოლიტიკური პარტიები უწყევენ ამას ანგარიშს გარდა ანარქისტებისა, რომელნიც საერთოდ არ სცნობენ სახელმწიფოს, და კომუნისტებისა, რომელთა სახელმწიფოს საზღვრავს არა ტერიტორია, არა ერი, არამედ „ჩაქუჩი და ნამგალი“. ხოლო, რადგან სხვა პარტიები უფრო ეროვნულ ფარგ-

ლებში მოქმედებენ, იჭვის ქვეშ ხშირად სოციალისტურ პარტიას აყენებენ, რადგან იგი არის პარტია ინტერნაციონალური.

ღირს ამ საკითხსაც გულისყური ვახოვოთ; ხოლო ამისთვის საჭიროა, რათა ის პარტიული ჟინი და აღტყინება, ყველა პარტიებს რომ სოციალისტურ პარტიას უპირდაპირებს (განსაკუთრებით ევროპაში, სადაც ბრძოლა გამწვავდა სოციალისტებსა და სხვა პარტიებს შორის სახელმწიფო ხელისუფლების ხელში აღებისთვის), დავივიწყოთ და საკითხს იდეოლოგიურათ შევეხეთ. უპირველეს ყოვლისა უნდა ითქვას, რომ არიან სოციალისტები და სოციალისტები: ა) არიან სოციალისტები, რომელთაც ძირი აქვთ ხალხში, ხალხის წიაღში ტრიალებენ; პრაქტიკულ საქმიანობას არ გაუბიან და პასუხისგებასაც კისრულობენ; და ბ) არიან სოციალისტები, რომელნიც დოგმას არ სცილდებიან, მხოლოდ მოქადაგის როლით კმაყოფილდებიან და პრაქტიკულ საქმიანობას და პასუხისგებას ერიდებიან; ესენი მოწყვეტილი არიან ხალხს, ერს, და ამიტომ უფრო კოსმოპოლიტები არიან, ვინემ ინტერნაციონალისტები.

მეცნიერები უფრო მიუყვებელნი არიან, ვინემ პოლიტიკის ხალხი; ამიტომ ამ საკითხით დაინტერესებული მკითხველი კარგს იზამს. თუ ფრანგის მეცნიერის პროფ. Brocard-ის ნაწერებს ამ საგნის შესახებ გაეცნობა: Principes d'Economie Nationale et Internarionale (სამ ტომით) და Les Conditions Générales de l'Activité Economique (Paris, 1934). ამ წიგნებში მკითხველი დაინახავს, რომ ავტორი არ არის ძოყრულათ განწყობილი სოციალიზმისადმი, მაგრამ არ მალავს იმ თვისებებს, რომელიც სოციალიზმს თან ახლავს. ჩვენ აქ მოვიყვანთ ზოგიერთ მის აზრებს:

იდეა დემოკრატიზმის და იდეა სოციალიზმის სრულიათაც არ ეწინააღმდეგება ერთდროულ ეკონომიის იდეას: „როგორც ეროვნულ ეკონომიას, ამბობს იგი სხვათა შორის, ისე სახელმწიფო სოციალიზმს და სოციალიზმს ინტერნაციონალურს არ

შეუძლია განვითარება თუ არა სახელმწიფოს მონაწილეობით, რომელიც არის განსახიერება ეროვნულ ეკონომიის“.

„ეროვნული მთლიანობა, ამბობდა ჟორესი, არის პირობა წარმოების მთლიანობის და საკუთრების, ამავე დროს იგი პირობაა თვით სოციალიზმის ძლიერების (არსების)... სამშობლო აუცილებელია სოციალიზმისთვის, იმის გარეშე მას არაფერი შეუძლია; თვით პროლეტარიატის მოძრაობა, რომელიც უფრო ფართეა ერზე, იმაზე ზრუნვით, რომ დაუსრულებელ სივრცეში არ დაიკარგოს, საჭიროებს ერში იპოვოს თავის დასაყრდნობი წერტილი („L'Armée Nouvelle“ გვ. 178“) *).

ბელგიელი სოციალისტი H. de Man და მისი მიმდევარი ფრანგი A. Philip აშკარად აღიარებენ ნაციონალურ ეკონომიას და ინტერნაციონალურ ანტაგონიზმს: „გადამწყვეტი ფაქტორი, მეოცე საუკუნიდან, არის გრძობა ეროვნულ ერთიანობის, რომელიც დაფუძნებულია ხელშესახებ გამოცდილებზე (A. Philip: H. de Man et l'oeuvre doctrinale du Socialisme, გვ. 104 - 110) **).

ფრანგ სოციალისტების კონგრესზე, ივლისში 1933 წ., ბ. Marquet-მ განაცხადა: „ყოველგან ტენდენციაა ეროვნულ ნიადაგზე მოქმედების. ხალხები თავის წრეში იკუმშებიან. თუ ჩვენ გვინდა არ დავკარგოთ ჩვენი გავლენა, მათ უნდა გავყვეთ“-ო ***).

ჩვენში. ჯერ კიდევ საქართვ. სოც.-დემ. პარტიის აღორძინების განთიადზე ამ პარტიის იდეოლოგი ნ. ჟორდანია ხშირად სწერდა და ხშირად უბრუნდებოდა იმ საკითხს, თუ რა მნიშვნელობა აქვს ეკონომიურ განვითარებას ერის ცხოვრებაზე და,

*) L. Brocard « Principes... ». T. II, p. 643.

**) „ « Les Conditions Générales de l'Activité Economique », p. 12.

***) „ ibid. p. 13.

წინაუქმო, ერის განვითარებას ეკონომიურ ცხოვრების განვითარებისთვის. თავის ცნობილ წერილში „ეკონომიური წარმატება და ეროვნება“ (1894 წ.) იგი ამბობს: „თავისუფლება ერი-სა, განვითარება თანახმად მისი განსაკუთრებულ პირობებისა — აი რა დასკვნას მიაღწა ისტორიული მიმდინარეობა... ერი გაერთიანებული ნივთიერათ — გაერთიანებულია იდეებითაც. ყველას სურს განავითაროს ეროვნული შრომა, გააღონიეროს ერი. სუსტი ერის საქონელი ხშირად იჩაგრება მსოფლიო ბაზარზე. რაც უფრო გაძლიერებულია ხალხში აღებ-მიცემობა, რაც უფრო მეტი საქონელი გააქვთ საზღვარ-გარეთ, რაც უფრო სასარგებლოა საერთაშორისო სავაჭრო ხელშეკრულება და სხვ., მით მეტი მოთხოვნილება დასამუშავებელ მასალისა და მუშათა ხელისა. ამ შემთხვევაში მეტათ ფასობს როგორც გლეხის ნამუშევარი, ისე მუშის დღიური ფასი. ამნაირათ ერის სიდიადეში დაინტერესებულია, როგორც ბურჟუა-ვაჭარი, ისე გლეხი-მუშა. აქ ეროვნულ ცხოვრებას შეგნებულათ ეწევა, როგორც უდიდესი საპოლიტიკო მოღვაწე, ისე უბრალო სოფლელი. ნივთიერმა საჭიროებამ ისე გადააჯაჭვა ერის ყველა წევრი ერთმანეთან, რომ ამის დარღვევა თვით ერის სიკვდილს მოასწავებს. აქ ერთობა ნაყოფია ნივთიერი განვითარებისა და სრულიად დამყარებულია ცხოვრებაზე... თუ პოლიტიკურ-ეკონომიური პირობანი არ აჩვენებენ ერთათ ცხოვრებას, თუ ცხოვრება და კულტურა არ აერთებს და არ აკავშირებს ადამიანთა ჯგუფს ერთი მეორესთან, ისე არავითარ გარემოებას არ ძალუძს ისტორიულ მღელვარებაში დაქსაქსული ერი ერთ უღელში შეებას, ცხოვრების ჭაბანი ერთათ გააწევიონოს“^{*)}).

„ეკონომიურ ასპარეზზე, ამბობს იგი სხვა ადგილას, დღეს მარტონი აღარა ვართ; ჩვენთან ერთად მოქმედობს სხვადასხვა ტომის ხალხი. ესენი ერთსა და იმავე ალაგას ერთი მეორეს

*) ნ. ჟორდანიას ნაწერები ტ. 1, გვ. 7 - 13.

უცილებიან, თითოეული მიილტვის საკუთარ ინტერესებისკენ, ხოლო ყველანი ქართველების ზურგზე გადადიან. მათ შორის ბრძოლაა, თუ რომელი უფრო გაბატონდება ადგილობრივ ხალხზედო. ერი ეკონომიურათ განვითარებული, განვითარებულია კულტურულადაც. ცხადია, ქართველობის კითხვა, ეს მისი ეკონომიური კითხვაა“*)).

ჩვენ არ ვფიქრობთ, რომ საჭირო იყოს ქართულ სოციალ. მიმდინარეობის მეორე ფრთის (სოციალ.-ფედერალისტთა პარტია) იდეოლოგიის ამ მხრივ გაშუქება; ეროვნულ მომენტს ამ პარტიის იდეოლოგიაში რომ პირველი ადგილი ეჭირა, ამას არავინ შედავებია.

ამნაირათ, ეროვნული ეკონომიის იდეა, როგორც ვსთქვით, სრულებით არ ეწინააღმდეგება სოციალისტურ იდეოლოგიას. ყველა პოლიტიკური პარტია, აგრარების პარტიაა იგი, ბურჟუაზიული თუ სოციალისტური, რამდენათ სახელმწიფოებრივ წიადაგზე დგას იგი, სახელმწიფო—ეროვნულ ეკონომიურ პოლიტიკის გზას ვერ აცდება; სხვადასხვა მიმართულებით და მეთოდით მუშაობენ ისინი, ხშირად სხვადასხვა მიზანიც აქვთ, ხოლო მათი მოქმედება უპირველეს ყოვლისა ეროვნულ ჩარჩოებით არის შემოფარგლული.

**

ასეთია ახლა ტენდენცია სახალხო მეურნეობის განვითარების. მაგრამ, ამავე დროს არ არსებობს ქვეყანაზე ერი, რომ იგი ცოტათ თუ ბევრათ სხვა ერებზე არ იყოს ეკონომიურათ გადაბმული.

დღევანდელი ეკონომიური ცხოვრების სირთულე და მო-

---

*) ნ. ჟორდანის ნაწერები ტ. II, გვ. 178 - 179 (თ. რ. ერი-სთავის იუბილეს გამო).

თხოვნილებათა მეტი და მეტი ზრდა შეუძლებელს ხდის, რამდენათაც არ უნდა განავითაროს ერმა თავისი საკუთარი მეურნეობა, დააკმაყოფილოს მთელი თვისი მოსახლეობის ყოველგვარი მოთხოვნილებანი მხოლოდ საკუთარ საშვებლებით: ამისთვის ყველას არც ბუნება უწყობს ხელს და არც დაგროვილი სიმდიდრე (კაპიტალი). ერთია—ზრუნვა საკუთარ რესურსებით საკუთარ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისთვის (დადებითი მოვლენა), ხოლო მეორეა—ასეთ მიზნის სავესებით მიღწევა. ჩვენ ვერ ვიწინასწარმეტყველებთ, თუ რა იქნება მომავალში, რას მისცემს კაცობრიობას ადამიანის გენია, ცოდნა, ტექნიკა, ქიმია და სხვ.; ჯერ-ჯერობით კი ჩვენ იმას ვხედავთ, რომ თუმცა პროგრესი დიდია, ყველა ქვეყანას მაინც აკლია რამე საკუთარი. ერთი ქვეყნის დანაკლისი სტიმულს აძლევს სხვა ქვეყნებს ეცადონ, რათა მათ დააკმაყოფილონ ეს დანაკლისი; თავის მხრივ ეს ქვეყნები თვითონ იცვებიან სხვებისგან თავის საკუთარ დანაკლისს. ასე ისახება, სრულიად ბუნებრივად, თესლი საერთაშორისო თანამშრომლობის და ისვენება ძაფები სხვადასხვა ერების ინტერესთა დაახლოების.

ჩვენ უკვე დავინახეთ, რომ დიდ ნაწილს საკუთარ ნაწარმოებისას ქვეყნების უმრავლესობა თვითონ ხარჯავს, მაგრამ უფრო მცირე ნაწილი ხომ მაინც გააქვს უცხოეთში და ეს ნაწილი საშუალოდ 20-30% ეროვნულ ნაწარმოებისას შეადგენს; დაახლოებით, ამდენსავე ყიდულობს სახელმწიფოთა უმრავლესობა საგარეო ბაზარზე საკუთარ მოთხოვნილებისთვის. სხვადასხვა სახელმწიფოებს*):

---

*) Dresdner Bank « Les Forces Economiques du Monde », დამატებითი ცხრილი.

	გაუყიდათ უცხ - ში მთელი ეროვნულ ნაწარმოების პროცენტი :	შეუძენიათ უცხ - ში შინ მოხმარებულ მთელი ნაწარმოებ. პროცენტი :
ბელგიას	51	51
დანიას	51	50
გერმანიას	20	22
საფრანგეთს	24	24
დიდ - ბრიტანეთის	25	32
ჰოლანდიას	34	37
იტალიას	21	23
შვეიცარიას	39	40
იაპონიას	21	—
შეერთ. შტატებს	7	6

როგორც ვხედავთ, ყველა ქვეყანა მეტათ თუ ნაკლებათ დაინტერესებულია საგარეო ბაზრებით და მონაწილეა საქონლის ქვეყნებს შორის განაწილების. საერთაშორისო ეკონომიური ურთიერთობა კიდევ უფრო მჭიდრო ხასიათს იღებს კაპიტალის გადანაწილებით, რადგან კაპიტალი საქონელზე უფრო მოძრავია.

ჯერ კიდევ ომის წინ, 1914 წელს, გასესხებული ჰქონდათ უცხოეთში : დიდ - ბრიტანეთს—18 მილიარდი დოლარი (ოქროს), საფრანგეთს—8.700 მილ. დოლ., გერმანიას—5.600 მილ. დოლ. და სხვ. საზოგადოთ, კაპიტალი მდიდარ ქვეყნების მიდის უცხო ქვეყნებში და, წინააღმდეგ, მთელ რიგ ქვეყნების ნაციონალურ ქონებაში პასივს (ვალს) დიდი ადგილი უჭირავს. 1930 წ. გამოქვეყნებულ, ქვემოთ მოყვანილ ცნობებიდან, ჩვენ დავინახავთ, თუ სხვადასხვა ქვეყნის მთელ ნაციონალურ ქონებიდან, რამდენი ყოფილა უცხოეთში გატანილი (აქტივი) და, წინააღმდეგ, რამდენი ნასესხები უცხოეთიდან ვალი (პასივი)

შედის ზოგიერთ ქვეყნის ქონებაში (მილიარდ გერმან. მარკებით)*):

	მთელი ნაციონალ. ქონება:	აქედან: შიგ ქვეყ-ში:	აქედან უცხო- ეთში:	% მთელ ნაც. ქონების:
შ. შტატების	1.760-1.765	1.700-1.705	60-65	4
დიდი ბრიტ-თის	450-455	370-375	80-85	18
საფრანგეთის	295-300	255-260	40-50	15
შვეიცარიის	50-55	45-50	6-7	12
ბელგიის	45-50	40-45	5-6	12

წინააღმდეგ, შემდეგ ქვეყნების ქონებას ვალი ახლავს (პასივი):

	მთელი ნაციონ. ქონება:	საკუთარი ქონება:	განსხვავება (უცხო-პა- სივი):	%/0 მთელ ნაც. ქონების:
გერმანიას	390	350	40	10
არგენტინას	103	90	13	12
ბრაზილიას	77	66	11	14
რუმინიას	57	53	4	7
იტალიას	104	101	3	3

კიდევ უფრო ნათელი, რომ შეიქმნეს კაპიტალის მოძრავი ხასიათი საერთაშორისო მასშტაბით, საჭიროა ვიცოდეთ, რომ ერთი კაცის თავზე მოდის კაპიტალის ექსპორტის და იმპორტის (გერმ. მარკები) ბალანსი :

ექსპორტის :

შვეიცარიაში	51	საფრანგეთში	31
ჩეხო-სლოვაკიაში	12	დიდ ბრიტანეთში	65
კანადაში	89	ჰოლანდიაში	42
შვედეთ. შტატებში	51	შვეიცარიაში	6
ბელგიაში	26		

*) Ibid. p. 170.

იმპორტის :

ბულგარეთში	7	ავსტრიაში	70
დანიაში	22	პოლონეთში	16
გერმანიაში	69	რუმინიაში	12
ესტონიაში	7	რუსეთში	1
ფინლანდიაში	4	ჰუნგრეთში	43
იტალიაში	14	იაპონიაში	5
იუგოსლავიაში	7	ბრიტ. ინდოეთში	2
ლატვიაში	14	სამ. აფრიკის კავშ.	10
ლიტვაში	1	ბრაზილიაში	10
ნორვეგიაში	52	ავსტრ. კონფედ.	187 *)

ასე გადანაწილებულია კაპიტალი ერთ რიგ ქვეყნებიდან ქვეყნების მეორე რიგში, კაპიტალის საერთაშორისო ხასიათი უდავოა.

საერთაშორისო ბაზრები ხშირად აახლოებენ სხვადასხვა ქვეყნის ერთნაირ ნაწარმოების გამყიდველთ; ასე, ჩვენ ვხედავთ მწარმოებელთა ინტერნაციონალურ შეთანხმებებს (შაქრის, ფოლადის, ნავთის, პოტასის და სხვ.), ტრესტებს, სინდიკატებს—ხან დროებითი ხასიათისას, ხან ხანგრძლივს. ასეთი საერთაშორისო შეთანხმებები არსებობენ არა მარტო კერძო პირთა თუ საზოგადოებათა, არამედ სახელმწიფოთა შორისაც; არა მხოლოდ მწარმოებელთა, არამედ მომხმარებელთა შორისაც.

ამნაირათ, საქონლის და კაპიტალის მოძრავი ხასიათი, მათი საერთაშორისო ბაზარზე ტრიალი აახლოვებს სხვადასხვა ერთა ინტერესებს, ხელს უწყობს სხვადასხვა ქვეყნის შინაურ ფასების გამოსწორებას და ხელს უშლის საქონლის ფასების ცვალებადობას, რაც გადამდებ სენივით ერთი ქვეყნიდან მე-

*) Ibid. დამატებითი ცხრილი.

ორეს ედება ხოლმე. აქედან გამომდინარეობს საჭიროება ერთი საერთაშორისო ეკონომიურ პოლიტიკის *).

საერთაშორისო ეკონომიური პოლიტიკა კი, სამწუხაროთ, ვერ იძლევა ჯერ-ჯერობით იმ ეფექტს. როგორსაც ეროვნული, რადგან არ არსებობს ისეთი საერთაშორისო იძულებითი ძალა, როგორც არის ძალა სახელმწიფოსი, სახელმწიფო ხელისუფლება. საერთაშორისო ეკონომიური პოლიტიკა ჯერ-ჯერობით მხოლოდ სხვადასხვა ერის მიერ ურთიერთ საჭიროების შეგენებას ემყარება, ამით გამოწვეულ სოლიდარობის გრძნობას და არა რაიმე კანონს. ამაშია, სხვათა შორის, იმის დიდი სისუსტე — ერთის მხრით, და სიძლიერე ეროვნულ ეკონომიურ პოლიტიკისა — მეორე მხრით. „სოლიდარობა“ ერთა შორის თავის ფორმალურ გამოხატულებას პოულობს ახლა არა ყველასთვის სავალდებულო კანონში, არამედ რამდენიმე ან მთელ რიგ სახელმწიფოთა შორის დადებულ ხელშეკრულებებში; ასეთი ხელშეკრულებანი ლებულობენ, და ისიც მხოლოდ ხელის მომწერთათვის, ასე ვთქვათ, ხასიათს კანონისას ad hoc.

პარალელურად ამისა სწარმოებს მუშაობა საერთაშორისო წესების და კანონების შესამუშავებლად, სხვადასხვა ქვეყნის კანონმდებლობის ერთი მეორესთვის დასაახლოებლად, სახელმწიფოთა შორის უფრო და უფრო მუდმივი კავშირების დასამყარებლად, ერთა კონფედერაციების მოსაწყობათ. გერმანიის ეკონომიური ძლიერება გამოჩნდა მას შემდეგ, რაც მასი შემადგენელი ნაწილები გაერთიანდნენ. განსვენებულ არისტიდ ბრიანის ცდა ევროპის პოლიტიკურ კავშირის შესაქმნელად უსათუოდ გულისხმობდა შემდეგში საბაჟო კავშირს, ეკონომიურ საქმიანობის გაერთიანებას და, შეიძლება, კონფედერაციასაც; საფრანგეთის მეორე სახელმწიფო მოღვაწის ედ. ერიოს მოსაზრებანი ევროპის კავშირის შესახებ უმთავრესად ეკონომიურ ხა-

*) Prof. L. Brocard «Les Conditions Générales...» p. 527.

სიათის მოტივებით არის დასაბუთებული *). ეკონომიური შეთანხმებანი წარმოებათა თუ სახელმწიფოთა შორის თანდათან ხშირ ხასიათს იღებენ; მიუხედავთ მძიმე პირობებისა, საერთაშორისო ეკონომიურ საქმიანობას ვერავინ ვერ სცილდება.

:

თანამედროვე სახალხო მეურნეობა კონცენტრიულ წრეებით ვითარდებოდა: პირველი წრე—ინდივიდუალური და ოჯახური მეურნეობა იყო; მერე — კუთხური, ადგილობრივი; შემდეგ — ეროვნული (ნაციონალური) და ბოლოს — საერთაშორისო (ინტერნაციონალური).

კოსმოპოლიტური შეხედულება — ადამიანი რომ სამყაროს უშუალოდ გადაეხმის, ეკონომიურ პოლიტიკაში დამარცხდა; ერი, ეროვნული სახელმწიფო, გარდაიქცა იმ ღერძათ, რომელზედაც ტრიალებს სახალხო მეურნეობის უმთავრესი ბორბალი; ადგილობრივი მეურნეობა ეროვნულ მეურნეობის გზით და საშვალებით გადაეხმის საერთაშორისო ეკონომიკას.

ამიტომ არა საერთაშორისო აღებ-მციემობა, არამედ შინაურ საწარმოვო ძალთა ყოველმხრივი განვითარება იქერს ეკონომიურ საქმიანობაში უპირველეს ადგილს; ყველა საშვალეობანი, რაც სახელმწიფოს ტერიტორიაზე მოიპოება, საუკეთესოდ უნდა იქმნას გამოყენებული, რათა მოთხოვნილებანი მთელი მოსახლეობის, რამდენიც უნდა იყოს იგი, საუკეთესოდ იქმნას დაკმაყოფილებული. ამ მიზნის მისაღწევათ ადამიანს, ერთ დროს უიარალოთ ბუნების პირისპირ დამდგარს, ახლა უდიდეს დახმარებას უწევს ტეხნიკა; კულტურა მოსახლეობის იმ დონეზე უნდა იქმნას აყვანილი, რომ ეს ტეხნიკა იმან გამოიყენოს და თანამედროვე ეკონომიურ ორგანიზაციას შეეგუოს.

*) Ed. Herriot « L'Europe ».

ერის სიძლიერე თუ სისუსტე საერთაშორისო ეკონომიურ ასპარეზზე არ განისაზღვრება არც იმის ტერიტორიის სივრცით, არც იმის მოსახლეობის რაოდენობით. საქმე ისაა, თუ როგორ იყენებს იგი ამ ორ უმთავრეს ფაქტორს ეკონომიურ განვითარებისას. ის დიდი ერები, რომელთაც თავისი საკუთარი რესურსები ვერ გამოუყენებიათ, საერთაშორისო ეკონომიურ ასპარეზზე ლეშს წარმოადგენენ, მათი საერთაშორისო ეკონომიური ღირებულება უმნიშვნელოა; და წინააღმდეგ, ის პატარა ერები, საკუთარი ეროვნული ენერგია უაღრესად რომ განუვითარებიათ, საერთაშორისო ეკონომიურ სარბიელზე თვალსაჩინო როლს თამაშობენ, მათი გავლენა საგრძნობია. ამას მოწმობს ზოგ დიდ და ზოგ პატარა სახელმწიფოს წონის შედარება საერთაშორისო ალებ-მიცემობაში; ასე, 1929 წ. საერთაშორისო ალებ-მიცემობაში შემდეგ სახელმწიფოთა მონაწილეობა უდრიდა პროცენტებში :

დიდი ქვეყნები :		პატარა ქვეყნები :	
საბჭოთა კავშირის	1,80	ჰოლანდიის	2,80
(ტერიტორ.: 21.176 ათ. კ. კლმ.		(ტერიტორია: 34 ათ. კ. კლმ.	
მოსახლეობა: 157.500 ათასი);		მოსახლეობა: 7.800 ათასი)	
ჩინეთის	2,12	ბელგიის	2,76
(ტერიტორია: 5 მილ. კვ. კლმ.		(ტერიტორია 30 ათ კვ. კლმ.	
მოსახლეობა: 444 მილ.).		მოსახლეობა 8.060 ათასი.	
ინდოეთის (ბრიტანეთის)	3,48	ჰოლანდიის	1,35
(ტერიტორია: 4.675 ათ. კვ. კ.		(ტერიტორია: 41 ათ. კვ. კ.	
მოსახლეობა: 348 მილ.).		მოსახლეობა: 4.060 ათასი).	

ამნაირათ, ტერიტორიითა და მოსახლეობით პატარა ჰოლანდიის, ბელგიის და შვეიცარიის საგარეო ალებ-მიცემობა აღემატება უდიდეს რუსეთის და ჩინეთის საგარეო ალებ-მიცემობას *).

*) Annuaire Statistique de la Société des Nations 1930/31.

ჩვენ შევვხებით ეროვნულ ეკონომიას უმთავრესად, როგორც ეკონომიას სახელმწიფო ერთეულისას და იმის დამოკიდებულებას მსოფლიო ეკონომიკასთან. ხოლო არიან ერები, რომელნიც სახელმწიფოს არ წარმოადგენენ, დაპყრობილნი არიან, და არსებობენ მრავალერიანი სახელმწიფოებიც. როგორი უნდა იყოს ამ ერების ეკონომიური პოლიტიკა? ესეც ფრიად საინტერესო საკითხია, მაგრამ ამას ჩვენ არ შევხებივართ.

ჩვენ გამოვდივართ იმ გარემოებიდან, რომ განვითარებული ერები ბოლოს და ბოლოს ყოველგან დამოუკიდებლობისკენ მიისწრაფიან. ამიტომ უმთავრესია ცოდნა იმის, თუ როგორია თანამედროვე სახელმწიფოთა განვითარების ტენდენცია; ჩვენ უნდა ვიცოდეთ, რომ პოლიტიკურათ თავისუფალი ერი თავის საკუთარ ეკონომიურ საშვალეებს უნდა დაეყრდნოს, წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ვერ გახდება მსოფლიო ოჯახის დამოუკიდებელი წევრი. და როცა ჩვენი ქვეყანაც, საქართველო, დამოუკიდებლობისკენ მიისწრაფის, საჭიროა ვიცოდეთ, ეს მისი მისწრაფება მხოლოდ მის პოლიტიკურ უფლებებიდან გამომდინარეობს, თუ ამას მისი ეკონომიური შესაძლებლობანიც ხელს უწყობენ.

მსოფლიო სახალხო მეურნეობა უშველებელ ზღვას წარმოადგებს; მას ერთვის მრავალი მდინარე ეროვნულ მეურნეობის, დიდი და პატარა. ამ ეროვნულ მდინარეთა მასაზრდოებელი წყარო და ნაკადულებია: ეროვნული ტერიტორია, მოსახლეობა, კულტურა ამ მოსახლეობის, ფორმები და პირობები მისი საქმიანობის და შედეგი ამ საქმიანობის. წარმოადგენენ ყველა ესენი ისეთ ძალას საქართველოში, რომ ცალკე მდინარეთ იქცენ და ზღვას მსოფლიო მეურნეობისას თავის საკუთარ, ეროვნულ, მიმდინარეობით შეუერთდენ?

ეკონომიურ საქმიანობის უმთავრესი პირობები.

როგორც კერძო ადამიანის, ისე მთელი საზოგადოების ეკონომიური საქმიანობა მრავალ სხვადასხვანაირ პირობაზე არის დამოკიდებული. პოლიტიკური ეკონომია არის ის დარგი მეცნიერების, რომელიც ამ პირობებს იძიებს და არკვევს; იგი ისახავს საგნად იმის შესწავლას, თუ როგორ—რა საშუალებებით საზოგადოება იკმაყოფილებს თავის ნივთიერ მოთხოვნილებებს. ფრანგის ცნობილ ეკონომისტს Jean-Baptiste Say-ს ეკუთვნის პირველობა იმის აღნიშვნაში, თუ რა წესით უნდა იქმნეს შესწავლილი ეს საგანი. თავის წიგნში *Traité d'Economie Politique* (გამოცემულია 1803 წ.), იგი სწერდა, რომ პოლიტიკურ ეკონომიის საგანი არის გაცნობა იმის, თუ როგორ გრძელდება სიმდიდრე, როგორ ნაწილდება იგი და როგორ იხარჯებაო; ესე იგი: სახალხო-მეურნეობის შესასწავლად საჭიროა შესწავლა: წარმოების, განაწილების და მოხმარების. და საგნის ამ წესით შესწავლა დარჩა მას შემდეგ კლასიკურ მაგალითად ყველა ეკონომისტისთვის, ვინც ხელს მოკიდებს სახალხო მეურნეობის შესწავლას.

რაც რომ ადამიანი პირველ ყოფილ მდგომარეობიდან გამოვიდა, იმის საქმიანობას უპირველეს უოვლისა ახასიათებს წარმოება ანუ, როგორც ძველი ეკონომისტები იტყოდნ ხოლმე, სიმდიდრის შექმნა. ტრადიციათ არის გადაქცეული, აგრეთვე ძველი ეკონომისტებიდან მოკიდებული ვიდრე ჩვენს

დრომდის, აღნიშვნა იმის, რომ წარმოებაში სამი ფაქტორი თამაშობს უდიდეს როლს: დედა-მიწა ანუ ბუნება, შრომა და კაპიტალი ანუ ის, რაც ადამიანის შრომას წინეთ შეუქმნია, შეუწახვავს და ახალ ნაწარმოების შესაქმნელად იყენებს (ასეთია, მაგალ., საწარმოო იარაღი, შენობები, მისელა-მოსვლის საშვალელებანი და სხვ.). დროთა განმავლობაში იცვლებოდა წესი წარმოების, იცვლებოდა საზოგადოებრივი ურთიერთობა, ხოლო აღნიშნული სამი ფაქტორი წარმოებისა მაინც ადამიანს თუ საზოგადოების ეკონომიურ მოქმედების საფუძვლათ დარჩა

**

უპირველესი იმათგან არის ბუნება. ადამიანი მხოლოდ დედამიწაზე ცხოვრობს და დედამიწით განისაზღვრება მისი მოქმედება; სხვა პლანეტები, სახელდობ მზე, დიდ გავლენას ახდენს ადამიანის ცხოვრებაზე (იძლევა სინათლეს, სითბოს), მაგრამ ადამიანის ცხოვრების საფუძველი მაინც დედა-მიწაა, არა ერთ სხვა პლანეტაზე ადამიანს არ ეცხოვრება და არ მიესვლება. დედა-მიწა კი თავისთავად განსაზღვრულ ფართობს წარმოადგენს (სულ 509 მილიონ კვ. კლმ.) და ისიც მთლიანად არ არის ადამიანისთვის გამოსაყენებელი: დიდი ნაწილი წყალს - ზღვებზე და ოკეანებს უჭირავთ და დანარჩენ ხმელეთის თვალსაჩინო ნაწილებიც გამოუსადეგარია მეურნეობისათვის, მაგ. უდაბნოები, ყინვარები და სხვ.

ჰავაც არ არის ყოველგან ერთნაირი: ზოგან ნოტიო ადგილებია, ზოგან კი, წინააღმდეგ, ძალიან მშრალი, გვალვებიანი ზოგან ზომიერი ქარები იცის, ზღვებიდან სინოტივე რომ მოაქვთ და ჰავას აზომიერებენ, ზოგან კი ცხელი ქარები სობენ სულდგმულს, მცენარეულობას. ბუნების ასეთი მოვლენები უდიდეს გავლენას ახდენენ ადამიანის საქმიანობაზე, ისინი საზღვრავენ ადამიანის მოქმედებას და მას განსაკუთრებულ ხასიათს აძლევენ. მართალია, ცოდნამ და ტექნიკამ ბევრნაირი საშვალეობა მი-

სცა ადამიანს ბუნების მოვლენათა დასამორჩილებლად, მაგრამ ბუნება მაინც არ არის სავესებით დამორჩილებული და გავლენა იმის, განსაკუთრებით სოფლის მეურნეობისთვის, დღესაც გადაწყვეტ როლს თამაშობს. განსაკუთრებულ შენობაში, ორანჟერეაში (la serre), თქვენ შეგიძლიათ ყოველგან მოიყვანოთ ყურძენი, ზეთის ხილი, ბამბა და სხვ. ისე, როგორც ყოველგან შეგიძლიათ გააშენოთ ქარხანა; მაგრამ შორეულ ჩრდილოეთის უზარმაზარ მიწის ფართობებს ვერ გადააქცევთ სავენახეთ, იქ ვერ მოაწყობთ ბამბის პლანტაციებს, აბრეშუმს ვერ მოიყვანთ, ზეთის ხილის ბაღებს ვერ გააშენებთ; ჰური, ადამიანის ეს ძირითადი საკვები მასალა, ისიც კი არ მოდის დედა - მიწის ყველაკუთხეში და იმის მოსავალი, ისე როგორც სხვა მრავალი ნაწარმოების, დედა - მიწის სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვანაირია.

წყალი - ზღვები, ოკეანები, მდინარეები თავის მხრივ დიდ გავლენას ახდენენ ადამიანის ეკონომიურ საქმიანობაზე. ზღვები და ოკეანები წარმოადგენენ გზას დედა - მიწის ერთ ნაწილიდან, ერთ კონტინენტიდან (ხმელეთიდან) მეორეზე მისასვლელად—ევროპიდან ამერიკაში, ამერიკიდან აზიაში, აფრიკიდან ავსტრალიაში, მრავალ კუნძულებს შორის; ისეთ ძველ ქვეყნების, როგორც იყო საბერძნეთი, ფინიკია და სხვ., კულტურის და აღებ - მიცემობის განვითარებას ის უწყობდა ხელს, რომ ისინი ზღვის ნაპირას მდებარეობდნენ, განავითარეს ნავოსნობა და სულ სხვადასხვა ქვეყნებთან ჰქონდათ დაშოკიდებულება; ჩვენს დროშიც ბევრი სახელმწიფო სარგებლობს თავის სანაპირო მდებარეობით, საკმარისია თუნდაც მოვიგონოთ პატარა ნორვეგია (2.900 ათასი მცხოვრები), რომლის სავაჭრო ფლოტს მებნუთე ადგილი უჭირავს მთელ მსოფლიოში.

მდინარეები არამცთუ საუკეთესო საშვალეა იყო ძველ დროში ადამიანისთვის მისასვლელ - მოსასვლელად და დღემდის ასეთად დარჩენ, არამედ ისტორია იმასაც გვეუბნება, რომ ძველი ცივილიზაცია სწორეთ მდინარეების ნაპირებზე ვითარ-

დებოდა; უძველეს დროის ოთხი დიდი ცივილიზაცია მდინარეთა მიდამოებში გაიფურჩქნა: ჩინეთის—მდ.მდ. ჰოანგო-ჰოს და იანგწე - კიანგის; ინდოეთის—მდ.მდ. ინდუსისა და განგის; მდ.მდ. ტიგრის და ეფრატის ფართე ადგილებზე გაიშალა ასურო-ბაბილონის მონარქიები და ნილოსის ნაპირებზე აყვავდა ძველი ეგვიპტე**). ჩვენ უხედავთ, რომ ჩვენს დროშიც უდიდესი ქალაქები ზღვის ან მდინარის ნაპირებზე არიან გაშენებული: ლონდონი (მდ. ტემზა), პარიზი (მდ. სენა), ბერლინი (მდ. შპრე), ვენა, ბუდაპეშტი (მდ. დუნაი), ლიონი (მდ. რონა), მარსელი (ზღვა), ნიუ - იორკი (ოკეანე) და სხვ.

არა მხოლოდ მისვლა - მოსვლისთვის, ადამიანი ძველი დროიდანვე მდინარეს იყენებდა ბუნების წინააღმდეგ საბრძოლველათაც, ადგილებს, სადაც ხშირი გვალვები იცის, არხებით სერავდა და რწყავდა, მწირსა და გამოუსადეგარ მიწას მოსავლიან ადგილებათ აქცევდა. სადაც წყალი მიკლებიათ, იქ ცხოვრება მომკვდარა, რადგან წყალი უპირველეს მნიშვნელობის საარსებო საგანია, როგორც მცენარის, ისე ცხოველისთვის*).

მთა და ბარი თავის გავლენას ახდენს ადამიანის მოქმედებაზე. 1200 მეტრის მაღლა, ზღვის დონეს ზევით, მთებში უკვე

*) გამოანგარიშებულია, რომ ერთი ცალი ფოთოლი საათში იმდენს წყალს იშრობს, რამდენსაც თვითონ იწონის; ჯეჯილის ერთი ჰექტარი იქ დათესილ ხორბლეულის ზრდის განმავლობაში იშრობს წყალს:

პური	1.120.000	კილოგრამს,
ჭვავი	835.000	„
ქერი	1.237.000	„
შვრივა	2.278.000	„

ეს იმას ნიშნავს, რომ ერთი კილოგრამ გამზნარ ხორბლეულის—პურის მისაღებათ საჭიროა 247 კგრ. წყალი, ჭვავის—166 კგრ. წყალი, ქერის—247 კგრ. წყალი და შვრივის—455 კგრ. წყალი. იხ. Prof. Brunhes «La Géographie Humaine», 1925, p. 70.

***) L. Metchnikoff-ის ცნობ. წიგნი: : « La Civilisation et les grands fleuves historiques », Paris 1889, გვ. 135; ეს წიგნი საზოგადოთ ამ საკითხს ძალიან საფუძვლიანათ აწუქებს.

ნაკლებია მოსახლეობა, მთა ხენა-თესვისთვის გამოუსადეგარია, მისვლა - მოსვლისთვის ძნელი. ძველათ, და ზოგჯელ ახლაც, მთა ბუნებრივ საზღვარს წარმოადგენდა სახელმწიფოსთვის, მტერი ადვილათ მას ვერ გადალახავს და მთიან საზღვრების დაცვა უფრო ადვილია. ბარი — მიწათმოქმედების ასპარეზია; აქ მოყავს ადამიანს უმთავრესად თავისი საკვები, მისვლა - მოსვლა აქ უფრო გაადვილებულია და სხვ.

დედამიწის გეოლოგიურ აგებულებაზეც ბევრია დამოკიდებული; ბუნებას დედამიწის გული ყველგან ერთგვარად არ დაუჯილდოვებია; ზოგან იმაში ჩაუმაჩნავს დიდძალი ქვანახშირი, რკინა, ნავთი და მრავალი სხვა მინერალური სიმდიდრე, ზოგან — ნაკლებად, ზოგან სულ არა. ქვანახშირი, ეს ბუნებრივი სიმდიდრე, იყო საფუძველი თანამედროვე წარმოების განვითარების, და ის ქვეყნები დაწინაურდნ თანამედროვე მრეწველობაში, რომელსაც ქვანახშირი და რკინა აღმოაჩნდა: ინგლისი, გერმანია, შვეიცრ.-შტატები და სხვ. არა თანასწორი განაწილება ბუნების მიერ მიწის გულში ჩაფლულ მინერალურ სიმდიდრის ხშირად საშინელ ქიშპობას იწვევს სახელმწიფოთა შორის, პოლიტიკურ გართულებას, ამბოხებას და ქვეყნების დაპყრობასაც. ამის შესახებ სხვა ქვეყნების მაგალითები ჩვენ მკითხველს მაინც და მაინც არ ესაჭიროება: ცნობილია განცხადება, ბ. რადეკმა (რუს. კომუნისტ. წარმომადგენელმა) სამი ინტერნაციონალის წარმომადგენელთა სხდომაზე (1922 წ.) ბერლინში რომ გააკეთა: საქართველოს იმისთვის ვიპყრობდით, რომ ნავთი გვესაჭიროებოდაო; გერმანიის გენერ. შტაბის უფროსი, გენ. ლიუდენდორფი სწერს თავის მშოგონებაში, რომ დიდი ომის დროს, ოცა გერმანიას შემოაკლდა ნედლი მასალა, კერძოდ ნავთი, იგი ცდილობდა საქართველო და კავკასია დაეკავებია *); ამბობენ, რომ ძექსი-

*) Er. Ludendorff « Souvenirs de Guerre 1914—1918 », T. II, გვ. 278 და შემდეგი.

კაში ზოგიერთი გავლენიანი წრეები იმავე ნავთის კონცესიების ხელში ჩასაგდებათ ყაჩაღებს ჯამაგირს უნიშნავდენ და მათზე იმდენს ხარჯავდენ, რამდენსაც კანონიერ მთავრობაზე^{*)}. ასეთი მნიშვნელობა აქვს მიწის გულს, განსაკუთრებით, როცა იქ იშვიათი მინერალური სიმდიდრე მოიპოება.

მიწის-ნიადაგსაც ხომ უდიდესი მნიშვნელობა აქვს; ზოგან მიწის ზედაპირი ნოყიერია, ფრიად გამოსადეგი სოფლის მეურნეობისთვის, ზოგან კი მწირია, ზღმეტ მუშაობას მოითხოვს, ხელოვნურ სასუქს, მორწყევას, რომ ნაყოფი რამე გამოიღოს; იაპონიაში მთელი ფართობის 16 პროც. მხოლოდ წარმოადგენს ნიადაგს, გამოსადეგს სოფლის მეურნეობისთვის, გერმანიაში კი წინააღმდეგ — 80 - 90 პროც.

არც ფლორა (მცენარეულობა) და ფაუნა (ცხოველი) არის ერთნაირად გავრცელებული დედამიწაზე. ტყე — დღეს ქვეყნის დიდი სიმდიდრეა, ძველათ კი ადამიანს იმის ემიხობდა; ტყიანი ადგილები ნაკლებათ იყო დასახლებული, როგორც ჩვენს დროში სამხრეთ ამერიკის დიდი ნაწილი; ტყე, როგორც მთა, მოსახლეობის ბუნებრივ საზღვარს წარმოადგენდა, ადამიანი იმის მხოლოდ გადაღმა და გადმოღმა ესახლებოდა.

არც ეგრეთ წოდებული კულტურული მცენარეულობა არის ერთნაირად ყოველგან გავრცელებული; ეს გარემოება ზოგისთვის სიმდიდრის წყაროა და ზოგისთვის, წინააღმდეგ, მძიმე შრომის და სიღარიბის. მცენარეულობა წარმოადგენს როგორც ადამიანის, ისე პირუტყვის საკვებ მასალას; ქვეყანა ღარიბი მცენარეულობით, ღარიბია მესაქონლეობით.

ცხოველი ორ ნაირია: გარკული — ნადირი და შინაური. ერთ დროს ნადირი ადამიანის მარჩენალი იყო, მაშინ ადამიანი თავს ნადირობით ირჩენდა; „ნა-

*) Рьеръ Л'Еспаньоль де Ла Трамери «Міровая борьба за нефть», რუს. თარგმანი. Парижъ, 1922 წ. გვ. 71.

დირობის ხანაში“ პირველათ გამოიგონა ადამიანმა იარაღი, ამ ხანამ დიდი როლი ითამაშა პირველ-ყოფილ ადამიანის ენერჯიის განვითარებაში, თავშესაფარის (ბინის) მოწყობაში და სხვ. დღეს ნადირობა არ წარმოადგენს ადამიანის არსებობის საშვალებას, თუმცა არის ქვეყნები, სადაც ნადირობას სამრეწველო ხასიათი მიეცა, მაგრამ ეს ის ქვეყნებია, სადაც იშვიათი ნადირი კიდევ მოიპოვება; ევროპაში კი ნადირი წყდება და კანონი მას განსაკუთრებული მფარველობას უწყევს. ადამიანმა გარეული ცხოველი დაიხსლოვა, მოაშინა-ურა და როგორც დამხმარე ძალაც მუშაობაში გამოიყენა. ტეხნიკა საშინელ მტრათ მოეველინა მუშა საქონელს, დღეს იმდენათ აღარ საჭიროებენ აქლემს, ხარ-კამეჩს, ცქენს, როგორც ძველ დროში, ხოლო მათი მნიშვნელობა, როგორც საზოგადოთ შინაურ პირუტყვისა, დღეს მაინც დიდია და სოფლის მეურნეობაში ჯერ კიდევ აუცილებელი; პირუტყვი იძლევა მატყლს, ტყავეულობას, ქონს და სხვ.; ადამიანი ხორცის მჭამელია, რძე, ერბო — მასაზრდოვებელია იმის. ხოლო არც შინაური ცხოველი არის ერთნაირად ყველა ქვეყნებში გავრცელებული.

ამნაირათ, ჩვენ ვხედავთ, თუ რამდენათ მრავალფეროვანია ბუნების პირობები და ეს მისი მრავალფეროვნება გავლენას ახდენს ადამიანის არამცთუ საქმიანობაზე საზოგადოთ, არამედ მთელ მის ყოფაცხოვრებაზე და ხასიათზედაც. თბილი ქვეყნების მოსახლეობა ბუნების მიერ უფრო განებივრებულია; მას ნაკლები ტანსაცმელი სჭირია, იგი ნაკლებს სჭამს, უფრო იოლათ აშენებულ ბინაზე ცხოვრობს და სხვ.; წინააღმდეგ, ცივი ქვეყნების მცხოვრებნი იძულებული არიან უფრო თბილათ ჩაიცვან, მეტი-სჭამონ, თბილი სადგომი აიშენონ და სხვ. დღე ჩრდილოეთის ქვეყნებში ზამთრის და შემოდგომის თვეებში ძალიან მოკლეა, გაზაფხულში და ზაფხულში — გრძელი; ამას გავლენა აქვს თვით მუშაობის წესზე. სოფლის მეურნე მუშაობს საშუალოდ წლის განმავლობაში : რუსეთში —

4 თვე, გერმანიაში — 7 თვე და სამხრეთ ინგლისში — 11 თვე.

ჩამომავლობა, რასა, იმდენ გავლენას ვერ ახდენს ადამიანზე, რამდენსაც ბუნების ის პირობები, რომელშიდაც იცხოვრობს. ჩრდილოეთ ციმბირის ტუნგუსები აღარ გვანან ჩინეთისას; ერთი ტომის ჩამომავლობაა ლენის ნაპირებზე (ჩრდილ. რუსეთი) მომთაბარე იაკუტები და დასავლეთი აზიის თურქები, ხოლო არც გარეგნობით და არც ყოფაცხოვრებით ისინი ერთი მეორეს ახლა აღარ ჰგვანან *).

კულტურა დიდ გავლენას ახდენს ადამიანის ყოფაცხოვრებაზე, იგი აახლოვებს ადამიანს ერთი მეორეს და ერთი მეორეს ამსგავსებს მათ ყოფაქცევას, მაგრამ სიძლიერე ბუნების მოქმედებისა მათზე, მათ ხასიათზე, მაინც დიდი რჩება. ინგლისის ლიტერატურის და ყოფა-ცხოვრების მკვლევარი ფრანგის ცნობილი მწერალი H. Taine ინგლისელის განკერძოებულ ხასიათს ლათინურ რასიდან ხსნის იმ ბუნების განსაკუთრებულ გავლენით, რომელშიაც ინგლისელი ცხოვრობს. ბნელი და ზავითიანი ნისლი, სწერდა იგი, ფარავს მათ (ინგლისელებს) სულს ისე, როგორც ეს ნისლი ფარავს იქ ზეცას, და მხიარულება მათში ძალდატანებულია და დროგამოშვებით, როგორც მზის სხივები მათ ქვეყანაშიო **). ინგლისელ ეკონომისტის Alf. Marshall-ის აზრით ის არის, რომ ინგლისის გეოგრაფიულმა მდებარეობამ ხელი შეუწყო იმ გარემოებას, რომ აქ დასახლდა ჩრდილოეთ ევროპის ტომთა შორის ყველაზე უფრო გაბედული და გამძლე ხალხი; რომ აქაური ჰაერი ხელს უწყობდა ადამიანის ენერჯის განვითარებას უფრო, ვინემ ჩრდილოეთის რომელიმე სხვა ქვეყანაში; რომ კომერციულ საქმიანობის განვითარებას ინგლისში ხელი

*) Fr. Ratzel « Anthropogéographie », იხ. В. Я. Желтяков « Очерки Политич. Экономии », მე-5 გამ., გვ. 90.

**) H. Taine « Histoire de la Littérature Anglaise », T. 2, 1899, გვ. 27 და სხვა ადგილებიც.

შეუწყო არა მხოლოდ იმის განსაკუთრებულ მდებარეობამ, არამედ ინგლისის ხალხის ბუნებრივმა მიდრეკილებამო; და ინგლისელი სხვა გუნებისაა სავაჭრო და საფინანსო საქმეში, ვინემ ებრაელები, იტალიელები, ბერძნები და სომხებიო *). საფრანგეთის მშვენიერი ბუნება ხელს უწყობს აქ სოფლის მეურნეობის განვითარებას და დღემდის სოფლათ საფრანგეთში შედარებით მეტი მოსახლეობა დარჩა, ვინემ დასავლეთ ევროპის სხვა ინდუსტრალურ ქვეყნებში — ინგლისში და გერმანიაში; აქ მეტი მიწის წვრილი მესაკუთრეა. ეს გარემოება თავის დაღს ასევეს ფრანგის ხასიათს; მიწასაც რომ სცილდება და ქალაქის ცხოვრების შუა-გულში ტრიალებს იგი, ამბობს ფრანგის ცნობილი მწერალი A. Siegfried-ი, იგი მაშინაც გლეხივით იქცევა; „რამდენი ფრანგია, რომ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქმის მორალურათ „ბლუზას“ (გლეხები იცვამენ) ატარებდესო“; „სამუშაოს რომ გაათავებს ინგლისელი მალაროს მუშა football-ის (ფეხ-ბურთი) სათამაშოთ მიდის, ფრანგი — ბოსტანში მიეჩქარება, რადგან გლეხათაა დარჩენილი“ — იო (Paul Morand) **).

**

არც ადამიანი რჩება გულზე ხელდაკრეფილი; იგი თავის მხრივ ებრძვის ბუნებას და თანდათან იმორჩილებს იმას. თანდაყოლილი გონება ადამიანის, მას რომ პირუტყვიდან არჩევს, ცოდნა საზოგადოთ, ტენიკა კერძოთ — ეს იმის საშვალებანია ბუნებაზე გასამარჯვებლათ.

მრავალი ათასი წელიწადია ცხოვრობს ადამიანი ძველ ქვეყანაზე და საზოგადოებრივ ცხოვრებას ეწევა და სხვადასხვა ქვეყნებს ჰქონდათ ამ ათასი წლის წინეთ ერთი მეორესთან დამოკიდებულება; მაგრამ მხოლოდ ამ ხუთასი წლის წინეთ

*) Prof. Alf. Marschall « Principes d'Economie Politique » trad. française, Paris, 1907, T. I, p. 42—44.

***) A. Siegfried « Tableau des Partis en France », p. 13—14.

აღმოჩენილი იქმნა ქვეყანა ახალი, ამერიკის უზარმაზარი ტერიტორია; ამ ახალ ქვეყანას მრავალი ემიგრანტი მიაწყდა ძველი ქვეყნებიდან და ამ გარემოებამ მოსახლეობის სიმჭიდროვეს, განსაკუთრებით ძველ ევროპაში, შემსუბუქება მოუტანა. ბევრი კუნძული, გაბნეული წყნარსა და ატლანტიკის ოკეანეში, წინათ მიუწოდმელი, ახლა ადამიანით არის დასახლებული და მეურნეობაში ჩაბმული.

ადამიანმა გასჭრა მთები, გაჩეხა ტყეები, კალაპოტში ჩააყენა მდინარეები, გაიყენა არხები, მორწყო უდაბნოები, ზღვებიც კი „შეავიწროვა“ და ამნაირათ მან ხელოვნურათ გააფართოვა თავისი სამოქმედო ასპარეზი. ადამიანის მიერ ბუნების დამორჩილებისთვის ღონისძიებათა საუცხოვო მაგალითს, სხვათა შორის, პატარა ჰოლანდია წარმოადგენს. ამ ქვეყნის ტერიტორიის თითქმის ერთი მეოთხედი ზღვის დონეზე დაბლა მდებარეობს; ამიტომ იგი არამცთუ სოფლის მეურნეობისთვის იყო გამოუსადეგარი, უხმარი, არამედ მდებარეობა მისი მოსახლეობისთვის დიდ საშიშროებას წარმოადგენდა — ადევნებულ ზღვის ტალღები ტერიტორიის დიდ ნაწილს ხშირად წალეკავდა ხოლმე (ასე, 18 ნოემბერს 1421 წ. წალეკილი იქმნა 72 სოფელი და 100.000 მცხოვრები დაიღუპა; წინათაც, მე-12 და მე-13 საუკუნეებში ადგილი ჰქონდა ასეთ საშინელებას). ჰოლანდიელებმა თითქმის მთელი ზღვის ნაპირების გასწრივ ხელოვნური საგერი (დამბა) გააშენეს და დაჭაობებულ ადგილების ამოშრობას შეუდგნენ (450 მანქანას და 1.700 ქარის წისკვილს ამ მიზნით ამუშავებენ) და ამნაირათ 325 ათასი ჰექტარი, მთელი ტერიტორიის თითქმის მერვედი, სანმარი მიწა შეიძინეს. ამ მუშაობას ახლაც განაგრძობენ და Zuidersee-ს (ტბაა, დარჩენილი ამ ადგილს ზღვიდან წალეკის შემდეგ) ამოშრობით კიდევ 212.000 ჰექტარი სანმარ მიწის შეძენას აპირებენ *).

*) M. Fallex et A. Mairey « La Face Nouvelle du Monde », p. 185.

ჩვენ არაფერს ვიტყვით ყველასთვის ცნობილ თანამედროვე ტექნიკის განვითარების, ქიმიურ გამოკვლევათა და სხვა ამ გვარ საშუალებით ადამიანის ბუნებასთან ბრძოლის შესახებ; ასეთ საშუალებებმა მთელი რევოლუტია შეიტანეს უკვე და შეაქვეთ დღესაც ადამიანის ეკონომიურ საქმიანობაში. ადამიანი აუმჯობესებს მიწის ნიადაგს ხელოვნურ სასუქით, რწყავს უდაბნოს ხელოვნურათ გაყვანილ წყლის არხებით; იგი არჩევს მცენარეს, თუ სად და როგორ დარგოს თუ დასთესოს იგი, ამყნის იმას, არჩევს ცხოველს, თუ სად რა თვისების გაზარდოს იგი, სად და როგორ გამოიყენოს და სხვ.

***

ადამიანის შრომა ეს მეორე, უდიდესი ფაქტორია წარმოების და უფრო აქტიურიც, ვინემ ბუნება. შრომის წესი სხვადასხვა ისტორიულ ხანაში და სხვადასხვა სოციალურ-პოლიტიკურ ურთიერთობის პირობებში სხვადასხვა ნაირია და სხვადასხვა ნაირი შედეგიც თანახლავს იმას; მაგრამ ამ ჟამათ ჩვენს საგანს არ წარმოადგენს ამ ფრიად მნიშვნელოვან საკითხის ყოველმხრივ გარჩევა; ჩვენ ახლა დავკმაყოფილდეთ იმის გარკვევით, თუ რა როლს თამაშობს ეკონომიურ საქმიანობაში შრომის მომცემი — მოსახლეობა.

მთელ დედამიწაზე 1.800 მილიონზე მეტი ადამიანი ცხოვრობს; ყველა ქვეყნებში ერთნაირად არ არის ეს მოსახლეობა განაწილებული. მაშინ როცა ავსტრალიაში და ოკეანიაში მოსახლეობის სიმჭიდროვე შეადგენს 0,9 მცხოვრებს ერთ კვ. კილომეტრზე და სამხრეთ ამერიკაში — 4, ევროპაში საშუალოდ იგი აღემატება 50 მცხოვრებს ერთ კვდრ. კილომეტრზე. მე-19 საუკ. დასაწყისში (1811 წ.) მთელი მოსახლეობის რიცხვი დედამიწაზე 900 მილ. სულს შეადგენდა, მე-20 საუკუნის დასაწყისში კი (1911 წ.) იგი 1.650 მილ. სულს აღემატებოდა. ასი

წლის განმავლობაში მსოფლიოს მოსახლეობა 830/0 გაზრდილა; ხოლო რამდენათ მოსახლეობა იზრდებოდა, იმდენათ იმის ბრძოლა ბუნების დასამორჩილებლათ ადვილდებოდა; მჭიდროთ დასახლებული ქვეყნები უმეტეს შემთხვევაში უფრო დიდ კეთილდღეობაში იმყოფებიან, ვინემ მცირეთ დასახლებული.

მოსახლეობის ზრდის უპირველესი მიზეზი, რა თქმა უნდა, ბუნების კანონი არის: მეტი ადამიანი იბადება და ნაკლები კვდება; მაგრამ ყველა ქვეყნებში ეს წესი ერთსა და იმავე პირობებში და ერთნაირის ტემპით არ მიმდინარეობს -- ზოგან მოსახლეობა უფრო სწრაფის ნაბიჯით იზრდება, ზოგან კი, წინააღმდეგ, ნელის ნაბიჯით მიდის წინ. აქ დიდ როლს თამაშობს არა ბუნება მხოლოდ, არამედ ცხოვრების საერთო პირობებიც: კვება, სადგომი, ჰიგიენა, შრომის პირობები და სხვ.

თვით სახელმწიფოს საზღვრებში ხშირად მოქმედობს ხელოვნური მიზეზი მოსახლეობის ზრდისა ერთ კუთხეში და დაკლების მეორე კუთხეში, ხდება შინაური ემიგრაცია და იმიგრაცია: სოფლის მოსახლეობა ქალაქებისკენ მიისწრაფის, სოფელი თანდათან ცალიერდება, ხოლო ქალაქები კი იზრდებიან. ასევე მოქმედობს სხვადასხვა ქვეყნის მოსახლეობაზე ემიგრაცია და იმიგრაცია გარედან, ერთ სახელმწიფოდან მეორეში გადასახლება. ხუთი წლის განმავლობაში (1920-24) გადასახლებულა ამერიკაში: გერმანიიდან—241 ათასი ხელი, ავსტრიიდან—38 ათასი, დიდი ბრიტანეთიდან 984 ათასი, იტალიიდან—1,614 ათასი, ირლანდიიდან—107 ათასი და სხვ. წინააღმდეგ, ჩამოსახლებულა ამავე დროს: შვედეთ. შტატებში—2,865 ათასი, კანადაში—577 ათასი, არგენტინაში (4 წლის განმავლობაში)—694 ათასი და სხვ.

შემდეგ აღსანიშნავია გარეშე ერების ნებით და უფრო უნებლიეთ, ძალდატანებით, შემოერთება, დაპყრობა. ხდება თუ

არ ხდება ასიმილიაცია დაპყრობილ ერთა, სახელმწიფო მათ შრომას მაინც თავის შეხედულებებისამებრ იყენებს, ავრცელებს რა მათზე საერთო კანონებს და ხშირად ვანსაკუთრებულსაც; და მათი ნაშრომი სახელმწიფოს საერთო სიმდიდრეს ემატება. რამდენათ დიდ როლს თამაშობს ხშირად შემოერთებულ ქვეყნების მოსახლეობა სახელმწიფოს საერთო მოსახლეობის ზრდაზე, და მაშასადამე იმის სიმდიდრის დაგროვების პირობებზე, ამის მაგალითს, სხვათა შორის, იძლევა რუსეთი. პეტრე დიდის დროს (1724 წ.) რუსეთის იმპერიის მოსახლეობა უდრიდა სულ 13 მილ. სულს; 1796 წ. იგი შეადგენდა 33 მილ.; ხოლო აქედან 29 მილიონამდის იყო გაზრდილი ის ძირითადი მოსახლეობა, 1724 წ. რომ 13 მილ. უდრიდა, ხოლო 7 მილ. წარმოადგენდა მოსახლეობას „შემოერთებულ“ ქვეყნებისას (პოლონეთის და ნოვოროსიის); 1815 წ. რუსეთის იმპერიის მოსახლეობა უკვე 45 მილ. უდრის; აქედან ძირითადი მოსახლეობა (ე. ი. 13 მილ.) ასულა 30,5 მილ. და შემოერთებულ ქვეყნების — 14,5 მილ. (პოლონეთს და ნოვოროსიას ახლა ფინიანდია და ბესარაბია მოემატა); 1897 წ. რუსეთის იმპერიის მთელი მოსახლეობა აღის 129 მილიონამდის, აქედან პეტრე დიდის დროინდელი (13 მილ.) 65 მილ. არის ასული და შემოერთებულ ქვეყნების — 64 მილიონამდის*). ასეთი წესი მოსახლეობის ზრდის, რასაკვირველია, ნორმალურ წესათ არ ჩაითვლება.

მოსახლეობის ბუნებრივი ზრდა ეკონომიურ მსოფლმხედველობაში ხანდახან შიშსაც იწვევდა; ფიქრობდენ, რომ მოსახლეობის ზრდა უფრო სწრაფის ნაბიჯით მიდის წინ, ვინემ ზრდა მისი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებელ საშვალებათა. ამბობდენ (ინგლისის ეკონომისტი Malthus), მაშინ როცა მოსახლეობის ზრდა ხდება გეომეტრიული პროგრესიით (1, 2,

---

*) П. Н. Миллюковъ «Очерки по истории Русской Культуры», 1909 წ., ტ. I, გვ., 24-25.

4, 8, 16, 32, 64...), წარმოება თუ ნაწარმოების რაოდენობა იზრდება არითმეტიკული პროგრესით (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7...), და აქედან ის დასკვნა გამოყავდათ, რომ თუ მოსახლეობის ზრდა ასეთის ტემპით განვითარდა, დადგება დრო, როცა მას საარსებო საშვალეები აღარ ეყოფა და ხალხი ამოიხოცებაო. ამას პრაქტიკული რჩევაც მოყვებოდა, როგორც მაგალითად, ღარიბები არ უნდა ქორწინდებოდნენ და სხვ. თუმცა მალტუსის თეორიის გავლენა ერთ დროს დიდი იყო, იგი ცხოვრებამ არ გაამართლა. საუკუნეზე მეტმა განვლო მას შემდეგ და ჩვენ სულ წინააღმდეგ მოვლენას ვხედავთ; თავი რომ გავანებოთ ამ საკითხის ამ საუკუნის განმავლობაში ისტორიულად განხილვას, ფაქტი ის არის, რომ ადამიანი დღეს უკეთესად ირჩენს თავს, უკეთესად არის ჩაცმული და დახურული, ვინემ ერთი საუკუნის წინ, როცა დედა-მიწაზე მცხოვრებთა რაცხვი იმის ნახევარი იყო, რაც დღეს არის; ახლანდელი მსოფლიო ეკონომიური კრიზისიც განა იმას არ მოწმობს, რომ ადამიანის საქმიანობამ და კერძოთ ცოდნის და ტექნიკის განვითარებამ იმდენათ წინ წასწია ადამიანის შემოქმედებითი უნარი, განსაკუთრებით დაწინაურებულ ქვეყნებში, რომ სწორეთ საარსებო საშვალეებთა სიმრავლემ წინ გაუსწრო ზრდას მოსახლეობისას. აი ამ ზრდის მაჩვენებელიც 1913 წლიდან (100) 1925 წლამდის მთელ მსოფლიოში :

	ნაწარმოების (1913 წ. ვასებში):
ევროპაში	101
ჩრდ. ამერიკაში	119
მსოფლიოს დან. ნაწილში	106
მთელ მსოფ. საერთოდ	106
	118 *)

*) « Le Cours et les Phases de la Dépression Economique Mondiale », Edit. Soc. des Nations, 1931.

ჩვენი ღრვის ეკონომისტები და სახელმწიფო მოღვაწენი იმას ამტკიცებენ, რომ ზრდა მოსახლეობის ქვეყნისთვის არის ბედნიერება; რამდენათ მეტია ქვეყანაში მოსახლეობა, იმდენათ მეტი შრომა იხარჯება, იმდენათ მეტია ნაყოფი ამ შრომის და იმდენათ იზრდება ქვეყნის საერთო ეკონომიური კეთილდღეობა. ამიტომ ჩვენ ვხედავთ, რომ ზოგ ქვეყნებში სხვადასხვა ზომებს მიმართავენ მოსახლეობის ბუნებრივი გზით გაზრდისთვის, ასე მაგალითად, აძლევენ პრემიებს ცოლშვილიან და მრავალ შვილიან ოჯახს (საფრანგეთში), გადასახადს აწესებენ მარტოხელ ადამიანზე, მათ უკრძალავენ ზოგიერთ სახელმწიფო თანამდებობას (იტალია) და სხვ. რიცხვი ჰქმნის არა მარტო სიძლიერეს (puissance) ხალხისას, არამედ იმის სიმდიდრესაც, იმიტომ რომ „სიმდიდრე კი არ ჰქმნის ადამიანს, არამედ ადამიანი ჰქმნის სიმდიდრეს“; ადამიანთა რიცხვი და ღირსება ერთი - მეორეს არ ეწინააღმდეგება, პირიქით ავსებს ერთი მეორეს, „ურიცხვოთ არ არის თვისება, როგორც უხეებოთ არ არის ტყე და უადამიანოთ — კაცობრიობა“. მცხოვრებთა სიმრავლე ხელს უწყობს ქვეყნის თავდაცვას, მრეწველობის და კულტურის განვითარებას, სოციალურ ცხოვრების განვითარებას, ამაღლებს სახელმწიფოს ავტორიტეტს და სხვ. *).

ხელოვნური საშვალებანი მოსახლეობის ზრდისთვის (ჩვენ აქ, რა თქმა უნდა, ერების დაპყრობაზე არ ვამბობთ) მიზანს ვერ აღწევენ, რადგან მოსახლეობის ბუნებრივი ზრდა არავითარ განსაზღვრულ კანონს და წესებს არ ემორჩილება. ერთად ერთი დასკვნა, რასაც დაკვირვება იძლევა ის არის, რომ სადაც ცხოვრება უფრო პრიმიტიულია და ბუნებრივად საშვალე-ბანი მოთხოვნები დასაკმაყოფილებლათ მეტია, იქ მოსახლეობა უფრო მეტის სისწრაფით იზრდება (დიდია მშობი-

*) Mario Gianturco « Le Problème Internationale de la Population » — Revue Politique et Parlementaire », 1930, p. 225. და შემდ.

რობა — natalité), მაგ. რუსეთი, სერბია და სხვ.; ხოლო იქ, სადაც საზოგადოება აღწევს განვითარების უმაღლეს საფეხურს, ე. ი. ადამიანი უფრო განვითარებულია, მისი მოთხოვნილება იზრდება, ცხოვრების პირობები გართულებულია და იგი ადამიანისაგან მეტსა და მეტს ენერჯიასა და მომზადებას მოითხოვს, სადაც ძლიერდება ბრძოლა არსებობისთვის, იქ მოსახლეობის ზრდა შენელებულია (საფრანგეთი; ინგლისი)*).

ფრანგის მეცნიერის **Levasseur**-ის აზრით, რამდენათ საზოგადოება ეკონომიურ განვითარების უმაღლეს საფეხურზე აღის, იმდენათ მოსახლეობის სიმჭიდროვე მატულობს, მაგრამ ეს სრულებითაც უბედურებას არ წარმოადგენს, რადგან საზოგადოების განვითარების ყოველ საფეხურზე იცვლება წესი ადამიანის მიერ თავის მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. როცა საზოგადოება განვითარების სულ დაბალ საფეხურზე იმყოფებოდა და ადამიანი თავს ირჩენდა ნადირობით, მას მეტი ტერიტორია სჭირდებოდა, რომ მის განკარგულებაში მეტი

---

*), აქ ნიდაგზი სკადსხვანაირი თეორიებიც წარსთავა, მაგ. ინგლისში **Birth-control**; ამის მომხრენი ამბობენ, რომ მშობიარობა უნდა შემოკლდეს და ხალხი უფრო ბედნიერი იქნება, უფრო მდიდარი, უფრო მოწყობილი და უფრო დიდხანს იცოცხლებსო. როგორც ვსთქვით, ცხოვრებამ ეს შეხედულება არ გაამართლა. 1912 წ. ლონდონში განსაკუთრებულმა კონგრესმა საფუძველი ჩაუყარა ახალ მიმართულებას, ცნობილს სახელწოდებით **«Eugenisme»**. ამის მიმდევართა მიზანია, საკითხების თეორეტიულათ დამუშავებით და პრაქტიკულ მოღვაწეობით მფარველობა გაუწიონ კაცობრიობას, განსაკუთრებით თეთრ რასას, რომ იგი არ გადაშენდეს; საზოგადოებაში ბევრია ალკოგოლიკი, ჭლექიანი, სიფილიტიკი, ეპილეპტიკი, გიჟი და სხვა ასეთები; მათი ჩამომავლობა ვრცელდება და მიმართ აწევს საზოგადოების ჯანმრთელ ნაწილს; ამას ბოლო რომ მოეღოს, ამისთვის, მათი აზრით, საჭიროა: იმიგრაციის სასტიკი კონტროლი, დაქორწინების ნებართვა მხოლოდ ჯანმრთელებს და სხვ.

სანადირო ადგილი ყოფილიყო. ტერიტორიის იმავე სივრცეზე ადამიანთა გაცილებით მეტი რიცხვი ირჩენდა თავს, როცა ადამიანმა განვითარების შემდეგ პერიოდში ფეხი შედგა — ნადირობიდან მეჯოგეობაზე (მწყემსობაზე) რომ გადავიდა; კიდევ უფრო ნაკლები ტერიტორია სჭირდებოდა მას, როცა იგი უკვე ერთ ადგილზე ბინავდება და მიწათ-მოქმედებას მოკიდა ხელი (ამ პერიოდში 40 მცხოვრების ერთ კვ. კილომეტრზე დასახლება ნორმალურათ უნდა ჩაითვალოს). საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების შემდეგ პერიოდში — სამრეწველო ხანა, როცა ტენიკა ვითარდება, 120-160 ადამიანი (სამჯელ თუ ოთხჯელ მეტი, ვინემ მიწათ-მოქმედების ხანაში) ერთ კვ. კილომეტრზე კარგად ცხოვრობს; დასასრულ, როცა აღებ-მიცემობა განვითარების უმაღლეს საფეხურს აღწევს და საზოგადოებას ეძლევა საშვალეობა სხვა ქვეყნებიდანაც შემოიტანოს საკვები და ნედლე. მასალა (უცხოეთში საკუთარ ნაწარმოების გაცვლის საფუძველზე), მოსახლეობის სიმჭიდროვე შეიძლება კიდევ უფრო და უფრო განვითარდეს და ეს არავითარ საფრთხეს ერის კეთილდღეობისთვის არ წარმოადგენს *).

ამნაირათ, რამდენათ სახალხო მეურნეობა განვითარების დაბალ საფეხურზე იმყოფება, იმდენათ მეტი ტერიტორია არის საჭირო მოსახლეობის კეთილდღეობისთვის. ისეთი ქვეყნების მოსახლეობა, როგორცაა ბელგია, ჰოლანდია, შვეიცარია, დანია პატარა ტერიტორიის ფარგლებშიც კარგათ ირჩენს თავს, იმიტომ რომ, აქ სახალხო მეურნეობა, როგორც სამრეწველო ქალაქებში, ისე სოფლათ, უმაღლეს საფეხურამდის არის განვითარებული; წინააღმდეგ, ჩამოართვით მიწა და მცირე ტერიტორიაზე შეკუმშვით განვითარების უფრო დაბალ საფეხურზე მყოფ აფრიკის, სამხრეთ ამერიკის და სხვა ჩამორჩენილ ქვეყნების მოსახლეობა და იგი შიმშილით ამოიხოცება; უზარ-

*) E. Levasseur « La Population Française », 1892, T. III, p. 473—481.

მაზარ რუსეთის მოსახლეობა ხშირად განიცდის შიმშილს, იმიტომ, რომ იქ ეკონომიური ცხოვრება განუვითარებელია, მოსახლეობა გაუნათლებელი. რიცხვი მოსახლეობის, მისი რაოდენობა, ღირსებათ ვერ იქცევა (რაოდენობა თვისებათ ვერ გადაიქცევა), თუ მას ამისთვის ხელის შემწყობი სხვა პირობებიც არ ახლავს (მაგალითები: რუსეთის, ჩინეთის, ინდოეთის) და ამ პირობებში უპირველესია კულტურა, განათლება მოსახლეობას.

საზოგადოების კეთილდღეობა, უნარი მისი ეკონომიურ საქმიანობის ძალიან დამოკიდებულია ამ საზოგადოების კულტურულ განვითარებაზე. საზოგადოება იმდენათ უფრო იმორჩილებს ბუნების პირობებს, რამდენათ მას შეუძლია თანამედროვე ცოდნა და ტექნიკა ეკონომიურ საქმიანობაში გამოიყენოს. ამიტომ მოსახლეობის რაოდენობასთან ერთად დიდ როლს თამაშობს ის „ხარისხიც“ ამ მოსახლეობის, რომელსაც მას კულტურული განვითარება აძლევს.

ჩვენ ვსთქვით, რომ თანამედროვე ერი ერთ ეკონომიურ ორგანიზმს წარმოადგენს, ყოველ შემთხვევაში ამისკენ მიისწრაფის. ამიტომ, რამდენათ ამ „ორგანიზმში“ სჭარბობს ელემენტი, რომელიც ერთნაირის წარსულით, ერთის კულტურით, ერთნაირ ზნე-ჩვეულებით, ერთნაირ სამოქალაქო უფლებით, ერთნაირ ინტერესით არის აღჭურვილი, იმდენათ იმის განვითარება ნორმალურ წესით მიმდინარეობს. წინააღმდეგ, თუ სახელმწიფოს ეროვნული შემადგენლობა სხვადასხვანაირია, სხვადასხვა ეროვნულ იდეალს ისახავს იმის საერთო მოსახლეობის შემადგენელი ელემენტები, იმდენათ ინტერესთა შეთანხმება მთლიან ეროვნულ ორგანიზმის დასაცავად რთულდება; ბრძოლა პოლიტიკურ თავისუფლებისთვის არის იმავე დროს ბრძოლა ეკონომიურ კეთილდღეობისთვისაც.

ერი სხვადასხვა სოციალურ ფენებს წარმოადგენს; ინტერესთა წინააღმდეგობა ეკონომიურ ნიადაგზე მათ შორის დიდი და ბრძოლა ხშირად მწვავე სასიათს იღებს, ხშირად რევოლუციებიც თავდება. რამდენათ სახელმწიფო კანონმდებ-

ლობა ამ საწინააღმდეგო ინტერესთა დაცვის თავისუფალ და ლეგალურ საშვალეებას იძლევა, იმდენათ ერის ყველა სასიცოცხლო ძალების განვითარება ნორმალურ წესით მიმდინარეობს ხალხი გულმოდგინეთ იცავს თავის ეროვნულ ინსტიტუტებს, თავის მიწა-წყალს, მისთვის სასიკვდილოთ თავისდამდებია. ამიტომ პოლიტიკური წესწყობილება და სისტემა მართვა-გამგეობის დიდ როლს თამაშობს ყველა სასიცოცხლო ძალთა განვითარებისთვის, იმის საუკეთესოდ გამოყენებისთვის, იმის დაზოგვისთვის.

შრომა მონის, ყმის, შრომა ძალდატანებული ნაკლებ შედეგებს იძლევა (რომაელების იმპერიაში გამოანგარიშებული იყო, რომ მონა ნახევარს აკეთებდა, ვინემ თავისუფალი ადამიანი), იგი მეტ ადამიანს მოითხოვს. ჩვენ ვხედავთ, რომ ეგვიპტეში უზარმაზარი პირამიდები აუგიათ და უდიდესი არხები გაუყვანიათ მონების საშვალეებით, მაგრამ იგი იყო შრომა დაუზოგავი; იმ დროს კაცი არაფრათ ფასობდა, არა ადამიანურ შრომით წაქცეულთა და დაღუპულთა რიგებს ახლები ცვლიდნენ. პირველ ყოფილ ადამიანისთვის, მონისთვის ენერჯის მიმცემი ძალა იყო არა აზრი, არა გონება, არამედ ერთი და იგივე მოქმედების მეთოდით გაწმენა — რიტმი. დღევანდელ შრომის პირობები გართულებულია, გართულებულია შეუდარებლათ; თანამედროვე ტექნიკა მოითხოვს მომუშავიდან არა ფიზიკურ ძალას მხოლოდ, არამედ განვითარებულ გონებასაც; ხოლო ადამიანის გონების განვითარებას თან ახლავს ზრდა იმის მოთხოვნილებების, შეგნება მისი ადამიანური ღირსების, მიდრეკილება თავისუფლებისადმი. შრომის თავისუფალი პირობები, იმის კონონით დაცვა, იმის სამართლიანი დაფასება — სახელმწიფოს შიგნით, ხოლო ეროვნული თავისუფლება, თავისი საკუთარი კანონმდებლობა — სხვა ერებთან დამოკიდებულებაში აგრედ-ვე დიდ გავლენას ახდენს საზოგადოების ეკონომიურ განვითარებაზე.

თუ მოსახლეობის ზრდა ბედნიერებაა ქვეყნის, ზრუნვა

ადამიანის ჯანმრთელობაზე ეკონომიურ განვითარების ქვაკუთხედია. რამდენათ მეტს ძლებს ადამიანი, რამდენათ მწარმოებელი (მომუშავე) ჰასაკში მყოფ ადამიანთა რიცხვი სქარბობს მოსახლეობაში, იმდენათ ჯამი მწარმოებელ შრომის მეტია ქვეყანაში. ჰასაკის მიხედვით მოსახლეობა იყოფა :

ა) არა მწარმოებელი (არა მომუშავე) ჰასაკის — დაბადებიდან (0) - 15 წლამდის და მოხუცი — 70 წლის ზევით;

ბ) ნახევრად მწარმოებელი ჰასაკის — 15 - 20 წლამდის და — 60 - 70 წლამდის;

გ) მწარმოებელი (მომუშავე) ჰასაკის — 20 - 60 წლამდის. ამის მიხედვით განხილული უნდა იქმნას მოსახლეობის შემადგენლობა, რადგან ამასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს საზოგადოების ეკონომიურ საქმიანობისთვის.

*
*
*

ამნაირათ, ჩვენ გავეცანით საერთო პირობებს იმ ორო მნიშვნელოვანი ფაქტორისას, უმთავრეს გავლენას რომ ახდენენ საზოგადოების ეკონომიურ საქმიანობაზე: **ბუნებას და შრომას.**

ის, რაც ითქვა ბუნების შესახებ საზოგადოთ და მსოფლიო მასშტაბით, სახელმწიფოს საზღვრებში, ერის ცხოვრებაში, განისაზღვრება იმის საკუთარ ტერიტორიით, იმის სივრცით, აგებულობით, ჰავით და შემადგენლობით.

მოსახლეობა ქვეყნის არის გამომხატველი იმის ეროვნულ შემოქმედების ყოველ დარგში: მისი შრომის უნარზე, შემადგენლობაზე, კულტურაზე, ორგანიზაციაზე არის დამოკიდებული საზოგადოების ეკონომიური საქმიანობა, ერის ეკონომიური კეთილდღეობა.

საკუთარ ტერიტორიის და საკუთარ ხალხის გარეშე არ არსებობს ეროვნული შემოქმედება, ერის მთლიანი სახეობა

აქ მოსჩანს, მისი ნიჭი აქ იფურჩქნება, მისი სიმდიდრე — სულიერი და ნივთიერი — აქ გროვდება და სიღარიბეც აქ აშკარავდება.

ვერავენ იტყვის, რომ ის პირობები, ერთი ერის ნივთიერ და კულტურულ განვითარებაზე რომ უმოქმედნიათ, მეორეზე ვერ იმოქმედებენ; ადამიანები ერთი მეორეს უფრო ემსგავსებიან, ვინემ განსხვავდებიან — არ არის ერი რჩეული...

საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებას უკეთესად მაშინ გავეცნობით, უფრო სწორი წარმოდგენა იმაზე მაშინ გვექნება, როცა სხვა დაწინაურებული თუ ჩამორჩენილი ერებსაც ცხოვრების განვითარების თუ ჩამორჩენის საერთო პირობებს ვიცნობთ.

II

საქართველოს ტერიტორია

საქართველოს ტერიტორია

ჩვენ საგანს არ წარმოადგენს საქართველოს ტერიტორიის შესწავლა ისტორიულათ; მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში, მას შემდეგ, რაც ქართველთა ტომი იქ დაბინავდა, სადაც დღეს ცხოვრობს, სივრცე მის განკარგულებაში არსებულ ტერიტორიის ხან მატულობდა და ხან კლებულობდა. ზრდა იმის სამხრეთისა და აღმოსავლეთისკენ იყო მიმართული და, წინააღმდეგ, უმთავრესად აქედან სჭრიდენ მის ტერიტორიას გარეშე ერები; ხოლო ჩრდილოეთით — კავკასიონის ქედი და დასავლეთით — შავი ზღვა მისი ტერიტორიის ხელშეუხებელ საზღვრებს წარმოადგენდენ ყოველთვის, თუ საქართველო მთლიანად დაპყრობილი არ იყო და დამოუკიდებელ სახელმწიფოს სახეს სულ არ კარგავდა.

ისტორიის ასეთ განაჩენს საქართველო ვერც მეოცე საუკუნეში ასცილდა და დღევანდელი მისი ტერიტორია იმას აღარ წარმოადგენს, რასაც რუსეთის საქართველოში ხელმეორედ შემოსვლის წინ.

საქართველოს ტერიტორიას, იმის დღევანდელ საზღვრებში, ანგარიშობენ 68.865 კვ. კილომეტრიდან 71.619,4 კვ. კილომეტრამდის *).

*) რამდენიმე (საბჭოთა) ოფიციალურ გამოცემაში, რომლითაც ჩვენ ვისარგებლეთ, სულ სხვადასხვანაირი ცნობაა: 1) Атлас С.С.С.Р., изд. ЦИКА, Москва, 1928 წ.—68.865 კვ.

საბჭოთა გამოცემებში ჩვენ ვერ ვიპოვეთ სრული ანგარიში იმის, თუ რამდენი ტერიტორია დაკარგა საქართველო იმიდან, რაც დამოუკიდებელ რესპუბლიკის დროს (1921 წლის დასაწყისში) მის საზღვრებში შედიოდა და ცნობილი იყო თვით საბჭოთა კავშირის მიერ 7 მაისის 1920 წლის საქართველოსთან დადებულ ხელშეკრულების თანახმად (ხელშეკრულებას მუხ. მუხ. 3 და 4); ჩვენი ანგარიშით კი, საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკის ტერიტორიიდან საბჭოთა ხელისუფლებამ დაუთმო საქართველოს მოსაზღვრე სახელმწიფოებს (ოსმალეთს, სომხეთს და აზერბაიჯანს) დაახლოებით 12.715 კვ. ვერსტი ანუ 13.564 კვ. კილომეტრი (არსებული ტერიტორიის დაახლოებით ერთი მეხუთედი), სახელობა :

1. არდაგანის ოლქი	4.917 კვ.	ვ. ანუ	5.245 კვ.	კლმ.
2. ართვინის „	2.875 „	„	3.067 „	„
3. ბორჩალოს მაზ. ნაწილი	3.573 „	„	3.812 „	„
4. ნაწილი ყარაიაზ. რაიონის ყოფ. ტფილ. გუბერნიაში	?		?	
5. ნაწილი ბათუმის ოლქის	1.350 „	„	1.440 „	„

ჩვენ არაფერს ვამბობთ ზაქათალის ოლქის (საინგილო) შესახებ, რომელიც ისტორიულათ, ადმინისტრაციულათ და ეკონომიურათ საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა, ხოლო დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ (1918 წ.) ფაქტიურათ მას აზერბაიჯანი ფლობდა, იგი ჩვენსა და აზერბაიჯანის შორის სადავო საგანს წარმოადგენდა და იმის ბედი ურთიერთ შეთანხმებით ან არბიტრაჟის საშუალებით

კლმ.; 2) Народное Хозяйство Закавказья Ц.С.У., Тифлисе, 1927 წ.—69.525 კვ. კლმ.; 3) საბჭოთა საქართველოს 10 წელი, გამოცემა საქ. ს.ს.რ. საგეგმო კომ., ტფილისი, 1931 წ.—70.094 კვ კლმ.; 4) საქართველოს სახალხო მეურნეობა 1924-25 წ.—საქართვე. საგეგმო კომისიის გამოცემა, ტფილისი, 1926 წ.—71.619,4 კვ. კილომ.

ბით უნდა გადაწყვეტილიყო. ზაქათალის ოლქის ტერიტორია უდრის 3.502 კვ. ვერსტს (3.736 კვ. კილომეტრს).

ტერიტორიის მიხედვით საქართველო მაინც, დღესაც, მსოფლიოში არსებულ ბევრ სახელმწიფოზე წინ დგას; ასე, საქართველოზე ნაკლები ტერიტორია უჭირავთ (კვ. კილომეტრობით):

ა) ევროპაში :

ლატვიას	65.791	ალბანეთს	27.538
ლიტვას	55.670	ლიუქსენბურგს	2.585
ესტონიას	47.549	დანცინგს	1.893
დანიას	44.326	ანდორას	452
შვეიცარიას	41.295	ლიხტენშტეინს	157
ჰოლანდიას	34.223	სენ - მარინოს	61
ბელგიას	30.444	მონაკოს	1,5

ბ) ამერიკაში :

დომინიკენს	48.577	სალვადორს	34.126
კოსტა - რიკას	48.550	ჰაიტის	28.700

ამნაირათ, ევროპაში და ამერიკაში დღეს არსებობს მთელი რიგი სახელმწიფოთა, სივრცით საქართველოზე ნაკლები, დამოუკიდებლათ რომ ცხოვრობენ და თავისი საკუთარი რესურსებით თავს რომ ირჩენენ; ხოლო ზოგი იმათგან პოლიტიკურათ და ეკონომიურათ ფრიად თვალსაჩინო როლსაც თამაშობს საერთაშორისო ასპარეზზე. მართალია, ზოგს იმათგან აქვს კოლონიებიც, მაგალ., ბელგიას — კონგო; მაგრამ ბელგია მხოლოდ 1885 წელს დაეპატრონა კონგოს და ისიც 1908 წლამდის მეფის (ლეოპოლდ II-ის) კერძო საკუთრებას წარმოადგენდა; დანია ფლობს გრენლანდიას, მაგრამ ეს ქვეყანა მთლიანად ყინვარს წარმოადგენს და იმის მოსახლეობა 15 ათას სულს არ აღემატება; რაც შეეხება ისლანდიას, იგი 1918 წლიდან დამოუკიდებელ სახელმწიფოს წარმოადგენ და მას

დანიასთან მხოლოდ მეფის სახელი და გვირგვინი აკავშირებს; დასახელებულ ქვეყნებში გამოჩნდის წარმოადგენს ერთადერთი ჰოლანდია, რომლის ეკონომიურ ცხოვრებაში კოლონიებს თვალსაჩინო როლი ეჭირათ და უჭირავთ დღესაც.

ჩვენი მეზობელ და მოსაზღვრე ქვეყნების ტერიტორია უდრის : სომხეთის — 30.948 კვ. კლმ., აზერბაიჯანის — 84.679 კვ. კლმ., ჩრდილოეთ კავკასიის რესპუბლიკების ერთად — 96.200 კვ. კლმ. *) და ოსმალეთის — 763.000 კვ. კლმ. (აქედან აზიაში — 739 ათასი და ევროპაში — 24 ათასი).

საქართველოს მოსაზღვრენი არიან : აღმოსავლეთ-სამხრეთით — აზერბაიჯანი, დასავლეთით — შავი ზღვა, სამხრეთით — სომხეთი და ოსმალეთი და ჩრდილოეთით (და ნაწილობრივ აღმოსავლეთით) — ჩრდილოეთ კავკასიის რესპუბლიკები. ახლა, როგორც თვითონ საქართველო, ისე ყველა იმის მოსაზღვრე ქვეყნები, გარდა ოსმალეთისა, შედიან საბჭოთა სოციალ. რესპუბლიკათა კავშირში.

საქართველოს საზღვრები გაჭიმულია დაახლოვებით 1.600 კილომეტრის მანძილზე; აქედან : შავი - ზღვის ნაპირი — 270 კლმ., ოსმალეთის საზღვარი — 210 კლმ., სომხეთის — 130 კლმ., აზერბაიჯანის — 290 კლმ. და ჩრდილოეთ კავკასიის — 700 კლმ.

***

ადმინისტრაციულათ მთელი საქართველო დაყოფილია შემდეგ ნაწილებათ :

*) ჩრდილ. კავკასია ახლა წარმოადგენს შემდეგ ავტონომიურ ერთეულებს (ფართობით ათას კვ. კილომ.): ჩეჩნეთი — 9,2, ინღუშეთი — 3,2, ყარაჩაი — 8,8, ყაბარდო — 12,2, ადიგეის ოლქი (ჩერქეზეთი) — 3,1, ჩრდ. ოსეთი — 6,0 და დაღესტანი — 54,2; სულ 7 ავტონომიურ ოლქს საერთო ტერიტორიით — 96,200 კვ. კლმ.

აღმოსავლეთი საქართველო :

მაზრები და ავტონომიური ერთეულები :	ფართობი კვ. კილომ.
1. ახალქალაქის მაზრა	2.718
2. ახალციხის „	2.628
3. ბორჩალოს „	2.973
4. გორის „	4.722
5. სიღნაღის „	6.061
6. თელავის „	4.427
7. დუშეთის „	4.337
8. ტფილისის „	6.054

სულ 30.920

დასავლეთი საქართველო :

9. ლეჩხუმის „	2.231
10. ოზურგეთის „	2.000
11. რაჭის „	2.381
12. სენაკის, ფოთის რაიონით	2.068
13. ზუგდიდის „	2.574
14. ზემო-სვანეთის „	3.024
15. ქუთაისის „	3.502
16. შორაპნის „	2.769

სულ 20.549

აფხაზეთის ს. ს. რ.

(იყოფა შემდეგ ნაწილებათ :
გაღის, სტუმის, კოდორის,
გუდაუთის და გაგრის) 8.111

აჭარისტანის ავტ. ს. ს. რ.

(ნაწილები : ხულოს, კოროხის,
ქობულეთის, აჭარის-წყლის და
ქედის) 2.577
სამხრ. ოსეთის ავტონ. ოლქი 3.708

სულ მთელი საქართ. 68.865

ამნაირათ, საქართველო ადმინისტრაციულათ წარმოადგენს: 16 მაზრას და 3 ავტონომიურ ერთეულს (აფხაზეთის და აჭარისტანის რესპუბლიკა და სამხრ. ოსეთის ავტონომ. ოლქი).

ამ რამდენიმე ხნის წინეთ მოხდა საქართველოს ადმინისტრაციული დაყოფა 690 სასოფლო საბჭოთ; ეს სასოფლო საბჭოები თავს იყრიან სამ საქალაქო საბჭოს (ტფილისის, ქუთაისის, ფოთის) და 48 რაიონულ ცენტრის ირგვლივ, გარდა ავტონომიურ ერთეულებისა. მთელ საქართველოში 4.918 სოფელია; ერთი სასოფლო საბჭო აერთებს საშუალო რიცხვით შვიდ სოფელს. ამნაირათ, მთელი საქართველო წარმოადგენს:

რაიონს: სასოფ. საბჭ.:   სოფელს:

საქართველო (ავტ. რესპ. გარდა):	3 საქ. საბჭოს და 48	546	3.541
აფხაზეთი	5	96	530
აჭარისტანი	4	20	293
სამხრეთ ოსეთი	3	28	554 *)

საქართველოში სივრცე ერთი სოფლის უღრის საშუალოდ 14 კვ. კილომეტრს, დაახლოებით იმდენს, რამდენსაც ევროპაში სივრცე კომუნის; ასე, შვეიცარიაში ერთი კომუნის სივრცე საშუალოდ უღრის 13,7 კვ. კილომეტრს, საფრანგეთში 14,5 კვ. კლმ. და სხვ.

*) „საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“, სტატისტიკ. კრებული, ტფილისი, 1931 წ.

საქართველოს ტერიტორიის ზედაპირი

(რ ე ლ ი ე ფ ი) *

საქართველო მდებარეობს დაახლოებით ჩრდილოეთ აუცილების (latitude, широта) 41-44 გრ. შორის და აღმოსავლეთ აუცილების 41-47 გრ. შორის. (longitude, долгота) ამნაირათ, საქართველო დაახლოებით იმავე აუცილებაზე **) მდებარეობს, როგორც ევროპაში ბულგარეთი, ალბანეთი, ჩრდ. იტალია, სამხრ. საფრანგეთი.

საქართველოს ტერიტორიის ზედაპირი მეტად ჭრელ სურათს წარმოადგენს. დაწყებული ადგილებიდან, რომელნიც ზღვის დონეს არ აღემატებიან (0 - 25 მეტრი), და გათავებული მთის უმაღლეს მწვერვალებით (5 ათას მეტრზე მაღალი), იგი შეიცავს დაბლობებს, ღრმა და ვიწრო ხეობებს, გორაკებს, ადამიანით დასახლებულ მთებს და მთის ფერდობებს და ადამიანისთვის თითქმის სავსებით მიუწდომელ მთაგრეხილებს, კლდეებს და ყინვარებს. ეკონომიურ თვალთაზრისით, ბარი თუ სავსებით გამოყენებულია (გარდა ზოგიერთ ჭაობიან ადგილებისა), სამწუხაროთ, მთიან ადგილების შესახებ ამას ვერ ვიტყვიot ***).

*) პროფ. ალ. ჯავახიშვილი „საქართველოს გეოგრაფია“ ტ. I, ტფილისი, 1926; А. Ф. Ляйстер и Г. Ф. Чурсин “География Закавказья”; კრებული “Закавказье”, изд. Высш. Экон. Совета З.С.Ф.С.Р. 1925; პროფ. გ. გენტმანი „საქართველოს ეკონომ. გეოგრაფია“, ტფილისი, 1926 წ.

**) ამ ტერმინს ხმარობს პროფ. ალ. ჯავახიშვილი „საქართველოს გეოგრაფიაში“, ტ. I, გვ. 1.

***) პროფ. ივ. ჯავახიშვილი ამბობს: „ქვეყანა მდებარეობის მიხედვით ორად იყოფებოდა: ერთს შეადგენდა „ბარი“, მეორეს „მთა“ .... მიწა-წყლის ასეთი დანაწილება საქართვე-

მთები. მთებს დიდი ფართობი უჭირავს საქართველოში. უმთავრესი ადგილი მათ შორის კავკასიონის ქედს — მთავარსა და მცირეს — ეკუთვნის. კავკასიონის მთავარი ქედი ეკვრის საქართველოს ჩრდილოეთით, იგი მიყვება მის საზღვარს, დაწყებული შავი ზღვიდან (აფხაზეთში) და შემდეგ კასპიის ზღვის ნაპირს (აფშერონი) სწვდება; მთელი იმის სიგრძე თითქმის 1.500 კილომეტრია და სიგანე 110 - 160 კლმ. აღწევს. ეს ქედია კავკასიას რომ ორ ნაწილად ყოფს: იმიერ (ჩრდილოეთ) და ამიერ - კავკასია. მრავალ ადგილას მუდმივი თოვლით; და ყინვარებით დაფარული, იმის მწვერვალები შორიდანაც საუცხოვო სურათს წარმოადგენენ დასანახავად, ხოლო მისასვლელად კი ბევრ ადგილას იგი სრულიად მიუწვდომელია ადამიანისთვის. კავკასიონის მთავარი ქედი ხშირად 4.500 მეტრს, სიმაღლეს აღწევს და ზოგან 5.000 მეტრსაც აღემატება; საქართველოს საზღვრებში კავკასიონის უმაღლესი მწვერვალია ყაზბეგი (მყინვარი) — 5.043 მეტრ.* კავკასიონის მთის ქედი მხოლოდ ორ ადგილას არის გზებით გაჭრილი, თუ პატარა მთის ბილიკებს არ ვიანგარიშებთ: მამისონის უღელტეხილზე (2.825 მ. სიმაღლე) ქ. ქუთაისიდან ალაგირის მიმართულებით (ოსეთის სამხედრო გზა) და ჯვარის უღელტეხილზე (2.379 მ. სიმაღლე) ტფილისიდან კავკავისკენ (საქართველოს სამხედრო გზა).

კავკასიონის ქედის სამხრეთით, მისდამი პერპენდიკუ-

ლოსთვის იმდენათ ბუნებრივია, რომ ჩვეულებრივ ყველგან იხმარებოდა და საბუთებშიცაა აღბეჭდილი, გარკვეულ ხანითგან მოყოლებული მაინც“. იხ. მისი „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, წიგნი პირველი, 1930 წ., გვ. 131.

* ყველაზე მაღალ მთის პიმალაიას (აზიაში) სიმაღლე უდრის—8.840 მეტრს ზღვის დონეს ზევით; იალბუზის (კავკასიონის ქედი)—5.629 მ., მონბლანის (საფრანგ. ალპები)—4.807 მ.

ლარულათ, მდებარეობენ ქართლის და კახეთის მთები, ხოლო პარალელურათ მას მიყვებიან და შემდეგ მასვე უერთდებიან მთაგრეხილები : გაგრის, ბზიბის, კოდორის (აფხაზეთში), სვანეთის, ლეჩხუმის და რაჭის. ზოგნი ამათვან შესანიშნავი ტყეებით არიან დაბურული, მშვენიერ ალბიურ საბალახო მდელოებს შეიცავენ, მრავალი მდინარე ჰპოვებს სათავეს ამ მთებში და ზოგან მუდმივი თოვლითაც არიან ისინი დაფარული (სვანეთის, კოდორის მწვერვალები და სხვ.). ბზიბის და რაჭის მთების სიმაღლე არსად აღემატება 3.000 მეტრს, ხოლო სვანეთის აღწევს 4.260 მეტრს სიმაღლეს (ნამკოვაში), კოდორის — 3.870 მეტრს (მოგუაშირხა) და ლეჩხუმის — 3.875 მეტრს (ფასის - მთა). ზემო სვანეთის მოსახლეობა მხოლოდ მდ. ინგურას ვიწრო ხეობით და მაღალ უღელტეხილებით (მაგ., ლატარის — 2.834 მ.) უერთდება დანარჩენ ქვეყნიერობას, მაგრამ ზამთრის თვეებში ეს გზები გაუვალია და იქაური მცხოვრებნი სრულიად მოწყვეტილნი რჩებიან დანარჩენ მოსახლეობიდან. ქართლის და კახეთის მთები საერთოდ უფრო დაბალი არიან; პირველის მხოლოდ ერთი მწვერვალი (მთა წმინდა) აღწევს 3.276 მეტრის სიმაღლეს და კახეთის მთების (მასარის მთა) — 3.027 მეტრს; მუდმივი თოვლის ზონას ესენი არ აღწევენ არსად

კავკასიონის მცირე ქედი საქართველოს სამხრეთით და სამხრეთ დასავლეთით აღიმართება; ისიც შავი ზღვის ნაპირიდან იწყება და აღმოსავლეთისკენ მდ. არაქსს უწყევს. აქ იშლება მთების შემდეგი წყება : მესხის ანუ ქართლ-იმერეთის მთაგრეხილი (ერთ ნაწილში მას ეწოდება ლიხის მთა), რომელიც საქართველოს ორ ნაწილად ყოფს (აღმოსავლეთ და დასავლეთ) და სურამთან რკინის გზის ტონელით არის გაჭრილი (სიგრძით 4 კილომ.); ამ მთის კალთები ტყეებით არის დაფარული; იგი მხოლოდ თავის ბოლო ნაწილებში სამხრეთით და ჩრდილოეთით აღემატება სიმაღლით 2.000 მეტრს (ხოლო არსად უმაღლეს 2.500 მეტრისა), ორივე მხრიდან ექანება და სურამის უღელტეხილთან იმის სიმაღლე დაახლოებით 1.000

მეტრს უდრის. აჭარა - ახალციხის (აჭარა - გურიის) ანუ იმერეთის მთაგრეხილი შავი ზღვის ნაპირებიდან იწყება, გადასჭრის გურიას (მდინარეები კოლოკი, ოხნამურა, ნოტანები და სუფსა) და ბორჯომის ხეობამდის მოდის; იგი თითქმის გადაბმულია თრიალეთის ანუ არჯვეანის მთებზე, ბორჯომისვე ხეობაში რომ იწყებიან და ტფილისის არე - მარეს სწვდებიან (მთა - წმინდა ტფილისში ამ მთაგრეხილის ნაწილს წარმოადგენს); ეს მთებიც ტყეებით არის შემოსილი. ამ მთებს გადასჭრის ახალციხე - ქუთაისის (ზეკარის უღელტეხილზე — 2.160 მეტრის სიმაღლეზე) და ბორჯომ - ახალქალაქის (ცხრა - წყაროზე — 2.450 მეტ. სიმაღლეზე) გზატკეცილები. აჭარა - ახალციხის მთების სამხრეთ - დასავლეთით მდებარეობს პონტოს მთაგრეხილი, რომლის ნაწილს წარმოადგენენ ქობულეთის და ჩაქვის მთები; ესენი, ორივე, შავი ზღვისკენ ეშვებიან და იმის ნაპირას — პირველი ციხის - ძირში და მეორე კახაბერში (ბათომთან) თავდებიან. ამ მთებში ხარობს მუხისა და წიფლის მშვენიერი ტყეები.

ჩვენ აღარ შევებებით სხვა უფრო მცირე მნიშვნელობის მთებსა და ზეგან ადგილებს, რადგან ამის ზედმიწევნით შესწავლა უმთავრესად ფიზიკურ გეოგრაფიის საგანს შეადგენს; ნათქვამიდანაც ნათლად სჩანს, თუ რაოდენი ადგილი უჭირავს საქართველოში მთებსა. თუ ჩვენ შევადარებთ ამ მხრივ საქართველოს ჩვენ მეზობელ ქვეყნებს — სომხეთსა და აზერბაიჯანს, ჩვენ დავინახავთ, რომ საქართველოში მთიან ადგილებს მეტი ფართობი უჭირავს, ვინემ აზერბაიჯანში, და ნაკლები, ვინემ სომხეთში. ასე, ძველებურ გუბერნიების მიხედვით გამოანგარიშებულია, რომ უჭირავთ ფართობი სიმაღლით ზღვის დონეზე ზევით *):

*) ესარგებლობთ М. М. Дубенский "Очерки по Эконом. Географии Закавказья", Тифлис, 1924 წ.; გადაყვანილია მეტრებზე ჩვენ მიერ.

	600 მეტ.	600-1.800 მ.	1.800 მეტ. უფრო მაღ.
ყოფ. ქუთაისის გუბ.-ში	49,0 %	30,3 %	20,7 %
„ ტფილისის „	23,3 „	56,5 „	20,2 „
„ განჯის „	51,8 „	28,8 „	18,9 „
„ ბაქოს „	80,0 „	15,8 „	4,2 „
„ ერევნის „	3,6 „	46,1 „	50,3 „

ამნიარათ, სომხეთში (ყოფ. ერევნის გუბერნია) განსაკუთრებით მაღალი ზონა (1.800 მეტ. მაღალი) შეადგენს ტერიტორიის 50,3 პროც., აზერბაიჯანში (ყოფ. ბაქოს და განჯის გუბ.) კი წინააღმდეგ 4,2 და 18,9 პროც.; აღმოსავლეთ საქართველოში (ყოფ. ტფილისის გუბ.) სჭარბობს სიმაღლით საშუალო ზონა (56,5 პროც.) და დასავლეთ საქართველოში (ყოფ. ქუთაისის გუბ.) ადგილებს არა უმაღლეს 600 მეტრისა უჭირავთ ტერიტორიის 49 პროც. და 600 - 1.800 მეტ. — 30,3 პროც.; 1.800 მეტრზე უფრო მაღალ ზონას როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში, უჭირავს ტერიტორიის 20 პროც. დაახლოვებით.

საქართველოს მაღალი მთები, უპირველესად ისინი, მის საზღვრებს ჩრდილოეთით და სამხრეთით თითქმის პარალელურათ რომ მიყვებიან, შემდეგ დანარჩენებიც—იმის ციხესიმაგრეს წარმოადგენდენ ისტორიის განმავლობაში: აქ, ამ მთებში, აკავებდა ქართველი თავდამსხმელთ და ამ მთების მიუვალ და დაბურულ ტყეებში თავს აფარებდა იგი დამარცხებული. მაგრამ მშვიდობიან დროში, ჩვეულებრივით, მთა მრისხანეა: ძუნწია ადამიანისთვის საკვების მისაწოდებლათ (2.000 - 2.500 მეტრის ზევით ტყეც აღარ ხარობს), მიუვალია, ცივი, გაუგებარი. ამბობენ, რომ მრავალ ქვეყნის დამპყრობელ რომაელებს ალპები აშინებდა, ისინი ამ მთებს „გაყინულ საშინელებას“ უწოდებდნენ. და აი სწორეთ ალპებში, ამ უმაღლეს მთების კალთებზე განვითარდა ერი, რომელიც თავის კულ-

ტურით, პოლიტიკურ წესწყობილებით და ეკონომიურ კეთილდღეობით თვით ევროპაშიც თითოთ საჩვენებელია; ეს არის პატარა შვეიცარია (მხოლოდ ალპებს უჭირავს შვეიცარიის ტერიტორიის თითქმის ნახევარი). მთების მრისხანე ბუნებასთან ბრძოლაში, იმის დასაძლევათ და საარსებო პირობების გასაუმჯობესებლად ბევრი შრომა დახარჯა შვეიცარიის ხალხმა და აქ გამოიჭედა ამ ქვეყნის შვილთა ის საუკეთესო თვისებანი, ასე რომ ახასიათებენ: „ხასიათის სიმტკიცე და მოთმინება, არავითარი სიძნელე რომ ვერ აბრკოლებს... დისციპლინა და გრძნობა სოლიდარობის — აუცილებელი ადამიანისადმი მტრულათ განწყობილ ფიზიკურ პირობებში მცხოვრებ ხალხისათვის; რიცხვატივა და პარტიკულარიზმი, რადგან მთაში თუ სხვისი დახმარება საჭირო არის, ჯერ საკუთართავს უნდა დაეყრდნოს ადამიანი; იქ თითოეული ოჯახი ჯერდება საკუთარ კერას, თითოეული სოფელი საკუთარ თემს, თითოეული დაჯგუფება საკუთარ ხეობას. ამით აიხსნება პოლიტიკური და სოციალური დანაწილება შვეიცარიის, ფედერალური ფორმა სახელმწიფოსი, 25 პაწია რესპუბლიკა მცირე ტერიტორიაზე შეთანხმებით და კმაყოფილებით რომ ცხოვრობს, თითოეული საკუთარ ორიგინალობით, ხასიათით, საკუთარ მიდრეკილებით და თავის კერძო მოთხოვნილებით“*). ასეთ თვისებების წყალობით, მხოლოდ და მხოლოდ საკუთარ ენერჯიის საშვალეებით, შვეიცარიის ხალხმა უმაღლესი მთები და ყინვარები დაიმორჩილა. თუ ჩვენში რკინის გზა მხოლოდ ერთ ადგილას — სურამის უღელტეხილთან — სჭრის მთას და ისიც მხოლოდ 4 კ. მანძილზე, და რკინის გზის ვიწრო ლიანდაგი სულ რაღაც 32 კლმ. სიგრძეზე (ბორჯომიდან ბაკურიანამდის) ადის მთებში და უდიდესი ნაწილი ჩვენი მთების ურმითაც მიუვალა, — შვეიცარიის მთები რკინის გზით არის დასერილი და იგი ხშირად უმაღლეს მთების მწვერვალებზე და ყინვარებზე არის აყ-

*) A. Dauzat « La Suisse Illustrée », p. 2.

ვანილი (მაგ. Youngfau-ს ყინვარზე — 3,200 მეტრის სიმაღლეზე); ას კილომეტრს აღემატება მხოლოდ უმთავრეს ტონელების სიგრძე ერთად აღებული *), ხოლო აქაურ ტონელების რიცხვი სულ 300 აღემატება. ზედმეტია ლაპარაკი იმის შესახებ, რომ შვეიცარიის მთებში ახლა ავტომობილები და კომფორტიანი მოწყობილი განიერი ოტოკარები დასრიალობენ. ამნაირათ, ეს უმაღლესი მთების ქვეყანა, მდებარე ევროპის შუაგულში, მთებმა—კლდეებმა ვერ დააბრკოლეს, რათა იგი სატრანზიტო გზათ გადაქცეულიყო აღმოსავლეთიდან-დასავლეთით და ჩრდილოეთიდან-სამხრეთ ევროპისკენ. მიმოსვლის გაადვილების გამო საკუთარი მოსახლეობაც ძალიან სარგებლობს მთებით: 800.000 ჰექტარის ფართობზე გაშლილია აქ ალპური სააბაღანოები, მთის მწვერვალებზე გაშენებულია სასტუმროები (ერთი უმთავრესი წყარო შვეიცარიის შემოსავლის), მოწყობილია სპორტი უცხოელების მოსაზიდავად და სხვ. და სხვ. შვეიცარიის ალპები ახლა ადამიანს კი აღარ აშინებენ, პირიქით იმას იზიდავენ; მარტო მთის უმაღლეს მწვერვალებზე და ყინვარებზე ასასვლელი რკინის გზებით სარგებლობს წლიურათ შვეიცარიაში 10.500 ათასი მგზავრი და მათი საშვალებით გადააქვთ 200 ათასამდე ტონი საქონელი...

შვეიცარიის მაგალითი იმის მაჩვენებელია, რომ ადამიანი თუ გაისარჯა, მთები ჩვენს დროში მის საქმიანობას ვერ შეაფერხებს, პირიქით მათი საფუძვლიანათ გამოყენებაც შესაძლებელია.

* * *

ბარი. ბარს დასავლეთ საქართველოში მეტი ფართობი უჭირავს, ვინემ აღმოსავლეთში. დასავლეთ საქართველოს და-

*) იმათგან უმთავრესნი არიან: Simplon (19 კლმ.), Laetschberg (14 კლმ.), Saint-Gotard (14 კლმ.), და სხვ.

ბლომ ადგილებში უპირველესად აღსანიშნავია კოლხიდის (გეოგრაფიის რუსულ სახელმძღვანელოებში უწოდებენ შავი-ზღვისას) დაბლობი. იგი იწყება შავი - ზღვის ნაპირებიდან და ერთის მხრით (აღმოსავლეთისკენ) ლიხის (სურამის) მთას სწვდება (მდ. რიონის და ყვირილის ველი), ხოლო მეორე მხრით (ჩრდილოეთისკენ) ბათომიდან დაწყებული იგი ვიდრე სოხუმამდის მიიმართება. იმის სიგრძე დაახლოვებით 160 კლმ. უდრის, სიგანე — 90 კლმ., სიმაღლე ზღვის დონის ზევით თითქმის არსად აღემატება 250 მეტრს. რადგან ეს ფართობი მდიდარია ატმოსფერულ ნალექებით, მრავალ პატარა მდინარით და ამავე დროს ეს მდინარეები ზღვისკენ გამოსავალს თავისუფლად ვერ პოულობენ (ზღვის ნაპირები აქ ხშირად ქვიშის ბეგობებიდან და ხანდაგებიდან — *песчаные дюны, la dune sablonneuse* — შესდგება), ბევრი ადგილი აქ დაჭაობებულია; ჰაობიან ადგილების სივრცეს აქ 180 ათას ჰექტარს ანგარიშობენ და იგი მალარიის საშინელ ბუდეც წარმოადგენს. კოლხიდის ვაკე იყოფა რამდენიმე ნაწილათ; ა) აფხაზეთის ბარი — დაწყებული აფხაზეთის სულ ჩრდილოეთ ნაწილიდან ვიდრე მდ. გალიჯგამდის; ბ) მას მოყვება სამურზაყანოს ბარი — მდ. ინგურამდის; გ) აქედან სამხრეთით, ვიდრე მდ. სუფსამდის, იშლება სამეგრელოს ვაკე, ხოლო აღმოსავლეთით დ) ცხენისწყლის და რიონის ველი ანუ იმერეთის ვაკე, ცნობილი თავის ნაყოფიერებით; ე) მდ. სუფსიდან მდ. კინტრიშამდის (ქობულეთთან) გადაშლილია გურიის ვაკე. ყველა ამ ადგილებში, კოლხიდის ბარის მთელ ფართობზე, უფრო მშრალი და ჯანმრთელი ჰავა რიონის (ზემო ნაწილში) და აფხაზეთის რაიონებშია, ამიტომ მოსახლეობაც აქ (განსაკუთრებით რიონის აუზში) მჭიდროთ არის დასახლებული.

აღმოსავლეთ საქართველოში აღსანიშნავია უპირველეს ყოვლისა კახეთის ბარი. აქ მდებარეობს ალაზნის ველი, გაწოლილი გომბორის მთისა და კავკასიონის მთაყარ ქედის სამხრეთისკენ დაფენილ კალთებს შუა; სიგრძე იმის უდრის და-

ახლოვებით 160 კლმ. და სიგანე — 15-დან 40 კლმ.; სიმაღლე ზღვის დონეს ზევით კოლხიდის ვაკისას აღემატება და ჩრდილოეთ ნაწილში 450 მეტრს აღწევს. ალაზნის ველი უნაყოფიერეს ადგილათ ითვლება მთელ საქართველოში და სანახავათაც თვალწარმტაცია. აქვე იწყება შირაქის ველი (თუქურამიშიდან) და სამხრეთ აღმოსავლეთისკენ მიიმართება (სიგრძით 30 კლმ. და სიგანით 10 - 15 კლმ.); იგი ცნობილია თავის საზამთრო საბალახოებით, სადაც სუსხიან მთების მოსახლეობა (თუშები, ფშაველები და სხვ.) ზამთრობით ცხვარს მოდენის ხოლმე. აქვე უნდა აღვნიშნოთ ელდარის ვაკე, დაახლოვებით 35 კლმ. სიგრძით და 10 - 13 კლმ. სიგანით (130 - 150 მეტრის სიმაღლეზე ზ. დ. ზ.); იგი მდ. იორის ნაპირზე მდებარეობს; გორის ანუ ქართლის ვაკე — მდებარეობს ლიხის მთის, კავკასიის მთავარ ქედის და თრიალეთის მთაგრეხილების შუაში, გაჭიმულია მდ. მტკვრისა და დიდი და პატარა ლიახვის აუზებში, დაახლოვებით 750 მეტრის სიმაღლეზე ზ. დ. ზ. იმის გარშემო მდებარე მთები აწელებენ აქაურ ჰავას და ამიტომ აქ მიებაღეობა არის განვითარებული, აქაური ხილი ცნობილია თავისი გემოთი და არომატით. გორის ვაკეს აღმოსავლეთით მოყვება მუხრანის ველი — მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ნდ. ქსნისა და არაგვის აუზებში; დასასრულ აღვნიშნავთ საგურამოს ვაკეს, რომლის აღმოსავლეთის ნაწილი სწვდება თითქმის ტფილისს.

ამნაირად, ბარი საქართველოში წარმოადგენს სრულიად საკმარის ფართობს არამცთუ მიწათ-მოქმედებისთვის საზოგადოთ, არამედ მრავალგვარ ეგრედ წოდებულ სოფლის მეურნეობის მაღალ კულტურისათვის (მაგ., მევენახეობა და სხვ.) და ისეთ მცენარეულობისათვის, რომელიც მხოლოდ დაბლობში ხარობს.

*
*
*

ჰიდროგრაფია. ზღვა. საქართველოს დასავლეთით საზღვრავს შავი ზღვა, რომელიც ბოსფორით, მარმარა ზღვით, დარ-

დანელით, ხმელთაშუა ზღვით და გიბრალტარის სრუტით ატლანტიკის ოკეანეს უერთდება. შავი ზღვის მთელი სივრცე 411.540 კვ. კლმ. შეადგენს, სიგრძე — 1.160 კლმ. და სიგანე — 600 კლმ.; სიღრმე იმის საშუალოდ 1.200 მეტრს უდრის (უღრმესი ადგილია 2.240 მეტრი სოხუმის პარალელურათ ევპატორიის მერიდიანზე); საქართველოს ნაპირებთან, თითქმის იქვე იმის სიღრმე 550 მ. იწყება და თანდათან ღრმავდება, დაშორდება თუ არა ნაპირს. სიგრძე საქართველოს ნაპირისა შავ ზღვაზე იწყება მდ. ფსოუს შესართავთან (აფხაზეთის ჩრდილ. ნაწილში) და გრძელდება ვიდრე ოსმალეთის საზღვრამდე (სამხრეთით) და უდრის დაახლოებით 270 კლმ. ჩრდილოეთ ნაწილში ვიდრე სოხუმამდის შავი ზღვის ნაპირი მთა-გორიანია, შემდეგ კი — ვაკე; იგი ნაკლებათ არის დაჭრილი, საგრძნობათ შეწეულია ზღვაში მხოლოდ ბათომთან, დრანდში, სოხუმში, გუდაუთში და პიჭენთაში.

წყლის ტემპერატურა შავ ზღვაში ჩამოდის 3 გრ. C. (იანვარში) და აღის 22-24 გრ. C. (აგვისტოში). შავი ზღვის წყალი სხვა ზღვებთან და ოკეანესთან შედარებით ნაკლებათ მარილიანია: ზედაპირზე — 1,8 პროც., უფრო ღრმა — არა უმეტეს 2,2 პროც. (ხმელთაშუა ზღვის მარილიანობა უდრის — 4,1 პროც., ოკეანის — 3,5 პროც.); ეს იმით აიხსნება, რომ მას ყოველი მხრიდან მრავალი მდინარის უმარილო წყალი ერთვის და იგი ზღვის წყლის ჩვეულებრივ სიმლაშეს ანელებს. ცხოველი და მცენარე მხოლოდ 180 მეტრის სიღრმეზე იმყოფება შავ ზღვაში, რადგან უფრო ღრმა შავი ზღვის წყალი საწამლავ გოგირდიან გაზებს (сероводород, hydrogène sulfureux) შეიცავს.

ის გარემოება, რომ საქართველოს აქვს თავისუფალი გამოსავალი ზღვაში, არის უდიდესი მნიშვნელობის საქართველოს სახალხო მეურნეობის განვითარებისთვის; იგი აახლოებს საქართველოს ევროპის ქვეყნებს და ეს უკანასკნელნი საქართველოს გზით უახლოვდებიან ამიერ-კავკასიის დანარჩენ ნა-

წილს, სპარსეთს, კასპიის მხარეს, თურქესტანს და სხვ. პატარა საქართველოს თავისი ასეთი ბუნებრივი მდებარეობით შეუძლია ისარგებლოს ისე, როგორც ასეთივე სატრანზიტო მდებარეობით ძალიან სარგებლობენ ეკონომიურ წარმატებისთვის სხვა პატარა ქვეყნები — ბელგია, ჰოლანდია და სხვ. სწორედ ეს ბედნიერი მდებარეობა ბევრჯერ მისი უბედურების, მისი დაპყრობის, მიზეზათ გადაქცეულა; ყველას, ძველსა და ახალს დამპყრობელებს მოსვენებას არ აძლევდა ეს კუთხე, ყველა ცდილობდა მის დაპატრონებას: ძვირათ მოიძებნება ასეთი სატრანზიტო გზა, ასეთი ყელი, სხვადასხვა შორეულ ქვეყნებს ერთი მეორეს რომ აბამს და უკავშირებს.

საქართველოს მნიშვნელობა; როგორც განსაზღვრულ ტერიტორიალურ ერთეულის, გაცილებით ნაკლები იქნებოდა, მას რომ საკუთარი გამოსავალი არ ჰქონდეს ზღვაში. თითქმის ყველა ქვეყნები, ცნობილნი ძველსა და ახალს ისტორიაში თავისი ცივილიზაციით და აღებ-მიცემობით — საბერძნეთი, იტალია, თითქმის მთელი დასავლეთი ევროპა, ამერიკის შეერთებული შტატები, იაპონია — ზღვის პირას მდებარეობენ და ზღვით აქვთ კავშირი მთელს მსოფლიოსთან; წინააღმდეგ, აზიის და აფრიკის ის ნაწილები, რომელნიც მოკლებული იყვნენ ამ საშვალეებს, თითქმის მე-19 საუკუნემდის სავსებით პირველყოფილ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ; ჩვენ ვიცით, თუ როგორ მიისწრაფოდნენ ჩამორჩენილ რუსეთის იმპერიის ხელმძღვანელები ზღვებისკენ. ტრანსპორტი შორეულ ქვეყნებში მისასვლელათ გაცილებით ადრე განვითარდა ზღვით, ვინემ ხმელეთით, და დღესაც ზღვის ტრანსპორტი გაცილებით უფრო იაფათ ფასობს; საზღვაო ტრანსპორტით უფრო ადვილია შორ მანძილზე გადატანა ისეთ საქონლის, რომელიც დიდ არეს მოითხოვს და იმავე დროს ძვირათ არ ფასობს და ამიტომ გადაზიდვის დიდ ხარჯს ვერ აიტანს (მაგ., ქვანახშირი, ხეტყე, ხორბალი, და სხვ.); ჩვენებური მარგანეცი რომ ზღვის ნაპირიდან შორს მდებარეობდეს და ხმელეთით დიდ მანძილ-

ნარე, თითოეულის აუზის ფართობი 250 კლმ. ნაკლები რომ არ არის, და მათი სიგრძე ერთად 3.433 კილომეტრს შეადგენს.

აღმოსავლეთ საქართველოში უნდა აღინიშნოს უპირველეს ყოვლისა მდ. მტკვარი. იმის სათავე იწყება ოსმალეთის საზღვრებში (გელის მაღალი და ჭაობიან ადგილებში — ყოფ. ყარსის ოლქში), იგი გაივლის საქართველოში, აზერბაიჯანში და კასპიის ზღვას ერთვის; მთელი იმის სიგრძე 1.113 კლმ. უდრის და მთელი მისი აუზი 91 ათას კვ. კილომეტრს (მდ. რეინის — Rhein — სიგრძე, რომელიც რამოდენიმე სახელმწიფოს გაივლის — შვეიცარიას, საფრანგეთს, გერმანიას და ჰოლანდიას — 1.400 კლმ. შეადგენს; მდ. რონის — Rhone — რომელიც შვეიცარიასა და საფრანგეთში მიმდინარეობს, სიგრძე — 860 კლმ., მდ. სენის — Seine — საფრანგეთში — 800 კლმ. და სხვ.): მდ. მტკვარი საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარეობს ჯერ სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ, გაივლის ბორჯომის ხეობას და შემდეგ უხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ, სკრის ქართლისა (გორის) და მუხრანის ველებს, გაივლის ქალტვილისში და ყარაიაზის, შირვანის, ყარაბახის და მულანის გზით მიმდინარეობს კასპიის ზღვისკენ. მდ. მტკვართ ქ. ახალციხიდან ვიდრე ტფილისამდის ტივებით ხე-ტყეს ეზიდებიან, ხოლო ევლახიდან (აზერბაიჯანში) ქვემოთ კასპიის ზღვამდის მაზედ პატარა გემების მიმოსვლაც სწარმოებს.

მდ. მტკვარს ერთვიან : მდ. მდ. დიდი ლიახვი (ამას თავის მხრივ ერთვის პატარა ლიახვი), ქსანი, არაგვი (99 კლმ. სიგრძით) — ქართლში და მდ. ალაზანი (315 კლმ. სიგრძით), რომელსაც თავის მხრივ ერთვის მდ. იორი (265 კლმ.) — კახეთში; მდ. მტკვარს ერთვის აგრედვე, ტფილისიდან აღმოსავლეთით, მდ. ხრამი, რომლის სათავე თრიალეთის მთებშია (ცხრაღუნყაროზე), სიგრძით 159 კლმ.

ჩვენი მდინარეები, სამწუხაროთ, ძალიან ნაკლებათ არიან გამოყენებული. ძველი დროის ცნობილ გეოგრაფის სტრაბო-

ნის მოწმობით მდ. რიონზე და მის შესართავზე მდ. ყვირილზე ნაოსნობა წარმოებდა ვიდრე შორაპნამდის, სულ 150 კილომეტრის მანძილზე *). არამცთუ ნაოსნობისთვის, ჩვენ მდინარეები მიწის მოსარწყავათაც არ ყოფილა გამოყენებული, არსად მათი კალაპოტი არ ყოფილა გაწმენდილი, ნაპირები გამაგრებული, დღეს რომ ისინი წყალდიდობის დროს არე-მარეს გლეჯენ და აფუჭებენ. მდ. ტემზამ მეტი სიმდიდრე შეძინა ინგლისს, ვინემ ყველა იქ გაყვანილ არხებმა ერთად და შეიძლება ყველა ინგლისის რკინის გზეშმაო, სწერდა Alf. Marcell-ი **). თუ ამოდენი სამსახური გაუწევია მდ. ტემზას არხებით და რკინის გზებით მოფენილ ინგლისისთვის, რაოდენი სარგებლობის მოტანა შეუძლია ჩვენთვის მდინარეებს, რომ ისინი მოვლილი იყვნენ!..

ტბები. საქართველო არ არის ტბებით მდიდარი, განსაკუთრებით თუ იმას ჩვენ შევადარებთ მასავით პატარას, მთაგორიან ქვეყანას — შვეიცარიას. ყველაზე უფრო დიდი ტბა — ეს ფარავანის ტბაა, რომელიც მდებარეობს ჯავახეთში (ახალქალაქის მახრა) 2.100 მეტრის სიმაღლეზე ზ. დ. ზ.; სიგრძით იგი 9,5 კლმ. უდრის და სიგანით 6 კლმ.; ტაბისწყურის (სიტყვიდან : ტბის ყური) ტბა — იქვე ჯავახეთში, 20 კლმ. მანძილზე დაშორებული ფარავანის ტბიდან, სიგრძით 6 კლმ. და სიგანით 3,5 კლმ.; ეს უფრო ღრმა (25 მეტრი); ვინემ ფარავანის ტბა. სოფ. გულაურთან ახლოს, და იმის დასავლეთით, 2.875 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს ქელის ტბა, სიგრძით 4,5 კლმ. და სიგანით 1 კლმ.; ამ ტბაში იღებს სათავეს მდ. ქსანი. ცნობილია აგრედვე ტბები დიდი და პატარა რიწა (აფხაზეთში); პირველის სიგრძე დაახლოვებით 3,5 კლმ. უდრის, სიგანე — 1 კლმ., ხოლო სიღრმე 117 მეტრს აღწევს. ტბებია ხარის თვალქ და ძროხის თვალი (იმყოფებიან რაჭაში, იმ აღ-

*) El. Réclus « Nouvelle Géographie Mondiale », Paris, 1881, VI, p. 164 et Toutain « L'Economie Antiquie », Paris, p. 180.

**) მისი « Principes d'Economie Politique », ტ. I, გვ. 169.

გილას, სადაც მდ. შაორი დედა - მიწის ქვეშ იკარგება, რომ ორი კილომეტრის შემდეგ ისევ დედა - მიწის ზედა პირზე გამოჩნდეს) და ერწო (1685 მეტრის სიმაღლეზე ზღვის დონეს ზევით) — აგრედვე რაჭაში.

დაბლობის ტბებში ღირსშესანიშნავია პალეასტომის ტბა, ქ. ფოთის მახლობლად; იმის როგორც სიგრძე, ისე სიგანე, დაახლოვებით 4 კლმ. უდრის. თუ მთის ტბების წყალი ანკარაა და სასმელათ სასიამოვნო, პალეასტომის ტბას, წინააღმდეგ, მწვანე - მოყვითლო ფერი დაჰკრავს და დამპალის გემო აქვს; ეს იმით აიხსნება, რომ იმის ნაპირები ქაობებით არის გარშემორტყმული და თვითონ ტბაც წყლის ბალახით არის სავსე, ეს ბალახი რომ ჭკნება ტბის ძირში ეშვება და ღვება. პალეასტომის ტბა უერთდება შავი ზღვას პატარა მდინარით კაპარჭით და სამაგიეროთ თვით ამ ტბაში შემოდის მეორე, აგრედვე პატარა, მდინარე პიჩორა, მომდინარე გურიის მთებიდან.

ჩვენ აღარ შევხვებით სხვა უფრო უმნიშვნელო ტბებს, რომელნიც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში აგრედვე იმოკვებიან.

**

საქართველოს ჰავა. იშვიათია ქვეყანა ისეთ პატარა ტერიტორიაზე, როგორც საქართველოა, რომ ჰავის ისეთ სხვადასხვაობას წარმოადგენდეს, როგორც ამას ჩვენში აქვს ადგილი. ეს შედეგია საქართველოს ტერიტორიის მდებარეობის და იმის იმ ფიზიკურ აგებულებისა და შემადგენლობის, რასაც ჩვენ ზევით გავეცანით. დასავლეთით შავი ზღვა, ატლანტიკის ოკეანეს აღმოსავლეთ ბოლოთ რომ შეიძლება ჩაითვალოს, და იქვე სულ რამდენიმე ათეული კილომეტრის მანძილზე ჩრდილოეთით და სამხრეთით, სულ თუ არა, ხშირად მაინც, მუდმივი თოვლით მოფენილი მთის მწვერვალები; მშრალი ზეგანის დიდი ფართობები და იქვე უზარმაზარ მთაგრეხილების შუაში გადაშლილი დაბლობი და ვაკე ადგილები, ძალიან ხში-

რად ნესტიანი და დაჭაობებულიც; ქარები ხან ნოტიო და ხან მშრალი, ხან თბილი და ხან სუსხიანი. საქართველოში ტემპერატურის ხშირი და დიდი ცვალებადობაა; ხშირათ ზამთრის თვეებში თქვენ დაინახავთ (მაგ., ქვემო - იმერეთში და სამეგრელოში) ხეხილს აყვავებულს — ბალს, ქლიავს და სხვ., მაგრამ უცებ დაკრავს ისევ ცივი ამინდები და ეს აყვავებული მცენარეები იღუპებიან. ასეთი სხვადასხვაობა, ეს სიჭრელე ჰავის დამახასიათებელია როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოსი, ხოლო იმ განსხვავებით, რომ აღმოსავლეთი საქართველო საერთოდ უფრო მშრალია, დასავლეთი — უფრო ნოტიო.

ატმოსფერული ნალექების წლიური საშუალო რაოდენობა, მრავალი წლის დაკვირვების თანახმად, უდრის სხვადასხვა ადგილას :

ბათომი	2.529	ბორჯომი	572
ოზურგეთი	2.048	გორი	495
ქუთაისი	1.374	სიღნაღი	589
სოხუმი	1.291	დუშეთი	614
ზუგდიდი	1.557	თელავი	760
ტყვიბული	1.668	ტფილისი	497
ქიათურა	992	მანგლისი	540
აბასთუმანი	630		

წლიური საშუალო ტემპერატურა უდრის სხვადასხვა ადგილას (გრადუსებში ცელსიით, თანახმად 20 წლის დაკვირვებისა — 1886 - 1905 წ.წ.) :

	უდაბლესი (იანვარში)	უმაღლესი (აგვისტოში)	საშუალო წლიური
ბათომი	6,4	23,5	14,5
ოზურგეთი	4,4	23,0	13,8
ქუთაისი	4,4	24,4	14,7
ტყვიბული	2,2	22,2	12,5

სოხუმი	5,1	24,1	14,3
ახალქალაქი	— 7,8	17,2	5,7
ბორჯომი	— 2,6	20,4	9,3
გორი	— 2,1	22,8	10,9
ტფილისი	0,1	24,2	12,6
გუდაური	— 7,0	13,5	3,4
წინონდალი	0,1	22,9	12,0 *)

საქართველოს ჰავას საერთოთ შემდეგ ჯგუფებათ ყოფენ:

1. **სუბტროპიკული ნესტიანი ჰავა** : აჭარაში, გურიაში, სამეგრელოში და აფხაზეთში — შავი ზღვის განაპირა რაიონში; ეს ჰავა დამახასიათებელია თბილი ზამთრით (იანვარში საშუალო ტემპერატურა უდრის $+ 4^{\circ}$) და ცხელი ზაფხულით (აგვისტოს საშუალო ტემპერატურა 24°), წლიური საშუალო ტემპერატურა უდრის 14° C. აქაურ ჰავას იაპონიის და სამხრეთ ჩინეთის ჰავას ადარებენ, ამიტომ აქ ხარობს სუბტროპიკული მცენარე — პალმა, ბამბუკი, ევკალიპტუსი, ჩაი, ფორთოხალი, ლიმონი, მანდარინი და სხვ.

2. **ხმელთაშუა ზღვის სუბტროპიკული ჰავა** : შავი ზღვიდან უფრო დაშორებულ აღმოსავლეთ რაიონში — იმერეთის (კოლხიდის ვაკე), აჭარის და აფხაზეთის ერთ ნაწილში; აქ ზამთარი ნესტიანია და ზაფხული მშრალი, გვალებიანი. საშუალოთ ჰავა აქ დაახლოვებით იგივეა, რაც ზემოთ დასახელებულ სუბტროპიკულ ნესტიან ჰავის რაიონში; აქაური ჰავა წააგავს ხმელთაშუა ზღვის სანაპირო ქვეყნების ჰავას — ბალკანეთისას, სირიისას და ნაწილობრივ იტალიისას და ისპანიისას.

3. „**სიმინდის**“ ჰავა : გორის, მუხრანის, საგურამოს, ალაზანის რაიონებში. ზამთარი აქ უფრო ცივია, ვინემ ზემოთ დასახელებულ ადგილებში, ზაფხული კი თითქმის ისეთივე; წლიური საშუალო ტემპერატურა აქ უდრის 12° . ამ ადგილებში

*) ესარგებლობთ “Кавказский Календарь” 1910 წ.

ყველაზე უფრო რბილი ჰავით ცნობილია ალაზანი, განთქმული თავის ნაყოფიერებით და კარგი ხარისხის ხილით და ვენახით. ამ ადგილების ჰავა ემსგავსება ჩრდილოეთ იტალიის ჰავას (ლომბარდია).

4. **ზომიერი ცივი ჰავა** : მთავარ და მცირე კავკასიონის მთის კალთების ტყიან ადგილებში; ზაფხული აქ არ არის ცხელი და ზამთარიც შედარებით ზომიერია; წლიური საშუალო ტემპერატურა უდრის 10° . აქაური ჰავა წააგავს დასავლეთ ევროპის ჰავას საზოგადოთ.

5. **ცივი ჰავა** : იწყება მთებში 2.000 მეტრის სიმაღლეზე ზ. დ. ზ. წლიური საშუალო ტემპერატურა აქ $3 - 4^{\circ}$ უდრის; მკაცრი ზამთარი და ძალიან მოკლე ზაფხული ახასიათებს ამ ზონას, ამიტომ ამ ზონის მაღლა უკვე აღარ ხვდებით მუდმივად მოზინადრე მოსახლეობას; იგი ცნობილია თავისი საბალახო მდელოებით.

6. **მუდმივ თოვლიან ადგილების (პოლიარული) ჰავა** : 2.500 - 2.700 მეტრის სიმაღლეზე ზ. დ. ზ. თუ კიდევ ვხვდებით ალპიურ მდელოს, საზაფხულო საძოვრებს, უფრო ზევით და ზევით უკვე თოვლით დაფენილი ადგილები და ყინვარები იწყება; აქ კი საშუალო წლიური ტემპერატურა 0° არ აღემატება.

საერთოდ აღებული საქართველოს ჰავა იძლევა (მცირე გამონაკლისით) საუკეთესო პირობებს სხვადასხვა გვარ კურორტების გასანვითარებლად მზგავსათ ევროპაში ცნობილ კურორტებისა. ასე, მაგალითად, შავი ზღვის ნაპირას ჩვენში მდებარე ადგილები თავის ჰავით არ ჩამოუვარდებიან სახელგანთქმულ ევროპის კურორტებს : ნიცას, კანს (Cannes), მანტონს (საფრანგეთში), სენ - რემოს (იტალიაში) და სხვ.; ქუთაისის და ტყიბულის რაიონები — მონტრესა და ლუგანოს (შვეიცარიაში); აბასთუმანი, ცემი, ბაკურიანი, ბახმარო თავის

ჰავით აღზეების ცნობილ კლიმატიურ სადგურებს თუ არ სჯობნის, არ ჩამოუვარდება.

***

მიწის ნიადაგი. ბუნებრივი პირობების მრავალფეროვნობის გამო, საქართველოს ნიადაგიც ძალიან სხვადასხვანაირია. ჩვენს საგანს არ წარმოადგენს ამ ნიადაგის წარმოშობის და იმის გეოლოგიურ სტრუქტურის აღწერა, თუმცა სწორეთ ამ უკანასკნელზე არის დამოკიდებული, სხვათა შორის, ის ბუნებრივი სიმდიდრე, მიწის გულში რომ ინახება და რომლის შესახებ სხვა ადგილას უნდა იქნეს საუბარი.

შავი ზღვის ნაპირი ქალ. ფოთიდან სამხრეთისკენ და მდ. ინგურიდან მდ. რიონამდის ხასიათდება ქვიშიან, ალაგ - ალაგ თიხით ნარევი, ნიადაგით; აქ ბევრი ჭაობიანი და ნახევრად ჭაობიანი ადგილებია ნაცრისებურ ნიადაგით ცნობილი; ასეთ ნიადაგიან მიწას ადგილობრივი მოსახლეობა „ეწერს“ უწოდებს. ფართობი აქედან სამხრეთით (ბათომის რაიონი) წითელ მიწის ნიადაგს წარმოადგენს (რომლის მსგავსი ნიადაგია — ცეილონზე, სამხრ. ჩინეთში და იაპონიაში) — მეტად ხელსაყრელს ჩაის კულტურისთვის. ფართობზე მდ. რიონიდან ვიდრე აჭარის მთებამდის (გურია და ქვემო იმერეთი) — შავი - მიწის ნიადაგია; სამეგრელოში ჩვენ ვხვდებით უფრო ქვიშიან, ყვითელ თიხით ნარევ, ნიადაგს. მაღლობი ადგილები დასავლეთ საქართველოში უმეტეს ნაწილათ თიხიანს, კირით ნარევ, ნიადაგს წარმოადგენენ, ხშირათ კენჭით მოფენილს; მდ. რიონის გაყოლებაზე ზოგ ადგილას ამ თიხა - ქვიშა - კენჭიან ნიადაგზე არის დამოკიდებული, სხვათა შორის, ნაადრევ მებოსტნეობის განვითარება.

აღმოსავლეთ საქართველოსში: ჯაეახეთში (ახალქალაქის მაზრა) უმეტეს ნაწილათ შავი-მიწის ნიადაგია; ქართლის (გორის მ.) ნიადაგის შემადგენლობა დიდ ნაწილში წარმოადგენს ლაშს

(Лимон, limon), რომელიც ანაყოფიერებს ამ რაიონს და კერძოდ ხელს უწყობს პურის მოსავლიანობას; ბორჩალოს და დუშეთის მაზრებში ჩვენ ვხვდებით, როგორც შავ-მიწიან, ისე კირიან და თიხიან ნიადაგებს; სიღნაღის წინა მწარის ნიადაგი უფრო თიხა ნარევია, უკანა მხარე — უფრო შავ-მიწიანი; თელავის მაზრაში — მდ. ალაზნის მარჯვენა მხარე მდიდარია თიხიან ნიადაგით, მარცხენა — შერეულ ზონების ნიადაგს წარმოადგენს; ტფილისის მაზრის ნიადაგი უფრო თიხიანია, ხოლო თიონეთის მაზრაში ნიადაგის დიდ სხვადასხვაობას ვხვდავთ.

ფლორა და ფაუნა. მსოფლიოში სულ 140 - 150 ათასი სხვადასხვანაირი სახის მცენარე ხარობს და მილიონი სხვადასხვა სახის ცხოველი იმყოფება. ამათგან ადამიანი ჯერ-ჯერობით მხოლოდ 300 სხვადასხვა სახის მცენარით სარგებლობს და 200 სახის ცხოველით. დანამდვილებით არც კი ვიცით, საქართველოში სახელდობ რამდენი სახის მცენარე არის სულ ცნობილი, ვიცით კი ის, რომ მცენარეთა იმ მრავალ ნაირობაში, საქართველოს ბუნება რომ იძლევა, ძალიან მცირე ნაწილი არის ადამიანის მიერ გამოყენებული; რაც შეეხება ცხოველებს, იმის ცოდნა შეიძლება უფრო სრული იყოს, რადგან ბევრი ნადირი უკვე გადაშენდა ჩვენში, ტყების გაჭრისა და მისვლამოსელის გაადვილების გამო.

საკმარისია ამ ორასი წლის წინეთ დაწერილს ბატონი-შვილის ვახუშტის გეოგრაფიაში ჩავიხედოთ, ჩვენ რომ დავრწმუნდეთ საქართველოს ფლორის და ფაუნის (მცენარეთა და ცხოველთა) მრავალ სახეობაში; ხოლო მის მიერ მოყვანილ ცხრილსაც ბევრი აკლია, ის, რაც ამ უკანასკნელი ორი საუკუნამავლობაში იყო აღმოჩენილი თუ უცხო ქვეყნებიდან ჩვენში იყო გადმონერგული. ჩვენ ამ ცხრილს სრულადა მოვიყვანთ, რადგან იგი მოგვაგონებს ამ ქართველ გეოგრაფის დიდ ცოდ-

ნას და დაკვირვებას და ძველი ქართული ენის სიმდიდრეს მცენარეთა და ცხოველთა სახელწოდებისთვის, ჩვენს დროში უკვე მივიწყებულს *) :

„რამეთუ ნაყოფიერებს ყოველნი თესლ - მარცვალნი, კაცთა საზრდელნი: ბრინჯნი, ხორბალნი, ქრთილი, შერივა, სიმინდი, ლომი, ფეტვი, მუხუდო, ლობიო, ოსპი, ცერცვი, საკადრისი, ძაძა, მაშა, უგრეხილი, კანაფი, სელი და სხვანიცა... კვალად ბამბას სთესენ, განა სხვაგნებური უმჯობეს არს, არამედ მრავალნაყოფიერებს.

„ხილთათვის. ხოლო ხილი წალკოტთა მრავალნი: ნარინჯი, თურინჯი, ლიმონი, ზეთის - ხილი, ბროწეული, ყურძენი, ატამი, ვაშლ - ატამი, ყაისი, ჭერამი, ალუჩა, ტყემალი, ნუში, უნაბი, თუთა, ხართუთა, ბუსტული, ქლიავი მრავალგვარი, ლედვი, მბალი, ალუბალი, სხალი და ვაშლი მრავალგვარი, კომში, ნიგოზი, თხილი, ზღმარტლი, ფშატი, ნესვი, მელსაპეპონი, პუმპულა, კიტრი; ხოლო ტყისანი არიან თხილი, ტყემალი, ზღმარტლი, ფშატი, ხურმა, წაბლი, კრიკინა, ალუბალი, ბალამწარა, ბალ - ლოჯი, მაკაველი, პანტა, კუნელი, ჯახველი, მჭნავი, მწიფელი, დათვის სხალა, დათვის ბაბა, დათვის თხილა, კოწახური, მაცვალი მრავალგვარი, ნიგოზი და სხვანიცა; ხოლო მთისანი არიან: მოცხარი, კლდის - მერსენი, ყოლო, უელი, მოცვი და სხვანიცა მრავალნი.

„სავარდისათვის. სავარდეთა ყვაილნი მრავალი. ვარდნი წითელი, ყვითელი და თეთრი: მიხაკი, სუნბული, ნარგიზი,

*) პროფ. ივ. ჯავახიშვილი სწერს ბატ. ვახუშტის „გეოგრაფიის“ შესახებ: „თავისი საპატიო ხნიერების თითქმის ორასი წლის წინათ დაწერილობისდა მიუხედავად, იგი ჯერაც დაუშრეტელ წყაროს წარმოადგენს. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება, ცნობათა სიუხვისა და განმაცვიფრებელი მრავალფეროვანობის წყალობით, ვახუშტის გეოგრაფიას არას დროს მეცნიერებისათვის მნიშვნელობა არ დაეკარგება“. იხ. მისი „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, გვ. 113.

ზამბახი, ყაყაჩონი მრავალგვარნი და კვალად სხვანიცა მრავალნი ყვავილნი სხვდასხვაგვარნი და ფერნი : ხოლო ველთა ია, კოჩივარდა, ნეგო, მიხაკა, შროშანა და სხვა მრავალნი, ვიდრე ას ფერამდე და ას გვარამდე.

„მტილოვანთათვის. მტილთა : ბადრიჯანი, ქინძი, კამა, ცერცო, ტარხუნა, ნიახური, ქონდარი, ხახვი, პრასა, ბოლოკი, პეტრუშკა, სტაფილო, ქინძიჯორა, ოხრახუში, მაკედონი, კომბოსთო, ლახანა, ყრდელი და სხვანიცა; ხოლო ტყეთა და ველთა არიან მრავალნი სურნელნი საზამთროთ სახმარნი ბალახნი, მხლად წოდებულნი, და თესლნი, ვითარცა : სატაკური, ასპანახი და სხვანი, და ვითარცა კვლიაკი, და ტყუირა და მისთანანი მრავალნი.

„პირუტყვთა და მფრინველთათვის. არამედ პირუტყვნიც მრავალნი, ვითარცა აქლემი, ცხენი, ჯორი, ვირი, ძროხა, კამბეჩი, ცხვარი, თხა, ღორი. ხოლო ნადირნი ტყეთა და ველთა : ირემი, ქურციკი, ჯიხვი, მშველი, არჩვი, თხა, ყურდგელი, ვეფხი, დათვი, მგელი, აფთარი, ფოცხველი, ღორი, მელი, მაჩვი, მწავი, მთახვი, ძღარბი და სხვ.; კვლავად მფრინველნი: ქათამი, ბატი, იხვი, ინდოური ქათამი, ტრედი, ამათ შინ იპყრობენ; ხოლო ველთა და ტყეთა: წერო, ყარახილა, ბატი, შავი ბატი, იხვი, აკაური, ვარხვი, ღაღღა, ლაინა, ესენი ზამთარ არიან, ზოგნი ზაფხულ შემოდგომასა, თვინიერ არა. კოკობი, კაკაბი, დურგჯი, გნოლი, როჭო, ბურთხი, მწყერი, ასკატა, ჩახრული, კიოტი. ტყის ქათამი, ვარიელი, სავათი, ტრედი მრავალგვარი, გვრიტი, გუგული, ოფოფი, შაშვი, ჩხართვი, შროშანი, ტარბი, კოლინბური, ბულბული, ყაზალახი, მალალური, ჩიტნი და სირნა მრავალგვარი. შეენიერი.- ქრელნი და მომღერალნი მრავალნი; ხოლო ხორცის მჭამელნი : ყაჯირი, სვაგი, ორბი, არწივი, შავარდენი, გავაზი, ბარი, ქორი თეთრი და წითელი, მიმინო, მარჯანი, თვალშავი, ალალი, კირკიტა, ძერა, ბაბა - ეველი, ბოლო - ბექედა, ქარო, ყორანი, მახარანი, შავი ყვავი, მალარანი.

ყვავი, ბუ, ზარნაშო, წოტი, ჭკა, ჭილყავი, ყაპყაპი, კაჭკაჭი, ჩხიკვი, ყოღალა, ოყარი, ყარაული და სხვანიცა“.

„თევზთათვის. ხოლო წყალთა შინა თევზნი არიან : ორაგული, ზუთხი, ანდიკია, გოჭა, ჭანარი, ლოქო, კაპოეტი, კარჩხანი, მწერი, კალმანი, ფიხხული და წვრილმანი თევზნი და სხვანიცა“. არის აგრედვე დასახელება „მძრომთა“ და „მწერთა“ *).

საქართველოს ტყეებში ტყის მცოდნე პირები ითვლიან 336 სხვადასხვა სახის წიწვიან თუ ფოთლოვან ხეს, რომელთაგან დაახლოებით 150-ს აქვს სამრეწველო მნიშვნელობა.

***

ასეთია მოკლეთ საქართველოს ბუნება, ის ფიზიკური პირობები, რომელშიდაც ვითარდებოდა და უნდა განვითარდეს საქართველოს მოსახლეობის ეკონომიური ცხოვრება. როგორც უკვე ვსთქვით, არა მარტო ბუნებრივი პირობები მოქმედებენ ადამიანის საქმიანობაზე, არამედ ადამიანიც და საზოგადოების კოლექტიური შემოქმედება გავლენას ახდენს ბუნების მიერ მოცემულ პირობებზე; კულტურის ზრდასთან ერთად, ცოდნისა და ტექნიკის განვითარების საშვალეებით ადამიანი იმორჩილებს ბუნების მრავალ მოვლენას და უფრო მეტად და მეტად იყენებს იმას, რაც წინაპართათვის სრულიად გამოუყენებელი იყო. ახლა კი ჩვენ მაინც იმას უნდა შევეხოთ, რაც დღევანდელ სინამდვილეში არსებობს, და უპირველეს ყოვლისა უნდა გავეცნოთ იმას, თუ რამდენი სახმარი (მეურნეობის სხვადასხვა დარგისთვის გამოსადეგი) და რამდენი უხმარი (მეურნეობის სხვადასხვა დარგისთვის ახლა გამოუსადეგარი) მიწა იმყოფება საქართველოს მოსახლეობის განკარგულებაში.

---

*) ბატონიშვილი ვახუშტი „ლეონრაფიული აღწერა საქართველოსა“, 1842 წ., გვ. 54-62.

სახმარი და უხმარი მიწა *).

საქართველოს მიწის ფონდი შეადგენს სულ 6.935,7 ათას ჰექტარს; აქედან სახმარი მიწის ფართობი უდრის 5.634,9 ათას ჰექტარს, უხმარის — 1.300,8 ათას ჰექტარს. სახმარი მიწა შემდგენიერათ არის განაწილებული (1927 წ.) :

კარმიდამო	72,3	ათასი ჰექტ.	ანუ მთელი ტერი-ის	1,0	%
ბალები	17,1	„ „ „ „	„ „ „ „	0,3	„
ვენახი	37,4	„ „ „ „	„ „ „ „	0,6	„
სახნავ-სათესი	1.193,0	„ „ „ „	„ „ „ „	17,2	„
სათიბი	102,6	„ „ „ „	„ „ „ „	1,5	„
ტყე	2.468,3	„ „ „ „	„ „ „ „	35,6	„
საძოვარ -					
საბალახო	1.744,2	„ „ „ „	„ „ „ „	25,1	„
<hr/>					
სულ სახმარი					
მიწა	5.634,9	„ „ „ „	„ „ „ „	81,3	„
უხმარი მიწა	1.300,8	„ „ „ „	„ „ „ „	18,7	„
<hr/>					
სულ	6.935,7	ჰექტარი		100	%

*) ქართულ მწერლობაში უფრო ხშირად ხმარობენ: „გამოსადეგი და გამოუსადეგარი“ (მეურნეობისთვის) მიწა. ბ-ნ ივ. ჯავახიშვილის ცნობა და განმარტება ამის გამო ჩვენ ფრიად საგულისხმოთ და დასაბუთებულათ მიგვაჩნია, რომ ის სიტყვები არ ვიხმაროთ. იგი სწერს: „გამოყენებულებისა, თუ გამოუყენებადობის თვალსაზრისითაც ყოველი მამული, საკუთრება თუ ქონება აგრეთვე ორ მთავარ დარგად იყოფებოდა: ერთ ნაწილს „სახმარი“ შეადგენდა, მეორე კიდე „უხმარი“. რაც მეურნეობისათვის გამოყენებული იყო ის „სახმარად“ ითვლებოდა, რაც გამოუყენებელი რჩებოდა, იმას უხმარი ეწოდებოდა... „უხმარი“ მთლად უვარგისს არ ნიშნავდა, და შესაძლებელი იყო შრომითა და მედგარი ბრძოლით, მუშაობით სახმარად ქცეულიყო...“. იხ. მისი ზემო დასახელებული „საქართველოს ეკონომ. ისტორია“, გვ. 133.

ამნაირათ, კულტურულ მიწას—კარ-მიდამოს, ბაღებს, ვენახს, სახნავ-სათესს და სათიბს—უჭირავს ჩვენში მთელი ტერიტორიის 20,60/0. მარტო ჩვენი ქვეყანა არ არის ისეთი, რომ კულტურული მიწის რაოდენობა მთელი ტერიტორიის ერთ მეხუთედზე მეტს არ აღემატება. თავი რომ გავანებოთ იმ პატარა სახელმწიფოებს ჩრდილოეთში, რომელთაც დიდი ტერიტორია უჭირავთ, მაგალითად, შვეციას (450 ათასი კვ. კლმ.), რომლის მხოლოდ 4,40/0 (20 ათასი კვ. კლმ.) შეადგენს კულტურულ მიწას, ნორვეგიას, სადაც კულტურული მიწის ფართობი მთელი ტერიტორიის 1,80/0 არ აღემატება (375 ათას კვ. კლმ-დან — 7 ათასი) და ფინლიანდიას—20/0 (388 ათას კვ. კლმ-დან — 7,600), — ტერიტორიით საქართველოზე ნაკლებ შვეიცარიაშიც კულტურულ მიწის რაოდენობა მთელი ტერიტორიის დაახლოებით 150/0 შეადგენს, საბალახოები — 350/0, უხმარი მიწა 22,5% და სხვ. განსხვავება საქართველოსა და დასახლებულ ქვეყნებს შორის ის არის მხოლოდ და ეს, სამწუხაროთ, ფრიად მნიშვნელოვანია, რომ იმ ქვეყნებში სოფლის მეურნეობისთვის გამოუსადეგარი მიწის დიდი ნაწილი ასე თუ ისე სხვანაირად არის გამოყენებული, როგორც, მაგალითად, შვეიცარიაში — ტურისტებისთვის. „ოფიციალური სტატისტიკა იმას ამბობს, სწერს ერთი ავტორი, რომ თითქმის ერთი მეხუთედი შვეიცარიის მიწის უნაყოფოა. თუ ამით იმის თქმა უნდათ, რომ ამ მეხუთედზე არ შიშობება ხორბლეულის არც ერთი ღერო, არც ხე, არც ბალახი — ეს მართალია. თუ იმის თქმას აპირებენ, რომ ამ მეხუთედით შვეიცარიელები საზოგადოთ ვერ სარგებლობენ, სტატისტიკა სტყუის, სტყუის უსირცხვილოთ; და მე ვაცხადებ შვეიცარიელ სასტუმროების პატრონთა სინდიკატის სახელით, ვიდების (მეგზოური) კორპორაციის სახელით, მთებში აყვანილ რკინის გზების სახელით, Pilat-us-ის, Righi-Kulm-ის, Yungfrau-ის (მთის მწვერვალებია), Davos-ის სახელით, ყინვარების, თოვლიან მწვერვალების, Tartarin-ის და Bompard-ის სახელით მე ვაცხადებ და

ვამოწმებ, მე ვლალადებ და თუ საჭიროა ფიცსაც ვდებ, რომ „შვეიცარიის „გამოუსადეგარი“ მიწა მეტს ფრანკს, კრონას, გირენქა სტერლინგს და დოლარს იძლევა, ვინემ საუკეთესოდ მოვლილი ვაკე-გორა!“^{*)}. ამას ჩვენ, სამწუხაროთ, კიდევ დიდი ხნის განმავლობაში ვერ ვიტყვი და ჩვენი ტერიტორიის ის ფართობი, რაც უხმარია, მართლა უხმარი და გამოუსადეგარია დღეს - დღეობით.

სხვადასხვა კუთხის მიხედვით, მიწა საქართველოში ასე არის განაწილებული (ათასი ჰექტარში) : იხ. ცხრილი გვ. 110-111.

ყველაზე მეტი ფართობი უ ხ მ ა რ ი მ ი წ ი ს იმყოფება ღუშეთის მაზრაში (33,10% მთელი მაზრის ფართობის), ყველაზე ნაკლები ბორჩალოს მაზრაში (8,8%).

ტყეს უჭირავს ყველაზე მეტი ფართობი სამხრეთ ოსეთში (69,2 % მთელი ოლქის ფართობის), შემდეგ აფხაზეთში — (52,7 %), აჭარაში — (51,0 %) და სხვ.; საქართველოს ტყეების მთელი ფართობში კი პირველი ადგილი უჭირავს აფხაზეთს (17,5 % მთელი საქართველოს ტყეების).

საძოვარ - საბალახოებით პირველ ადგილზე დგას ახალქალაქის მაზრა (46,1% მთელი ამ მაზრის ფართობის), უკანასკნელ ადგილზე — ზუგდიდის მაზრა (7,70%); საძოვარ - საბალახოების უფრო დიდი ფართობი (აბსოლუტურათ) იმყოფება სიღნაღის მაზრაში (290,4 ათასი ჰექტ.), შემდეგ — აფხაზეთში (191,2 ათასი ჰექტ.), ტფილისის მაზრაში (156,9 ათასი ჰექტ.) და სხვ.

სათიბის ფართობი ყველა კუთხეზე უფრო დიდია ტფილისის მაზრაში (30,5 ათ. ჰექტ.), შემდეგ — ახალქალაქის მაზრაში (18,1 ათ. ჰექტ.), ბორჩალოს მაზრაში (12,9 ათ. ჰექტ.) და სხვ.

ვენახს უჭირავს შორაპნის მაზრაში — 7,1 ათ. ჰექტ., ქუთაისის — 5,8 ათ. ჰექტ., სიღნაღის — 5,8 ათ. ჰექტ., თელავის — 5,5 ათასი ჰექტ. და სხვ.

*) G. Lacarpantier « La Suisse au Travail », p. 158.

ხეხილის ბაღების მიხედვით პირველ ადგილზე დგას გორის აზრა — 3,2 ათ. ჰექტ., შემდეგ ზუგდიდის — 2,4 ათ. ჰექტ., ვხანეთი — 2,2 ათ. ჰექტ., აჭარა — 2,2 ათ. ჰექტ. და სხვ.

თუ ჩვენ საქართველოს სოფლის მოსახლეობის ერთი ულზე ვიანგარიშებთ მიწის რაოდენობას, დავინახავთ, რომ ოდის (ჰექტარებში) :

სულ სახმარი მიწა	2,7 ჰექტ.
საძოვარ - საბალახო „	0,8 „
სახნავ - სათესი „	0,5 „
ტყე	1,1 „

თუ ამავე მდგომარეობას ჩვენ შევადარებთ ჩვენ მეზობელ კვენებს, დავინახავთ, რომ სოფლის მოსახლეობის ერთ სულზე მოდის მიწა (ჰექტარებში) :

	საქართვე-ში:	სომხეთში:	აზერბაი-ში:
სულ სახმარი მიწა	2,7 ჰექტ.	3,8 ჰექტ.	3,9 ჰექტ.
სახნავ-სათესი „	0,5 „	0,98 „	1,0 „
საძოვარ-საბა-ხო „	0,8 „	2,2 „	1,9 „
ტყე	1,1 „	0,5 „	0,7 „

ზემოთ წარმოდგენილ ცხრილიდან სჩანს, რომ ამიერ-კავკასიის რესპუბლიკებში ყველაზე ნაკლებათ უზრუნველყოილია სახმარი მიწით საქართველოს სოფლის მოსახლეობა; პირველი ადგილი უჭირავს აზერბაიჯანს, მეორე — სომხეთს ა უკანასკნელი საქართველოს.

მხოლოდ ტყის ფართობს უჭირავს საქართველოში პირველი ადგილი, აზერბაიჯანში მეორე და სომხეთში უკანასკნელი.

საძოვარ-საბალახოს ფართობით პირველი ადგილი უჭირავს სომხეთს, მეორე აზერბაიჯანს და უკანასკნელი საქართველოს; საქართველოს სოფლის მოსახლეობის ერთ სულზე ოდის თითქმის მესამედი იმის, რაც სომხეთისაზე, და ნახევარი იმის, რაც აზერბაიჯანისაზე.

რაც შეეხება სახნავ - სათეს მიწას, ამ საფუძველს სოფლის მეურნეობისას, აქ მდგომარეობა კიდევ უარესია საქართველოსთვის; მაშინ როცა აზერბაიჯანში და სომხეთში სოფლის მოსახლეობის ერთ სულზე მოდის თითქმის ერთნაირათ (1 ჰექტ. და 0,98 ჰექტ.), საქართველოში — ამის ნახევარი (0,5 ჰექტ.).

რამდენათ ნაკლებათ უზრუნველყოფილია სახნავ - სათეს მიწით საქართველოს სოფლის მოსახლეობა ეს კიდევ უფრო ნათელი შეიქნება ჩვენთვის, როცა სახნავ - სათესი მიწის რაოდენობას სოფლის მოსახლეობის ერთ სულზე სხვადასხვა კუთხის მიხედვით გავეცნობით.

***

სახნავ - სათესი მიწა მოდის სოფლის მოსახლეობის ერთ სულზე (ჰექტარებში) მაზრების და ავტონ. ერთეულების მიხედვით :

ალმოს. საქართველო :

	ათ. ჰექ.:	სული:	ერთ სულზე საშუალოდ:
1. ახალქალაქის	83,6	75.462	1,1
2. ახალციხის	44,6	83.401	0,5
3. ბორჩალოს	67,1	75.292	0,9
4. გორის	129,6	177.026	0,7
5. დუშეთის	43,8	61.139	0,7
6. სიღნაღის	125,6	145.759	0,8
7. თელავის	68,1	95.547	0,7
8. ტფილისის	165,2	154.623	1,0

დასავლ. საქართველო :

9. ზემო-სვანეთი	2,7	11.179	0,2
10. ზუგდიდის	67,6	124.279	0,5
11. ქუთაისის	96,8	225.105	0,5

სხვადასხვა კუთხის მიხედვით მიწა საქართველოში

მარები და ავტონ. ერთეულები:	კარმიდამო	ხეხლის ბ ა დ ი	ვენახი	ს ა ხ ნ ა ე - ს ა თ ე ს ი		
				სარწყავი	ურწყავი	სულ
1. ახალ ქალაქის	1,9	0,2	—	1,4	82,2	83,6
2. ახალციხის	0,9	1,5	—	9,4	35,2	44,6
3. ბორჩალოს	1,8	0,1	1,6	26,2	40,9	67,1
4. გორის	2,7	3,2	2,8	21,2	108,4	129,6
5. დუშეთის	1,3	0,3	0,7	6,2	37,6	43,8
6. სიღნაღის	5,7	0,6	5,8	11,6	114,0	125,6
7. თელავის	3,3	0,2	5,5	2,7	59,4	62,1
8. ტფილისის	3,3	1,3	2,2	15,4	149,8	165,2
9. ზემო სვანეთის	0,4	—	—	—	2,7	2,7
10. ზუგდიდის	6,2	2,4	0,3	—	67,6	67,6
11. ქუთაისის	10,9	0,4	5,8	15,8	81,0	96,8
12. ლეჩხუმის	1,9	0,3	0,8	—	11,0	11,0
13. ოზურგეთის	4,3	1,6	0,1	—	45,8	45,8
14. რაჭის	2,7	0,1	1,5	—	14,5	14,5
15. სენაკის	6,3	0,2	0,2	—	56,1	56,1
16. შორაპნის	8,2	0,1	7,1	2,2	56,5	58,7
აფხაზეთი	7,5	2,2	2,7	—	76,6	76,6
აჭარა	2,3	2,2	—	—	16,5	16,5
სამხრ. ოსეთი	0,7	0,2	0,3	3,0	22,1	25,1
ს უ ლ	72,3	17,1	37,4	115,1	1077,9	1193,0

*) ესარგებლობთ ცნობებით „Нар. Хоз. Закавказья“ (1927) გვ. 85; სამწუხაროთ, აქ „ტყეების“ ჯამში დაშვებულია შეცდომა ათი ათასეულ დესეტინით ნაკლები; ამის მიხედვით და

ასე არის განაწილებული (ათას ჰექტარში) :

სათიბი	ტყე	საძოვარი- საბალახო	სულ სახმ- რი მიწა	უხმარი მიწა	სულ
18,1	3,3	128,9	236,0	35,1	271,1
3,5	121,5	55,2	227,2	34,9	262,1
12,9	61,8	123,1	268,4	26,2	294,6
7,7	167,8	98,6	412,4	58,5	470,9
3,3	105,6	133,9	288,9	143,9	432,8
10,9	69,3	290,4	508,3	96,6	604,9
1,9	216,6	98,9	388,5	64,3	452,8
30,5	171,2	156,9	530,6	73,6	604,2
3,1	128,4	78,5	213,1	87,9	301,0
0,1	97,0	20,8	194,4	63,6	258,0
0,2	113,8	52,5	280,4	68,3	348,7
0,3	89,4	51,5	155,2	66,8	222,0
0,1	86,0	22,8	160,7	37,8	198,5
2,8	58,5	73,6	153,7	83,8	237,5
0,1	57,4	21,7	142,0	64,3	206,3
0,1	77,1	38,6	189,9	86,5	276,4
1,2	434,7	191,2	716,1	107,7	823,8
2,2	148,9	51,9	224,0	66,8	290,8
3,6	271,0	55,2	356,1	34,2	390,3
102,6	2479,3	1744,2	5645,9	1300,8	6946,7*)

ამავე რაოდენობით ჩვენ მიერ გამოყვანილი ჯამიც საერთო ფონდის ჰექტარებში მეტი გამოდის იქ ნაჩვენებზე (6.935,7)— 11 ათასეულ ჰექტარით. ტყის სივრცე ჩვენში საერთოდ კარგად არ არის გამოორკეული.

12. ლეჩხუმის	11,0	45.731	0,2
13. ოზურგეთის	45,8	103.872	0,4
14. რაჭის	14,5	62.638	0,2
15. სენაკის	56,1	120.919	0,4
16. შორაპნის	58,7	178.136	0,3
აფხაზეთი	76,6	168.772	0,4
აჭარა	16,5	81.579	0,2
სამხრ. ოსეთი	25,1	81.557	0,3
სულ	1.193,0	2.072.016*)	0,5

ამნაირათ, თუ საქართველოს სოფლის მოსახლეობის ერთ სულზე სახნავ - სათესი მიწა მოდის საშუალოდ ნახევარი ჰექტარი (0,5), იგი აღემატება ნახევარ ჰექტარს მხოლოდ 7 მაზრაში (ყველა აღმოსავლეთ საქართველოში), სამ მაზრაში უდრის ნახევარ ჰექტარს, და დანარჩენ მაზრებში და ავტონომ. რესპუბლიკებში ნახევარ ჰექტარზე ნაკლები უწევს.

ამიერ - კავკასიაში საერთოდ მიწის დიდი სივიწროვეა, ხოლო საქართველოში სახნავ - სათესი მიწით უზრუნველყოფილია სოფლის მუშა იმდენათ, რამდენათაც თუნდაც აზერბაიჯანში და სომხეთში, მხოლოდ სამ მაზრაში — ახალქალაქის, ტფილისის და ბორჩალოს. სახნავ - სათესი მიწის უდიდესი სივიწროვეა (სულზე სოფლ. მოსახლ. — 0,2 ჰექტ.) — ზემოსვანეთის, ლეჩხუმის, რაჭის მაზრებში და აჭარაში, შემდეგ ოზურგეთის მაზრაში და სამხრ. ოსეთში (0,3 ჰექტ.). საშუალოდ უწევს :

	მცხოვრებს (სულს) :	მთელი მოსახლეობის :
1 — 1,1 ჰექტ.	230.085	11,1 %
0,8 — 0,9 „	221.051	10,7 „

*) არ არის შესული ფოთის რაიონის 257 მცხოვრები.

0,7	„	333.712	16,1	„
0,5	„	432.785	20,9	„
0,4	„	393.563	18,9	„
0,3	„	259.693	12,6	„
0,2	„	201.127	9,7	„
		სულ 2.072.016	100	„

საშუალოდ ნახევარ ჰექტარზე მეტი უწყვეს სულზე სოფლის მოსახლეობის 37,90%, ხოლო დანარჩენ 62,1% — ნახევარი და ნახევარ ჰექტარზე ნაკლები.

მთელ საბჭოთა კავშირში ნათესების ფართობი უდრის (1926 წ.) 112 მილ. ჰექტარს; ამავე დროს სოფლის მოსახლეობის რაოდენობა 114 მილ. სულს; ამნაირათ სოფლის მოსახლეობის ერთ სულზე მოდის დაახლოებით ერთი ჰექტარი; იქ ეს საშუალო ნორმა შეიძლება გადიდებულ იქმნას, რადგან მიწის დიდი ფართობები კიდევ გამოუყენებელი რჩება.

დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში ნათესების ფართობი უდრის დაახლოებით :

ათასი ჰექტარი:	სოფლის მოსახლეობა (1000 სული);	სოფლის მოსახლ-ის 1 სულზე:
საფრანგეთში	22.700	1,1
გერმანიაში	20.000	0,9
დანიაში	1.000	0,5
შვეიცარიაში	1.185	0,4

***
*

მიწათმოქმედება, ხენა - თესვა, წარმოადგენს საქართველოს სოფლის მეურნეობის უმთავრეს საფუძველს და ეს ასე

დარჩება მანამდის, სანამ საქართველოც, როგორც დასავლეთ ევროპის ქვეყნები, ეკონომიურ განვითარების გამო უაღრესად სამრეწველო ქვეყნად არ გადაიქცევა.

ამავე დროს ჩვენში მიწის დიდი სიციწროვეა. მოსახლეობა იზრდება, მისი მიწა - წყლის რაოდენობა კი იგივე რჩება, რაც ამ 100 - 200 წლის წინათ იყო. ნიშნავს ეს, რომ საკუთარი მიწა - წყალი საქართველოს მოსახლეობას ვერ დაარჩენს და მან გამოსავალი, მაგალითად, ემიგრაციაში უნდა ეძიოს ან სხვისი მიწა - წყალზე დაიჭიროს თვალი? სრულიადაც არა. ქათველი კაცი, როგორც ამას ჩვენ ქვემოთ დაეინახავთ, ძნელად სცილდება თავის ქვეყანას; ამიტომ მის ემიგრაციაზე ლაპარაკი, როგორც ამას ხანდახან საბჭოთა პრესაში აქვს ადგილი, სულ ერთია შეეხება ეს ინტელიგენციას თუ უბრალო მუშას, ზედმეტია ლაპარაკი; ამას მხოლოდ სასჯელის ხასიათი ექნება საქართველოს მოსახლეობისთვის და არა მდგომარეობის გაუმჯობესების. დაწინაურებულ ქვეყნების, მჭიდროთ რომ არიან დასახლებული, მაგალითი იმას გვეუბნება, რომ რამდენათ იქ მოსახლეობა იზრდებოდა, იმდენათ უმჯობესდებოდა საშველებანი მიწის ნაკლებ ფართობზე მეტი მოსავლის მოსაყვანათ.

ჩვენში ახლა დაახლოებით პურის იმდენი მოსავალი მოდის, რამდენიც, მაგალითად, საფრანგეთში, ამ 100 - 120 წლის წინათ მოდიოდა (1815 - 1824 წ.წ. განმავლობაში საშუალოდ ერთ ჰექტარზე მოყავდათ საფრანგეთში — 800 კილოგრამი); ახლა ეს მოსავალი საფრანგეთში თითქმის გაორკეცებულია (1931 წ. — 1407 კგრ.), ხოლო საფრანგეთზე კიდევ გაცილებით მეტი პური მოყავთ დასავლეთ ევროპის პატარა ქვეყნებში, როგორც მაგალითად: პურის საშუალო მოსავალი უდრის ერთ ჰექტარზე (1923 - 1931 წ.წ.) ჰოლანდიაში — 2.831 კგრ., დანიაში — 2.780 კგრ., ირლანდიაში — 2.516 კგრ., ბელგიაში

— 2.510 კგრ., შვეიცარიაში — 2.107 კგრ. *). ჩვენში პურის მოსავალი უდრის მგოლოდ 806 კგრ. — ჰექტარზე (საშუალო 1927 - 1929 წ.). **).

აი ამ გარემოებას უნდა მიეჭკეს უმთავრესი ყურადღება; დროა, რომ ჩვენებური სოფლის მეურნე ეკსტენსიურ მეურნეობიდან ინტენსიურ მეურნეობაზე გადავიდეს; მას უნდა მიეცეს საშუალება გააუმჯობესოს წესი სოფლის მეურნეობის და დაინტერესდეს მეტი მოსავლის მოყვანაში. ამისათვის კი საჭიროა, სხვათა შორის, რომ შეიცვალოს თვით წესი მიწათმფლობელობის და მიწის მუშა გახდეს სრული პატრონი თავის ნაწარმოების; განვითარებულ ქვეყნების მაგალითი იმას გვიჩვენებს, რომ ბურჟი სოფლის მეურნეობის არის წვრილი მესაკუთრე - გლეხი.

თუ საქართველოს მოსახლეობის ემიგრაციის შესახებ ზედმეტია ლაპარაკი, არც ის არის დასაშვები, რომ საქართველოს გარედან მოსული მოსახლეობა შეემატოს. საქართველოს ზოგიერთი კუთხე თუ უფრო ნაკლებ არის დასახლებული, შესაძლებელია მოხდეს შინაური იმიგრაცია, ე. ი. საქართველოს ერთი ნაწილიდან თვით საქართველოს მოსახლეობის მეორე ნაწილში გადასახლება და ესეც არა ძალდატანებით, არამედ ისეთ პირობებში, რომ თვითონ გადასახლებული გრძნობდეს ასეთ ზომის უპირატესობას მისი ნივთიერ მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის; წინააღმდეგ შემთხვევაში ეს ზომაც მიზანს ვერ მიაღწევს.

ერთი ნაწილი საქართველოს მიწის ფართობის ეგრეთ წოდებულ ძვირფას კულტურის მეურნეობას უჭირავს. ეს სრულიად ბუნებრივია, რადგან ამის საშვალებას იძლევა საქართ-

*) *Annuaire National de l'Agriculture 1932—33, Edit. Paris, p. 395.*

***) საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“-ში მოყვანილ ცნობების მიხედვით; გვ. 214.

ველოს ბუნება. ძვირფას კულტურის მცენარეთა ფართობი კიდევ უნდა გაფართოვდეს, ხოლო იმ წესით, რომ ეს არ უნდა ხდებოდეს ხორბლეულის მოსავლის ანგარიშზე. ბევრი ფიქრობს, და იმ უბრალო მოსაზრებას ემყარება, რომ ხორბლეულის მეურნეობას სჯობს მეურნეობა თამბაქოსი, ვენახის, ფორთოხალ-მანდარინის და სხვ. იმიტომ, რომ ეს უკანასკნელნი უფრო ძვირათ ფასობენ. ამ საინტერესო საკითხზე აქ ჩვენ, სამწუხაროთ, დიდხანს ვერ შევჩერდებით. საჭიროა აქ აღნიშვნა მხოლოდ იმის, რომ თუ ზოგ შემთხვევაში (ჰაეის და მდებარეობის მიხედვით) და კერძო მეურნისთვის ასეთი მოსაზრება მისაღებია, საერთოდ და საზოგადოებრივი თვალსაზრისით ეს ძალიან საზიფათოა. ყოველგან სოფლის მეურნეობა, და უმთავრესად წვრილი, მხოლოდ ნაწილობრივ არის დამოკიდებული გარეშე ბაზრებზე, რადგან თავისი ნაწარმოების დიდი ნაწილის მომხმარებელი არის თვითონ სოფლის წვრილი მეურნე, მისი ოჯახი. თუ მისი მეურნეობა ისე მოეწყო, რომ იგი იძულებული შეიქნა მთელი თავისი ნაწარმოები გაყიდოს და ყველაფერი, რაც მას სჭირია, იყიდოს, როგორ მდგომარეობაში ჩაეარდება იგი, რომ ეს ძვირფას კულტურის ნაწარმოები რაიმე მიზეზების გამო ვერ გაყიდოს? მაგალითად, პურზე უფრო ძვირათ ღვინო ფასობს და საქართველოში არ არის კუთხე, გარდა მცირე გამონაკლისისა, ვენახი რომ არ ხარობდეს; მოყიდოს ხელი მთელმა მოსახლეობამ მევენახობას იმ იმედით, რომ ღვინოს ძვირათ გაყიდის და პურს იაფათ შეიძენს? საფრანგეთში, რომელსაც ღვინის დიდი ბაზარი აქვს, ეს რამდენიმე წელიწადია ღვინის მთელი მოსავალი არ იყიდება და ხელისუფლება იძულებული შეიქნა აღეკრძალა ვენახის გაშენება 10 ჰექტარზე მეტი ერთი მეურნის მიერ (კანონი 4 ივლისის 1931 წ.). ყოველთვის და მრავალ გარემოებათა გამო მოსალოდნელია, რომ გაუყიდველი დარჩეს მაღალ კულტურის სხვა გვარი ნაწარმოებიც (თამბაქო, ჩაი, მანდარინი და სხვ.), და ქვეყანა სხვისი პურის მოლოდინში ისე დარჩეს,

რომ პურის შესაძენი საშვალეზაც არ დაურჩეს, ხოლო ვერც დვინო, ვერც თამბაქო და სხვა ამ გვარი ნაწარმოები მას პურის მაგიერობას ვერ გაუწევს. საქართველოს პირობებში ასეთ მდგომარეობა მოასწავებს საქართველოს რუსეთიდან, რუსეთის პურიდან, დამოკიდებულებას; ეს ზოგიერთ პოლიტიკურ მოსახრებით მპყრობელ ერისთვის ძალიან კარგია, საქართველოს ეროვნულ ინტერესით კი მიუღებელი.

ბევრი ქვეყანა დასავლეთ ევროპაში, რომ პურის დიდი ნაწილი უცხოეთიდან შემოაქვს; ესენი ან უღრესად სამრეწველო განვითარების ქვეყნებია, ან სახნავ-სათეს მიწის სივიწროვის გამო, თუმცა ინტენსიურ სოფლის მეურნეობას ეწევიან, საკუთარი პური არ ყოფნისთ. საქართველო კი ძალიან შორს არის ასეთ მდგომარეობიდან. ბუნების მიერ იგი ისე არის დაჯილდოებული, რომ იქ ყველაფერი მოდის; ამიტომ საქართველოს შინაური ეკონომიური პოლიტიკა იმას მოითხოვს, რომ მისი მიწა წყალი იმნაირათ იქმნეს განაწილებული, რათა ყოველ დარგს მეურნეობისას მისი წილი მიეზლოს: პურს და საზოგადოთ ხორბლეულობას — ადგილობრივ მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლათ, ძვირფას კულტურას — უცხოეთის ბაზარზე გასატანათ. და ეს, როგორც ვსთქვით, ადვილი მოსახერხებელი იქნება მაშინ, როცა საქართველოს სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაცია მოხდება..

***

მიწათმფლობელობის ის ფორმა, ჩვენში და მთელ საბოთა კავშირში ახლა რომ არსებობს, არ არსებობს არსად სხვა ქვეყანაში; ამიტომ შეუძლებელია ამ მხრივ საქართველოს ევროპის ქვეყნებთან შედარება. გავეცნოთ მოკლეთ იმ ფაქტიურ მდგომარეობას, რომელიც მიწათსარგებლობის მხრივ არსებობს საქართველოში.

სოფლის მეურნეობა ახლა ჩვენში იყოფა სამ კატეგორიით

(სექტორათ) : საბჭოთა მეურნეობა (СОВХОЗЫ), კოლექტიური მეურნეობა (КОЛХОЗЫ) და ინდივიდუალური მეურნეობა. საბჭოთა წყობილების პროგრამულ საფუძვლების თანახმად ინდივიდუალურ მეურნეობის არსებობა დროებითია, მიწის მეცაკუთრე სახელმწიფოა და როგორც კი მოისურვებს იგი, ინდივიდუალურათ სარგებლობის მიწის ფართობი ან საბჭოთა (სახელმწიფოს) ან კოლექტიურ მეურნეობის „სექტორში“ უნდა გადავიდეს.

1930 წელს ნათესების ფართობს მთელ საქართველოში ანგარიშობენ სულ 909.554 ჰექტარს*); აქედან :

საბჭოთა მეურნეობის	6.158 ჰექტ.	ანუ	0,7 %
კოლექტიურ	147.597	„	16,2 „
ინდივიდუალურ	755.799	„	83,1 „

წინა წლებთან შედარებით ინდივიდუალური მეურნეობა თანდათან კლებულობს, ხოლო მეურნეობა პირველ ორ კატეგორიის მატულობს; ასე, ნათესების ფართობი შეადგენდა პროცენტებში :

	1928 წ.	1929 წ.	1930 წ.
საბჭოთა მეურნეობის	0,1	0,2	0,7
კოლექტიურ	0,3	1,4	16,2
ინდივიდუალურ	99,6	98,4	83,1

მეურნეობის დარგის მიხედვით, ხორბლეულის (პური - ხორბალი, ქერი, სიმინდი) კულტურაში უფრო ნაკლები ადგილი უჭირავს საბჭოთა და კოლექტიურ მეურნეობას და ეს „სექტორი“ უფრო ნაკლებ ვითარდება, ვინემ ტეხნიკურ (თამბაქო, ბამბა) და დანარჩენ ნათესებში. ასე, ნათესების მთელ ფართობში სხვადასხვა კულტურას შემდეგი ადგილი ეჭირა 1930 წელს (პროცენტებში) :

*) იხ. „საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“.

	ხორბლეულს:	ტექნიკურს:	დანარჩენს:
საბჭოთა მეურნეობაში	0,7	3,8	1,4
კოლექტიურ „	15,5	22,9	20,2
ინდივიდუალურ „	83,8	73,3	78,4

აქედან ცხადია, რომ შიუხედავთ საბჭოთა ხელისუფლების სურვილისა და თეორიისა ადვილათ არ ხერხდება ჩვენში სოფლის მეურნეობის „განსაზოგადოება“; ხოლო ამ მხრივ მიმართული ხელისუფლების ხშირი დეკრეტები და განკარგულებანი, გაურკვეველობა იმაში, თუ რას უქადის „ხვალნდელი დღე“, უსათუოდ უარყოფითი გავლენას ახდენს სოფლის მოსახლეობის იმ ნაწილზე, რომელიც ჩაბმულია ინდივიდუალურ მეურნეობაში, უკარგავს იმას ხალისს და ანელებს მის საქმიანობას.

საქართველო ჯერ - ჯერობით მაინც წვრილი მეურნეობის ქვეყნათ არის არსებითად დარჩენილი, უფრო წვრილის, ვინემ ჩვენ ვხედავთ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში. საფრანგეთში, მაგალითად, მოდის სოფლის ყოველ გვარ მეურნეობებზე (Terres labourables) მეურნეობა, რომელიც შეადგენს:

	ათასი ჰექტარი:	მთელი ფართობის:
1 ჰექტარზე ნაკლებს	1.327	2,68 %
1 - 10 ჰექტარამდის	11.244	22,77 „
10 - 40 „	14.313 *	28,99 „
40 ჰექტარზე მეტს	22.493	45,56 „ *)

უფრო ნაკლებ მიწა - წყლის პატრონ ქვეყნებს თუ ავიღებთ, ჩვენ დავინახავთ, რომ : დანიაში, მაგალითად, 206.000 მეურნეობიდან — 134.600 მეურნეობას უჭირავს 908.000 ჰექტარი (ერთ მეურნეობაზე არა უმეტეს 15 ჰექტ.), ხოლო 43.400

*) Annuaire Générale de la France et de l'Etranger, 1926.

მეურნეობას — 1.093.000 ჰექტარი (ერთ მეურნეობაზე 15-30 ჰექტ.); შვეიცარიაში სამ ჰექტარზე ნაკლები მეურნეობაზე მოდის—41 %, ხოლო 59 % უჭირავთ მეურნეობათ, რომელთაგან თითოეული აღემატება 3 ჰექტარს *). ჩვენში არსებულ მიწათსარგებლობის პირობებში მხოლოდ „განსახოვადობულ“ (საბჭოთა და კოლექტიური) მეურნეობა თუ შეიძლება ჩაითვალოს ცოტათ თუ ბევრათ მსხვილ მეურნეობათ და მათ, როგორც დავინახეთ, უჭირავს ნათესების ფართობის მხოლოდ 16,9 %; დანარჩენი 83,1 % კი წარმოადგენს ინდივიდუალურ მეურნეობის „სექტორს“ და, მაშასადამე, წვრილ მეურნეობას.

***

როცა საქართველოს ტერიტორიის და იმის „სახმარ“ მიწების შესახებ არის ლაპარაკი, აღნიშნული უნდა იქმნეს, თუნდაც ძალიან მოკლეთ (ვრცლათ ამის შესახებ სხვა ადგილას უნდა ითქვას), რომ საქართველოს ტერიტორია (მიწის გული) მდიდარაა მინერალებით. თამამათ შეიძლება ითქვას, რომ არ არსებობს ევროპაში ტერიტორიით საქართველოსავით პატარა სახელმწიფო, სადაც იმდენი ბუნებრივი სიმდიდრე მოიპოვებოდეს, როგორც საქართველოში. არც შვეიცარიას, არც დანიას, არც ჰოლანდიას, არც ბელგიას, არც ერთს რუსეთიდან გამოყოფილს ბალტიის სახელმწიფოებს და სხვ. არ მოეპოვება მრეწველობის განვითარებისთვის საჭირო იმდენი მინერალური სიმდიდრე, რაც საქართველოს; პატარა სახელმწიფოებში მხოლოდ ბელგიას აქვს, და ისიც მხოლოდ ქვანახშირი, საქართველოზე მეტი.

უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია, რასაკვირველია, მარგანეცი (შავი-ქვა); საქართველოს მარგანეცი ცნობილია მსოფლიოში, როგორც ხარისხით, ისე რაოდენობით. საქართველოს მარგანეცის უმთავრესი მადანი იმყოფება ჭიათურაში,

*) G. Lecarpantier « La Suisse au Travail » p. 91.

ხოლო იგი არსებობს მრავალ სხვა კუთხეშიც (გურიაში, სამეგრელოში, ქვემო-იმერეთში, რაჭაში, ქართლში), სულ 49 ადგილას.

შემდეგ — ქვა-ნახშირი. ქვა-ნახშირის მადანით ცნობილია განსაკუთრებით ტყვიბული (იმერეთი) და ტყვარჩელი (აფხაზეთი), ხოლო იგი მოიპოვება სულ 56 ადგილას (უფრო ცნობილია ამათგან გელათი, ბზიბი და სხვ.).

სპილენძი. სპილენძის მადნით უფრო ცნობილი რაიონებია, სადაც წარმოება უკვე არსებობდა, დღეს საქართველოს საზღვრებში აღარ შედიან : ძანსული, კვარცხანა (ოსმალეთს გადაეცა) და ალავერდი (სომხეთს); ხოლო ცნობილია საქართველოში სულ 171 ადგილი სპილენძის მადნით, სამწუხაროთ, ჯერ გამოუყენებელი.

რკინა. რკინის მადნით განსაკუთრებით ცნობილია ჩათახის რაიონში (ბორჩალოს მაზრაში), სადაც ერთ დროს ნაყოფიერი მუშაობაც კი სწარმოებდა; საქართველოში სულ 44 ადგილია აღნიშნული რკინის მადნით.

ნავთი. არსებობს უტყუარი ნიშნები საქართველოში ნავთის არსებობისა (სულ 69 ადგილას), თუმცა ფართე მასშტაბით ნავთის ამოღების წარმოება არც ერთხელ მოწყობილი არ ყოფილა, ხოლო მუშაობა — უფრო სანიმუშო, ვინემ სამრეწველო ხასიათის — დადებითი შედეგებით ბევრ ადგილას იყო წარმოებული (განსაკუთრებით კახეთში და გურიაში).

ჩვენში არსებობს მადანი : გლაუბერის მარილის (10), ოზოკერიტის (4), ბარიტის (4), ინფუზორის მიწის (3), გრაფიტის (4), მარმარილოხი (4), ვერცხლის და ტყვიის (89), ნიშნებოქროხი (8), სააღმშენებლო და სალიტოგრაფია ქვის, ალბასტრის, ცეცხლის გამძლე თიხის და სხვ. და სხვ. (იხ. მოკლეთ

აღნუსხვა დ. აბხაზის წიგნში : «Les Richesses Naturelles de la Géorgie», Rome. 1923).

საქართველოში 150 მეტს სულ სხედასხვა ადგილას მინერალურ და სამკურნალო წყლების წყაროს ანგარიშობენ (უფრო ცნობილია: ბორჯომი, აბასთუმანი, წყალტუბო, ზეკარი, უწერა, კობი, ტფილისი, ტყვარჩელი, ახტალა და სხვ.).

საქართველოს ტერიტორიის ბუნებრივი სიმდიდრეა თეთრი-ნახშირიც, რომელსაც საქართველოს მდინარეები მოიცემა, თუ გამოყენებული იქმნენ ამისთვის, სიძლიერით არა ნაკლებ სამი მილიონ ცხენის ძალისა.

III

საქართველოს მოსახლეობა

საქართველოს მოსახლეობა *)

მთელი საქართველოს მოსახლეობა, 17 დეკ. 1926 წ. აღწერის თანახმად, უდრის — 2.666.494 სულს; თეორეტიულ გამოანგარიშებით 1 იანვ. 1931 წ. იგი უკვე 2,903.361 სულს შეადგენდა. ქვემოთ ამ მიმოხილვაში ჩვენ ვემყარებით 1926 წ. აღწერის ცნობებს, როგორც უფრო რეალურს.

9 თებ. 1897 წ. აღწერით, საქართველოს მოსახლეობა შეადგენდა 1.913.938 სულს; ამნაირათ, ამ უკანასკნელ 30 წლის განმავლობაში საქართველოს მოსახლეობას მოუმატნია 752.556 სულით ანუ 39,3 %, რაც წარმოადგენს საშუალოდ წლიურ მატებას — 1,3 %.

თვით ქართველების რიცხვი ახლანდელ საბჭოთა კავშირის მთელ საზღვრებში 1897 წ. უდრიდა—1.329,3 ათ. სულს, ხოლო 1926 წ.—1.820,9 ათასს, ე. ი. იმავე 30 წ. განმავლობაში ქართველების მატება წარმოადგენს 37,0 % ანუ 1,2 % წლიურათ.

სხვა ეროვნებათა მოსახლეობის მატება საბჭოთა კავშირში

*) 1926 წ. 17 დეკ. სრულიად საკავშირო აღწერის ცნობები—სახელმწ. სტატ. მოამბე № 4 - 5 (33 - 34), ტფილისი, 1928 წ.; Атлас С.С.С.Р., Москва, 1928; საბჭოთა საქართველოს 10 წელი, ტფილისი, 1931 წ.; საქართველოს სახალხო მეურნეობა 1924-25 წ.—საქ. საგეგმო კომისიის გამოცემა, ტფილისი, 1926 წ.

უდრის იმავე 30 წლის განმავლობაში : სომხების — 47,1 % (წლიური — 1,5 %), თურქ-თათრების — 33,1 % (წლიური — 1,1%) და რუსების — 42,5% (წლიური — 1,4%).

საერთოდ კი საბჭოთა კავშირის მთელი მოსახლეობა, იმის დღევანდელ საზღვრებში, 30 წლის განმავლობაში გაზრდილა — 40,6 % (წლიური — 1,3 %). როგორც დიდი ომის წინ, ისე ამ უკანასკნელ წლებში, საბჭოთა კავშირის (ყოფ. რუსეთის) მოსახლეობა გაცილებით მეტი სისწრაფით ზრდას წარმოადგენს, ხოლო ამ ზრდის ტემპის შემცირება აღნიშნულ 30 წლის განმავლობაში, თვით საბჭოთა ლიტერატურაში მოცემულ განმარტების თანახმად, უნდა აიხსნას მსოფლიო ომის, შემდეგ სამოქალაქო ომების და დასასრულ 1921 წ. გაუგონარ შიმშილობის მიზეზით („АТНაც“ — გვ. 15).

ასი წლის განმავლობაში (1811 წ. — 1911 წ.) ევროპას ქვეყნებში მოსახლეობის ზრდა წარმოადგენდა საშუალოთ წლიურათ : საფრანგეთში — 0,3 %, გერმანიაში — 1,4 %, იტალიაში — 0,8%, ინგლისში — 1,2%, ევროპ. რუსეთში — 2,2%, შვეიცარიაში (1861 — 1911 წ.) — 1,2%, შვეციაში — 1,0%.

თუ ჩვენ შევადარებთ საქართველოს მოსახლეობას სხვა ქვეყნებისას, როგორც მოვიქცით ტერიტორიის შესახებ, ჩვენ დავინახავთ, რომ ევროპაში და ამერიკაში კიდევ მეტი სახელმწიფო არსებობს მოსახლეობის რაოდენობით საქართველოზე ნაკლები, ვინემ ნაკლები ტერიტორიით. ასე ცხოვრობს :

ა) ევროპაში :	ლიტვაში	2.386 ათასი სული	
	ლატვიაში	1.900	„ „
	ესტონიაში	1.116	„ „
	ალბანეთში	1.005	„ „
	დინციეში	407	„ „

	ლიუქსენბურგში	299	„	„
	ისლანდიაში	108	„	„
	ანდორაში	55	„	„
	მონაკოში	24	„	„
	სენ-მარინოში	13	„	„
	ლიხტენშტეინში	11	„	„
ბ) ამერიკაში :	გვატემალაში	2.454	„	„
	ურუგვაიში	2.036	„	„
	ეკუადორში	1.785	„	„
	სალვადორში	1.500	„	„
	პარაგვაიში	933	„	„
	ჰონდურასში	859	„	„
	ნიკარაგუაში	750	„	„
	კოსტა-რიკაში	507	„	„
	პანამაში	472	„	„

ზოგ კარგად ცნობილ სახელმწიფოთა მოსახლეობა ბევრით არ აღემატება საქართველოს მოსახლეობას; ასე, მაგალითად, ცხოვრობს : შვეიცარიაში — 4.108 ათასი სული, ფინლანდიაში — 3.582 ათასი, დანიაში — 3.550 ათასი, ირლანდიაში — 3.221 ათასი, ნორვეგიაში — 2.881 ათასი და სხვ.

ჩვენს მეზობელ ქვეყნებში ცხოვრობს : აზერბაიჯანში — 2.313 ათასი სული, სომხეთში — 876,6 ათასი, ჩრდილო-კავკასიაში — 1.708 ათასი *) და ოსმალეთში — 14.044 ათასი (აქედამ ვეროპის ნაწილში — 1.044 ათასი და აზიაში — 13 მილიონი).

*) აქედან ცხოვრობენ: ჩეჩნეთში — 309,9 ათასი, ინგუშეთში — 75,2 ათასი, ყარაჩაიში — 64,6 ათასი, ყაბარდოში — 204 ათასი, ჩერქეზეთში — 113,5 ათასი, ჩრდ.-ოსეთში — 152,4 ათასი და დაღესტანში — 788,1 ათასი.

* * *

მამაკაცის რიცხვი მთელ საქართველოში შეადგენს — 1.347.513 და დედაკაცი—1.318.981 სულს, ე. ი. მამაკ. რიცხვი აღემატება დედაკაცის რიცხვს, ყველა კუთხეში დასავლეთ საქართველოს გარდა, სადაც, წინააღმდეგ, დედაკაცთა რიცხვი მეტია, ასე, ცხოვრობს :

	მამაკაცი:	დედაკაცი:	ათას მამაკაცზე მოდის დედა-ცი:
აღმოს. საქართვე-ში	638.879	609.928	954
დასავლეთ „	489.079	508.260	1.030
აფხაზეთში	104.410	96.606	927
აჭარაში	69.610	62.347	897
სამხრეთ ოსეთში	45.535	41.840	918
სულ საქ-ში:	1.347.513	1.318.981	978

ძნელი ასახსნელია ის გარემოება, თუ რატომ ზოგ ქვეყანაში დედაკაცთა რიცხვი სჭარბობს მამაკაცისას, და ზოგან, წინააღმდეგ, როგორც ჩვენში — მამაკაცთა რიცხვი სჭარბობს. ხსნიან ამას ხან იმით, რომ უცხოეთიდან მეტი მამაკაცი შემოდის და ბინავდება ქვეყანაში (იმიგრაცია); ან, წინააღმდეგ, ბევრი მამაკაცი მიდის უცხოეთში (ემიგრაცია); ხან ამას ხსნიან იმით, რომ ჩამორჩენილ ქვეყნებში დედაკაცი მძიმე სამუშაოს ეწევა და იხოცება და, წინააღმდეგ, დაწინაურებულ ქვეყნებში მუშა-მამაკაცია რომ იღლება, ილახება და მალე კვდება. არც ერთი ასეთი ახსნა აღნიშნულ მოვლენისა არ შეიძლება დამაკმაყოფილებლათ ჩაითვალოს, რადგან სხვადასხვა ქვეყნების მატატიკული ასეთ შეხედულებას საფუძვლით არ ამართლებს: რუმცა კულტურული და ინდუსტრიული ინგლისში და გერმანიაში, როგორც დავინახავთ ქვევით, დედაკაცთა რიცხვი სჭარბობს მამაკაცისას, არა ნაკლებ კულტურულ და ინდუს-

ტრიალურ ამერ. შერთ. - შტატებში მამაკაცთა რიცხვი ჭარბობს.

ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ პროპორცია მოსახლეობის დედობრივი და მამობრივი სქესის ჩვენში თანდათან იცვლება პირველის სასარგებლოთ. ასე, 1000 მამაკაცზე მოდიოდა დედაკაცი : 1886 წ. — 856, 1897 წ. — 874, 1917 წ. — 924, და 1922 - 23 წ. — 916 *); ხოლო 1926 წელს — 978.

აზერბაიჯანში 1000 მამაკაცზე მოდის 909 დედაკაცი, სომხეთში—963, მთელ საბჭოთა კავშირში—1069. თვით საქართველოს ფარგლებში ცალკე ეროვნებათა შორის 1000 მამაკაცზე მოდის : ქართველებში — 995 დედაკაცი, სომხებში — 972, თურქებში—953 და ოსებში—913.

1000 მამაკაცზე უწევს დედაკაცი :

საფრანგეთში	1.030
გერმანიაში	1.030
ინგლისში	1.070
სერბიაში	940
შეერთებულ შტატებში	940

***

ადმინისტრაციულ ნაწილების მიხედვით საქართველოში ცხოვრობს :

მაზრები და
ავტონ. ერთეულები:

აღმოს. საქარველოში :	მამრ. სქესის:	დედრ. სქესის:	სულ:
1. ახალქალაქის	40.447	38.490	78.937
2. ახალციხის	50.818	46.155	96.973

*) „საქართველოს სახალხო მეურნეობა 1924-25 წ.“—საქ. საგ. კომ. გამოცემა, 1926, გვ. 5.

3. ბორჩალოს	45.516	41.021	86.537
4. გორის	104.726	102.003	206.729
5. დუშეთის	31.254	31.985	63.239
6. თელავის	53.457	51.787	105.244
7. სიღნაღის	83.754	74.357	47.587
8. ტფილისის	228.907	224.130	113.455

სულ 638.879 609.928 1.248.906

დასავლ. საქართველოში :

9. ზემო - სვანეთის	5.199	5.980	11.179
10. ზუგდიდის	64.394	65.462	129.856
11. ლენხუმის	23.199	24.388	47.587
12. ოზურგეთის	55.243	58.212	113.455
13. რაჭის	28.527	37.043	65.570
14. სენაკის	60.972	65.445	126.417
15. ფოთის რაიონი	7.321	6.945	14.266
16. ქუთაისის	146.895	150.137	297.032
17. შორაპნის	97.329	94.648	191.977

სულ 489.079 508.260 997.339

აფხაზეთში	104.410	96.606	201.016
აჭარაში	69.610	62.347	131.957
სამხრ. ოსეთში	45.535	41.840	87.375

სულ მთ. საქ-ში 1.347.513 1.318.981 2.666.494

1926 წლის აღწერის თანახმად, საქართველოს მოსახლეობა წარმოადგენდა 415.746 კომლს; აქედან :

საქართველოში (ავტ. ერთეულების გარდა)	355.237	კომლს
აფხაზეთში	33.816	„
აჭარაში	13.701	„
სამხრეთ ოსეთში	12.992	„

თითო სოფელზე მოდის კომლი :

საქართველოში (ავტ. ერთ. გარდა)	100
ა ფ ხ ა ზ ე თ შ ი	64
ა ჭ ა რ ა შ ი	47
სამხრეთ ოსეთში	23

საშუალოდ ცხოვრობს (1931 წ. 1 იანვ. თეორეტიულ გამოანგარიშების მიხედვით)—ქალაქების გარდა:

	ერთ დასახლ. პუნქტში:	ერთ სასოფ. საბჭ. ფარგ-ში:
საქართველოში (ავტ. ერთ. გადრა)	555 მცხ.	3.641 მცხ.
ა ფ ხ ა ზ ე თ შ ი	382 „	2122 „
ა ჭ ა რ ა შ ი	304 „	4484 „
სამხრეთ ოსეთში	170 „	3367 „

***

მოსახლეობის სიმჭიდროვე. საქართველოში ერთ კვ. კილომეტრზე ცხოვრობს 38,7 სული; ხოლო მოსახლეობის საერთო რიცხვიდან თუ გამოვრიცხავთ ქალაქების მოსახლეობას (ქალაქების სიმჭიდროვე სრულებითაც არ არის დამახასიათებელი მთელი ტერიტორიისთვის), ჩვენ დავინახავთ, რომ სოფლის მცხოვრებთა რიცხვი 1 კვ. კილომეტრზე შეადგენს 30,1.

რა თქმა უნდა, საქართველოს ყველა ნაწილი ერთნაირის სიმჭიდროვით არ არის დასახლებული; ამას ჩვენ დავინახავთ შემდეგ ცნობებიდან :

მაზრები და ავტ. ერთეულები:	მოდის მოსახლეობა 1 კვ. კილომეტრზე:	
	სულ	სოფლის:
1. ახალქალაქის	29,0	27,8
2. ახალციხის	36,9	31,7
3. ბორჩალოს	29,1	25,3

4. ზემო - სვანეთის	3,7	3,7
5. გორის	43,8	37,5
6. დუშეთის	14,6	14,1
7. ზუგდიდის	50,5	48,1
8. ქუთაისის	84,6	64,3
9. ლეჩხუმის	21,3	20,5
10. ოზურგეთის	56,8	52,0
11. რაჭის	27,5	26,3
12. სენაკის (ფოთის რაიონით)	68,0	58,6
13. სიღნაღის	26,1	24,1
14. თელავის	23,8	21,6
15. ტფილისის	74,7	25,5
16. შორაპნის	69,5	64,4
აფხაზეთი	24,9	20,9
აჭარა	51,1	31,7
სამხრ. ოსეთი	23,6	22,0
სულ საქართველოში	38,7	30,1

ამნაირათ, ჩვენ ვხედავთ, რომ ყველა კუთხეზე უფრო მჭიდროთ სოფელი დასახლებულია შორაპნის მაზრაში (64, — 1 კვ. კლმ.), შემდეგ — ქუთაისის მაზრაში (64,3), სენაკის მაზრაში (58,6), ოზურგეთის მაზრაში (52,0) და სხვ.; ყველაზე ნაკლებათ—ზემო სვანეთში (3,7), შემდეგ—დუშეთის მაზრაში (14,1), ლეჩხუმის მაზრაში (20,5), აფხაზეთში (20,9) და სხვ. მთელ საქართველოში ქალაქების ჩათვლით კი სიმჭიდროვის მხრივ პირველი ადგილი უჭირავს ქუთაისის მაზრა (84,6), შემდეგ ტფილისის (74,7), შორაპნის (69,5) და სხვ

თუ საქართველოს მოსახლეობის სიმჭიდროვეს ჩვენ მეზობელ ქვეყნებს შევადარებთ, ჩვენ დავინახავთ, რომ საქართველო იმათზე უფრო მჭიდროთ არის დასახლებული; სახელდობ, მოსახლეობის სიმჭიდროვე 1 კვ. კლმ. უდრის :

მთელი მოსახლეობა: სოფლის მოსახლ.: :

საქართველო	38,7	30,1
აზერბაიჯანი	27,3	19,7
სომხეთი	28,4	23,1

სხვადასხვა ქვეყნებში შემდეგ სურათს ვხედავთ; ერთ კვ. კილომეტრზე ცხოვრობს :

ბელგიაში	266	ევროპ. რუსეთში	24
ჰოლანდიაში	227	შვეციაში	15
ინგლისში	185	ფინლიანდიაში	10
გერმანიაში	134	ლატვიაში	29
იტალიაში	133	ესტონიაში	24
ჩეხო - სლოვაკ.	104	ნორვეგიაში	9
შვეიცარიაში	94	ისლანდიაში	1
დანიაში	83	ამერ. შეერთ. შტატები	17
პოლონეთში	78	და სხვ.	
საფრანგეთში	74		

ბელგიას მოსახლეობის სიმჭიდროვით პირველი ადგილი უჭირავს ევროპაში (266); საქართველოზე ნაკლებად დასახლებული ევროპაში არიან ლატვია (29), ესტონია (24), შვეცია (15), ფინლიანდია (10), ნორვეგია (9), ისლანდია (1), ევროპის რუსეთი (24); აზიაში ინდოეთი, იაპონია (124) და ჩინეთი (94); არიან უფრო მჭიდროდ დასახლებული, ვინემ საქართველო; დანარჩენი სახელმწიფოები — ნაკლებ: აზიის რუსეთი (2), სპარსეთი (6), აზიის ნაწილი ოსმალეთის (18), ავგანისტანი (10) და სხვ.; ამერიკაში: არგენტინა (4), ბრაზილია (3,6), მექსიკა (8), შეერთ. შტატები (17); აფრიკაში (საერთოდ) 1 კვ. კლმ. უწევს 4 მცხოვრები.

საბჭოთა კავშირში საერთოდ 1 კვ. კლმ. უწევს 6,9 მცხოვრები (მის ევროპიულ ნაწილში—24,0); საბჭოთა კავშირში შემავალი რესპუბლიკებში ყველაზე მჭიდროდ დასახლებულია

უკრაინა — 64,2 მცხ. 1 კვ. კლმ., ყველაზე ნაკლებად — იაკუტის ავტ. რესპუბლიკა—0,07 მცხ. (ე. ი. აქ 1 მცხოვრები უწევს თითქმის 15 კვ. კლმ.).

**
*

საქართველოს მოსახლეობა წლოვანების (ჰასაკის) მიხედვით. როგორც შესავალში უკვე ვსთქვით, ქვეყნის მოსახლეობა წარმოადგენს მის შემოქმედებითი ძალას, ენერჯიას ერისას; ხოლო არა მთელი მოსახლეობა, არამედ ის ნაწილი, რომელსაც მუშაობა შეუძლია. ამიტომ მოსახლეობის გაცნობას იმის შემადგენელ ნაწილების ჰასაკის მიხედვით დიდი მნიშვნელობა აქვს. საქართველოს მოსახლეობა წლოვანობის მიხედვით, 17 დეკ. 1926 წ. აღწერის თანახმად, შემდეგ სურათს წარმოადგენს :

	რიცხვი:	‰ მთელ მოსახ-ბის:
0 - 4 წლამდის	395.352	14,8
5 - 9 „	325.484	12,2
10 - 14 „	311.296	11,7
15 - 19 „	259.716	9,8
20 - 24 „	231.299	8,7
25 - 29 „	206.670	7,8
30 - 39 „	330.764	12,4
40 - 49 „	213.507	8,0
50 - 59 „	159.467	5,9
60 - 69 „	125.100	4,7
70 და მეტ. „	106,372	4,0
გამოურკვეველია	1.467	0,0

100

ამნაირათ, არა მომუშავე ჰასაკის (0 - 14 წ. და 70 წ. ზევით) მოსახლეობა საქართველოში უდრის 1.138.504 ანუ 42,7 %;

ნახევრად მომუშავე ჰასაკის (15 - 19 წ. და 60 - 69 წ.) — 384.816 ანუ 14,5 %; მომუშავე ჰასაკის (20 - 59 წ.) — 1.141.707 ანუ 42,8 %.

მოსახლეობის ჰასაკის მიხედვით განაწილების თანახმად ეკონომისტები ანგარიშობენ, თუ რამდენ სამუშაო ძალას იძლევა მოსახლეობა მშვიდობიანობის დროს, და სამხედრო პირნი ანგარიშობენ, თუ რამდენი მეომარი შეუძლია სახელმწიფოს წამოაყენოს ომის დროს.

სტატისტიკური ცნობები ჩვენი ქვეყნის არ იძლევიან, სამწუხაროთ, ცნობებს იმის შესახებ, თუ რანაირი ცვლილებები შეაქვს ამ ციფრებში დაავადებულთ და არა ნორმალურათ განვითარებულ ადამიანთა რიცხვს, რაც აგრეთვე გავლენას ახდენს მწარმოებელ ჰასაკში მყოფ მოსახლეობის რაოდენობაზე.

სხვა ქვეყნების შესახებ ჩვენ მოვიყვანთ შემდეგ ცნობებს; ყოველ ათას მცხოვრებზე მოდის*):

	0-19 წლ.:	20-59 წლ.:	60 წ. ზევით:
საფრანგეთში :	339	535	126
გერმანიაში :	437	484	79
ინგლისში :	399	521	80
იტალიაში :	433	465	102
შვედთ. შტატებში :	420	512	68
სერბიაში :	538	418	44
საქართველოში :	484	428	88

„ (1.291.848 ს.) (1.141.707 ს.) (232.939 ს.)

როგორც ამ ცხრილებიდან სჩანს, საფრანგეთში, გერმანიაში, ინგლისში, იტალიაში, შვედთ. შტატებში, ე. ი. ყველა დაწინაურებულ ქვეყნებში, მომუშავე - მწარმოებელ ჰასაკის მოსახლეობა მეტ პროცენტს წარმოადგენს მთელ მოსახლეობაში,

*) Prof. Paul Gemähling «Statistiques choisies et annotées», 1926, p. 15.

ვინემ ჩვენში და სერბიაში. მაშინ როცა ჩვენში, ისე როგორც სერბიაში, ცხრილის პირველი რიგი (მწარმოებელ ჰასაკში შესვლამდის) უფრო ძლიერია, ვინემ სხვა ქვეყნებში, ცხრილის მეორე რიგი (მწარმოებელი ჰასაკი) უფრო ნაკლებია; ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩვენში (და სერბიაში) ბევრი უკვე ბავშობაში და სიჭაბუკეში იხოცება—მეტი, ვინემ დაწინაურებულ ქვეყნებში. ასეთსავე არა კეთილსაყოფ სურათს ჩვენ ვხედავთ რუსეთში (ზემოთ მოყვანილ ცხრილის რიგზე) : 487 — 443 — 70 (Annuaire Statistique de la France, année 1914, p. 161—მოყვანილი შ. ჟიდის მიერ).

2.

საქართველოს მოსახლეობა ეროვნების მიხედვით.

საქართველოში ცხოვრობს :

ქართველი	1.788.186	ანუ	მთელი მოსახლ.	67,2 %
აფხაზი	56.847	„	„	2,1 „
ქართვე. ებრაელი	20.897	„	„	1,1 „
სომეხი	307.018	„	„	11,5 „
აზერბ. თურქი	137.922	„	„	5,2 „
ოსი	113.298	„	„	4,2 „
რუსი	96.085	„	„	3,6 „
ბერძენი	54.051	„	„	2,0 „
ებრაელი არა ქართ.	9.637	„	„	0,1 „
უკრაინელი	14.356	„	„	0,5 „
გერმანელი	12.074	„	„	0,4 „
დანარჩენი ეროვნ.	56.123	„	„	2,1 „
სულ	2.666.494			100 „

ამნაირათ, ქართველობა წარმოადგენს საქართველოში მოსახლეობის—67,2%; ხოლო თუ მათ რიცხვს მიეუმატებთ აფხაზებს (2,1 %) და ქართველ ებრაელებს (1,1 %), ეს იქნება — 70,4%*).

აზერბაიჯანში ცხოვ. ძირი-დი მოსახ. (აზერბ. თურქი)	—64,2%
სომხეთში	„ „ „ (სომხები)—84,7 „
უკრაინაში	„ „ „ (უკრაინელი)—80,0 „
საბჭოთა კავშ.	„ რუსი 52,9 „
პოლონეთში	„ ძირი-დი „ (პოლონელი)—69,1 „
ჩეხოსლოვა-ში	„ „ „ (ჩეხი და სლოვაკი)—65,5 „
ლატვიაში	„ „ „ (ლატვიელი)—73,0 „
ესტონიაში	„ „ „ (ესტონელი)—87,7 „

საქართველოს მოსახლეობაში დიდი ადგილი უჭირავს გარედან მოსულ მოსახლეობას. ჩვენ როჲ გავიხედოთ უცხოეთში, თვით მცირეთ დასახლებულ კოლონიებისკენ, რომლის დასახლებას ევროპიელები სხვათა შორის იმიტომაც საჭიროებენ, რომ მათ მიწა-წყალი არ ყოფნით ევროპაში, ჩვენ შემდეგ სურათს დავინახავთ**): ბრიტანეთის ინდოეთში, მაგალითად, 1921 წ. ცხოვრობდა სულ 318.942 ათასი სული; აქედან არა ინდოეთში დაბადებულთა რიცხვი მხოლოდ 603 ათას სულს შეადგენდა (0,2 %); ბელგიის კონგოში 8.500 ათასი მცხოვრებია (1928 წ.), აქედან თეთრი მოსახლეობა (მოსული) შეადგებდა სულ 20,7 ათასს (მათ შორის ბელგიელები 14,1 ათასს) ანუ 0,2 %; ჰოლანდიის ინდოეთში 49.350 ათასი მცხოვრებია (1920 წ.), აქედან ევროპიელები—169.708 სული ანუ 0,3%; ალჟირში, საფრანგეთის ამ უახლოეს კოლონიაში, 5.805 ათასი

*) დამახასიათებელია, რომ თვით ქ. ტფილისის მოსახლეობაში ქართულ ენას სთვლის თავის დედა-ენათ (1926 წ. აღწერა) ქართველების 98,8 პროც., ხოლო ქრთველ-ებრაელების—99,8 პროც.

***) The Statesman's Year-book, 1929, London ; Annuaire Général de la France, 1926, Paris.

მცხოვრებია (1921 წ.), აქედან ფრანგებია ჩამომავლობით — 405 ათასი ანუ 6,9 %, და სხვ. ამნაირათ, თუმცა სიმჭიდროვე აღნიშნულ კოლონიების მეტროპოლიებთან შედარებით, გაცილებით ნაკლებია (მოდის ერთ კილ. მცხოვრები : ბრიტანეთის ინდოეთში — 67, დიდ ბრიტანეთში — 185; ბელგიის კონგოში — 3,5, ბელგიაში — 266; ჰოლანდიის ინდოეთში — 26, ჰოლანდიაში — 227; ალჟირში — 13, საფრანგეთში — 74), ამ კოლონიების მოსახლეობა უფრო დაცულია გარედან მოსულ მოსახლეობის იმიგრაციიდან, ვინემ საქართველო, რომელსაც უმთავრესად ისეთ ქვეყნებიდან ემატება მოსახლეობა, სადაც მოსახლეობის სიმჭიდროვე გაცილებით ნაკლებია, ვინემ საქართველოში; კერძოდ, მაგალითად, რუსეთიდან, სადაც ერთ კვ. კილ. თვით ევროპის ნაწილშიც მოდის 24 მცხოვრები (საერთოდ საბჭოთა კავშირში—6,9, ხოლო საქართველოში—38,7), განსაკუთრებით დიდია საქართველოს გარედან მოსულ მოსახლეობის იმიგრაცია ქ. ტფილისში, როგორც ამას ჩვენ ქვევით დავინახავთ.

**
*

საბჭოთა კავშირის მთელ მოსახლეობაში ამიერ-კავკასიის მთავარი ეროვნებანი წარმოადგენენ : ქართველები—1,24 %; თურქები — 1,16 %, სომხები — 1,07 %. თითოეული ამათგან რიცხვით აღემატება საბჭოთა კავშირში მობინადრე დანარჩენ 30-ზე მეტ სხვა ცოტათ თუ ბევრათ თვალსაჩინო ეროვნების წარმომადგენელთა რაოდენობას ცალკე აღებულს. საბჭოთა კავშირში ცხოვრობს : 1) რუსი—52,96% (47,04% სხვა ეროვნებათა წარმომადგენელნი), 2) უკრაინელი — 21,25 %, 3) ბელორუსი — 3,23 %, 4) კაზაკი — 2,70 %, 5) უზბეკი — 2,66 %, 6) თათარი — 1,99 %, 7) ებრაელი — 1,77 %, 8) ქართველი — 1,24 % და სხვ. ამნაირათ, რაოდენობის მიხედვით საბჭოთა კავშირში ქართველებს უჭირავს მერვე ადგილი, თურქებს — მეცხრე, სომხებს — მეთექვსმეტი; ამათ მიყვება, როგორც

ვსთქვით, დანარჩენი ცოტათ თუ ბევრათ ცნობილი ეროვნება რიცხვით, როგორც ვსთქვით, არა ნაკლებ 30-ისა; ხოლო საბჭოთა კავშირში ხომ სულ 150 სხვადასხვა პატარა ეროვნებათა ჯგუფსაც ანგარიშობენ.

ამიერ-კავკასიის მოსახლეობაში წარმოადგენენ (პროცენტებში) :

	1897 წ.	1926 წ.
ქართველები	29,3	30,7
სომხები	21,9	22,7
თურქ-თათრების ჯგუფი	31,1	28,5
რუსები	4,4	5,7
დანარჩენი ეროვნებანი	13,3	12,4

1897 წლიდან 1926 წლამდის გაზრდილა ხვედრითი წონა ამიერ-კავკასიაში : ქართველების — 1,4 %, სომხების — 0,8 %, რუსების — 1,3 %, ხოლო შემოკლებულია : თურქ-თათრების ჯგუფის—2,6% და დანარჩენ ეროვნებათა—0,9%.

სულ ქართველების რიცხვი მთელ საბჭოთა კავშირში უდრის 1.820,9 ათას სულს (დედა-ენის მიხედვით კი—1,908,5 ათას სულს); აქედან ქართველობა ცხოვრობს :

საქართველოში	1.788,0 ათასი სული (98,2 %);
აზერბაიჯანში	9,5 „ „
სომხეთში	0,3 „ „
შუა-აზიაში	0,8 „ „
საბჭ. კავშ. ევროპის ნაწილში	21,3 „ „
„ „ დანარჩენ „	0,8 „ „ *)

სომხების რიცხვი საბჭოთა კავშირში შეადგენს 1.567,5

*) უცხოეთში (საბჭოთა კავშირის გარედ) ცხოვრობს ქართველობა (უმეტესად პოლიტიკური ემიგრაცია) არა უმეტეს 2.500 სულისა დაახლოებით; აქედან: ევროპაში—1.500-მდის, აზიაში—500-მდის, ამერიკაში—100-მდის და სხვ.

ათას სულს (დედა-ენის მიხედვით კი — 1.475 ათასს); აქედან ცხოვრობს :

სომხეთის ს. ს. რესპუბლიკაში	743,6	ათასი სული (47,5 %)
საქართველოში	307,0	„ „
აზერბაიჯანში	282,0	„ „
ჩრდილ. კავკასიაში	161,1	„ „

აზერბაიჯანის თურქების რიცხვი ნაჩვენებია 1.706,4 ათასი (ენის მიხედვით 1.752,2 ათასი); აქედან ცხოვრობს :

აზერბაიჯანში	1.438,0	ათასი სული (84,3 %)
საქართველოში	137,9	„ „
სომხეთში	76,9	„ „

აღნიშნულ ცხრილებში ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ქართველი საკუთარ ტერიტორიას უფრო ნაკლებათ სტოვებს, ვინემ ჩვენი მეზობლების მოსახლეობა; საკუთარ ტერიტორიაზე ცხოვრობს :

ქართველების	—	98,2 %
სომხების	—	47,5 %
აზერბ. თურქების	—	94,3 %

მაშინ როცა საქართველოს ტერიტორიაზე ცხოვრობს 307,0 ათასი სომეხი და 137,9 ათასი აზერბ. თურქი, სომხეთში ცხოვრობს მხოლოდ 300 ქართველი და აზერბაიჯანში — 9.500.

**
*

გავეცნოთ ეროვნულ შემადგენლობას ავტონომიურ ერთეულებში.

აფხაზეთში სულ 201.016 მცხოვრებია, აქედან :

ქართველი	67.494	ანუ	36,3 %
აფხაზი	55.918	„	30,0 „
სომეხი	25.677	„	13,9 „
ბერძენი	14.045	„	7,6 „
რუსი (აქედან ქალაქებში—7.608)	12.553	„	6,7 „
ოსი	20	„	0,0 „
ებრაელი	1.084	„	0,6 „
დანარჩენი ეროვნებანი	8.937	„	4,8 „
უცხო სახელმწიფოთა მოქალაქენი	15.012	„	— „

სულ 201.016 „ 100 %.

აფხაზეთში პირველი ადგილი მოსახლეობის რიცხვით უკირავს ქართველებს და მეორე აფხაზებს, ორივე ერთად წარმოადგენს მოსახლეობის 66,3 %; რუსების დიდი უმრავლესობა (60%) ცხოვრობს ქალაქებში და შეადგენს 6,7%.

აჭარაში სულ 131.957 მცხოვრებია, აქედან :

ქართველი (თვით აჭარლებია—70.828)	90.314	ანუ	70,2 %
სომეხი (აქედან ქალაქებში—10.253)	10.476	„	8,1 „
თურქი	51	„	0,0 „
აფხაზი	779	„	0,6 „
ოსი	102	„	0,1 „
რუსი (აქედან ქალაქებში—8.910)	10.190	„	7,9 „
ებრაელი	1.986	„	1,5 „
ბერძენი (აქედან ქალაქში—2.954)	5.547	„	4,3 „
დანარჩ. ეროვნებანი (აქედ. ქალ.—4.261)	9.228	„	7,3 „
უცხო სახ. მოქალაქ. (აქედ. ქალ.—2.324)	3.284	„	—

სულ 131.957 „ 100 %

სამხრ. ოსეთში ცხოვრობს სულ — 87.375 სული, აქედან ნაჩვენებია :

ოსი	60.351	ანუ	69,1 %
ქართველი	23.538	„	26,9 „
ქართველი ებრაელი	1.739	„	2,0 „
სომეხი	1.374	„	1,6 „
დანარჩ. ეროვნებანი	473	„	0,4 „
	<hr/>		
სულ	87.375	„	100 %

**
*

დედა-ენა. საქართველოში ქართველთა მოსახლეობა, 1926 წლის აღწერის თანახმად, 67,2 პროც. წარმოადგენს, ხოლო ქართულ ენას დედა-ენათ აღიარებს მოსახლეობის — 70,5 %; თვით ქართველებში ქართულ ენას თვლის დედა-ენათ — 99,0 პროც., თურქულს — 0,7 პროც., რუსულს — 0,1 პროც. და დანარჩენ ენებს — 0,2 პროც.

საქართველოში მოსახლე :

სომეხებში	ქართულ ენას სთვლის დედა-ენათ	24,1 %
რუსებში	„ „ „	1,3 „
აზერბ. თურქებში	„ „ „	0,1 „
აფხაზებში	„ „ „	15,7 „
ოსებში	„ „ „	2,9 „

თუ ჩვენ შევადარებთ ამ მხრივ საქართველოს ჩვენ მეზობელ რესპუბლიკებს, ჩვენ დავინახავთ შემდეგს : საქართველოში ქართულ ენას აღიარებენ დედა-ენათ არა მარტო ქართველები (67,2%), არამედ ამათ გარდა 3,3% მთელი მოსახლეობის (სულ 70,5 % მთელი მოსახლეობის), წარმომადგენელნი არა ქართულ ეროვნების.

აზერბაიჯანში აზერბაიჯ. თურქების რაოდენობა მთელი მოსახლეობის 64,2 % წარმოადგენს; აზერბაიჯ თურქულს კი („საქ. სტატ. მოამბე“ № 4-5, 1928 წ. გვ. XXIII) აქ აღიარებს

დედა-ენათ მოსახლეობის—61,8%, ე. ი. 2,4% ნაკლები, ვინემ თვით ძირითადი მოსახლეობა.

სომხეთში სომხები წარმოადგენენ მთელი მოსახლეობის 84,7%, ხოლო სომხურს სთვლის დედა-ენათ მოსახლეობის 84,4%; აქ განსხვავება უფრო უმნიშვნელოა (0,3%).

ამნაირათ, მაშინ როცა სომხეთში ძირითადი მოსახლეობა და დედა-ენა თითქმის ფარავს ერთი მეორეს და აზერბაიჯანში ძირითად მოსახლეობის ენას არ აღიარებს დედა-ენათ თვით ძირითად მოსახლეობის ერთი ნაწილიც, საქართველოში — ქართული ენა გამხდარა დედა-ენათ არა ქართველ ტომთა თვალსაჩინო ნაწილისაც.

3.

ქალაქის და სოფლის მოსახლეობა

რა არის ქალაქი, რითი განირჩევა იგი სოფლიდან? ეს საკითხი ლიტერატურაში არც იურიდიულ და არც ეკონომიურ თვალსაზრისით არ არის ნათლად გარკვეული.

ძველ დროში ქალაქს უწოდებდენ მოსახლეობას, თავმოყრილს და მჭიდროთ დასახლებულს განსაზღვრულ ტერიტორიაზე, რომელიც კედლით იყო გარშემორტყმული და ციხეებით გამაგრებული. ასეთი განმარტება ქალაქისა ჩვენს დროში აღარ გამოდგება, რადგან ქალაქების დიდი უმრავლესობა აღარ არის ციხეებით გამაგრებული და იშვიათათ თუ შეხვდებით ახლა, ისიც ძალიან პატარა, ქალაქს, ძველის-ძველ დროიდან დარჩენილ კედლებით რომ არის გარშემორტყმული.

ფეოდალურ წესწყობილების დროს ქალაქმა შეიძინა ზო-

გიერთი უფლებრივი უპირატესობანი, რაც არ ჰქონდა მინიჭებული დანარჩენ ტერიტორიაზე მობინადრე მოსახლეობას (სოფელს), და ამ უფლებრივი უპირატესობის მიხედვით ქალაქი განიჩეოდა სოფლიდან. ამას ადგილი ჰქონდა, სხვათაშორის, ძველ რუსეთის იმპერიაში, სადაც მოსახლეობას, მობინადრეს განსაკუთრებულ ტერიტორიაზე (поселение) თუ მინიჭებული ჰქონდა თვითმართველობის ზოგიერთი უფლებები თანახმად «городовое положение»-სა, ეწოდებოდა ქალაქი. აქ სუბიექტიური მომენტი ხშირად მეტ როლს თამაშობდა, ვინემ რაიმე ობიექტიური საზომი; იყვენ поселения-ები (მაგ., ჩრდილოეთ კავკასიაში მრავალი სტანიცა), სადაც გაცილებით მეტი მოსახლეობა ცხოვრობდა და ეკონომიური საქმიანობა უფრო იყო განვითარებული, ვინემ ზოგიერთ ქალაქებში, მაგრამ იმას მაინც სოფელი ეწოდებოდა; ხშირად პროტექცია მეტს სჭირდა მოსახლეობის და ტერიტორიის ქალაქის „ღირსებაში“ ასაყვანად, ვინემ სხვა რაიმე გარემოება. ცხადია, სადაც მოსახლეობა უფლებრივად გათანასწორებულია, სადაც თვითმართველობა არ წარმოადგენს ტერიტორიის მოსახლეობის რომელიმე ნაწილის პრივილეგიას, იქ ასეთი საზომი არ გამოდგება.

ზოგის აზრით, ქალაქი ეწოდება ტერიტორიას, რომლის მოსახლეობა ინდუსტრიით და ალებ-მიცემობით ცხოვრობს. აქ, ასე ვსთქვათ, პროფასიონალური მომენტი (ხელობა) არის წინ წამოყენებული, ინდუსტრიალური ცხოვრება დაპირდაპირებულია სოფლის ცხოვრებას. არც ასეთი განმარტება შეიძლება ჩაითვალოს სხვსებით დამაკმაყოფილებლათ; ევროპაში ხშირად შეხვედებით სოფელს, რომლის მოსახლეობის უმრავლესობა ამ სოფელში არსებულ ინდუსტრიით იჩენს თავს, დიდი და პატარა ქარხანაში მუშაობს; და, წინააღმდეგ, არიან ქალაქები, ინდუსტრიალურათ და ალებ-მიცემობით ჩამორჩენილნი რომ არიან, და ადმინისტრატიულ ცენტრს წარმოადგენენ.

დასასრულ, „ქალაქს“ განმარტავენ, როგორც ადგილს, სადაც დასახლებულია „რთული შემადგენლობის საზოგადოება“, და რომლის ტერიტორიალური სივრცე ძალიან მცირეა იქ დასახლებულ მცხოვრებთა რაოდენობასთან შედარებით*).

ჩვენის აზრით, ეს არის ერთად ერთი განმარტება, რომლის მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია ასე თუ ისე გავერკვეთ იმაში, თუ რატომ ერთ ადგილს „ქალაქი“ ეწოდება (განსაკუთრებით პატარა ქალაქებს) და მეორეს — სოფელი. ევროპაშიც (საფრანგეთი, გერმანია, ინგლისი და სხვ.) ქალაქის მოსახლეობათ ითვლება ადგილები 2.000 სულზე მეტით დასახლებული მცირე ტერიტორიაზე**). სამწუხაროთ, ჩვენ არა გვაქვს ცნობები იმის შესახებ, თუ რამდენი ფართობი უჭირავს ჩვენში ქალაქებს, თორემ ადვილათ გავერკვევოდით, თუ რამდენათ ზოგი იმათგან მართლაც აკმაყოფილებს ქალაქის სახელწოდებას.

***

1926 წ. აღწერის თანახმად, საქართველოში ქალაქების მოსახლეობა შეადგენდა—594.221 სულს (22,3 %) და სოფლის — 2.072.273 (77,7 %); აზერბაიჯანში ქალაქებში ცხოვრობს მოსახლეობის—28,1% (აქ უმთავრეს როლს თამაშობს ქ. ბაქო); სომხეთში—18,7%, მთელ საბჭოთა კავშირში—17,9 %.

*) R. Monier « L'origine et la fonction économique des villes », Paris, 1910 p. 44. დაახლოებით ასეთსავე განმარტებას იძლევა ცნობილი ეკონომისტი ე. ზომბარტი. იგი ამბობს: „ქალაქი წარმოადგენს მოსახლეობას ადამიანებისას, რომელნიც თავის გამოსაკვებათ დამოკიდებულნი არიან სხვების სასოფლო-სამეურნეო შრომის ნაწარმოებზე“-ო (იხ. მისი „თანამედროვე კაპიტალიზმი“, ტ. II).

**) Prof. Gemähling « Statistiques choisies et annotées », p. 17—18,

საქართველოს უმთავრეს ქალაქების მოსახლეობა უდრის :

ტფილისის	294.044	ხონის	9.026
ბათუმის	48.474	ხაშურის	7.776
ქუთაისის	48.196	ოზურგეთის	5.874
სოხუმის	21.568	ცხინვალის	5.818
სამტრედიის	13.682	ზუგდიდის	5.577
ფოთის	13.137	სენაკის	5.498
ახალციხის	12.328	სიღნაღის	4.853
გორის	10.547	ახალქალაქის	3.475
თელავის	9.697	და სხვ.	

მოსახლეობის ზრდა სხვადასხვა ქალაქებში ყოფილა შემდეგნაირი *)

	1865 წ.	1897 წ.	1917 წ.	1922 წ.	1926 წ.
ტფილისი	66.770	146.164**)	231.141	233.958	294.044***)
ბათუმი	—	28.508	20.020	60.810	48.474
ქუთაისი	11.707	32.476	42.448	45.290	48.196
სოხუმი	1.612	7.998	9.999	17.426	21.568
ფოთი	1.309	7.346	10.604	11.358	13.137
ახალციხე	11.617	15.357	10.210	10.153	12.328
გორი	5.054	—	—	9.236	10.547
თელავი	7.300	13.929	9.574	9.176	9.697
ხონი	—	—	6.690	9.347	9.026
სიღნაღი	9.887	8.994	8.031	4.192	4.853
ახალქალაქი	2.260	5.440	5.080	2.737	3.475
ზუგდიდი	—	3.407	4.000	4.525	5.577
სენაკი	—	1.248	3.418	4.524	5.498
ზესტაფონი	—	2.010	3.715	4.902	5.363
ოზურგეთი	700	4.710	5.174	5.626	5.874

*) ცნობები 1865 წლის შესახებ ამოღებულია «Сборникъ Статистич. Свѣдѣній о Кавказѣ», т. I, стр. 62-63. Тифлисъ, 1869

***) ხოლო ჯარების ჩათვლით—159.590.

***) ჯარების ჩათვლით.

ძველ ცნობებიდან ჩვენს განკარგულებაში იმყოფება სრული ცნობები მხოლოდ 1897 წ. აღწერის; მაშინ ქალაქების მოსახლეობა უდრიდა სულ 312.212 სულს და სოფლის 1.601.722 სულს (სულ—1.913.938), ე. ი. ქალაქებში ცხოვრობდა მთელი მოსახლეობის 17 % და სოფლებში—83 %. 1926 წ. კი, როგორც ზევით დავინახეთ, ქალაქებში ცხოვრობდა 22,3 % და სოფლებში — 77,7 %.

ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ თუმცა ქალაქების ზრდა საერთოდ მატულობს, ზოგი ქალაქის მოსახლეობა ჩვენში თითქმის ერთ დონეზე დგას და ზოგის შემცირებულა კიდევ; მაგალითად, სიღნაღის, ახალქალაქის, ახალციხის, თელავის. ეს მეტად სამწუხარო მოვლენათ უნდა ჩაითვალოს, რადგან ქალაქების ზრდა საზოგადოთ მაჩვენებელია მოსახლეობის კულტურული და ეკონომიური ზრდის; კერძოთ, ბუნებით შესანიშნავი და მდიდარი კახეთის რაიონი თითქმის მთელი სამი მეოთხედი საუკუნე მოკლებული ყოფილა ამ საშვალეებს. და მართლაც, რკინის გზა, თანამედროვე აღებ-მიცემობის ძარღვი, მხოლოდ 1915 წ. იყო აქეთ გაყვანილი და ისიც ისეთ მიმართულებით, რომ იგი კახეთის მხოლოდ ერთ ნაწილს ემსახურება; ხოლო ახალციხე და ახალქალაქი დღესაც მოკლებულია რკინის გზას.

30 წლის (1897 წ.— 1926 წ.) განმავლობაში საქართველოს ყველა ქალაქების მოსახლეობის მატება ერთად ახლად შექმნილ ქალაქებთან (სამტრედია, ხაშური, ცხინვალი და სხვ.) ერთად უდრის 90 %; აქ უდიდეს როლს ქ. ტფილისი თამაშობს.

მოსახლეობის განაწილება სოფლათ და ქალაქათ მთელ საქართველოში შემდეგ სურათს წარმოადგენს სხვა ქვეყნებთან შედარებით; ცხოვრობს (% %-ში) :

		ქალაქებში: სოფლათ:	
საქართველოში	(1926 წ.)	22,3	77,7
აზერბაიჯანში	„	28,1	71,9
სომხეთში	„	18,7	81,3
მთელ საბჭოთა კავშირში	„	17,9	82,1
საფრანგეთში	(1921 წ.)	46,4	53,6
ინგლისში	„	79,5	20,5
გერმანიაში	„	62,4	37,6

ქალაქების ზრდა აიხსნება, ერთის მხრით, მოსახლეობის ზრდის ბუნებრივი წესით (დაბადება) და, მეორე მხრით, სოფლიდან ქალაქებში მოსახლეობის ემიგრაციით. ამ უკანასკნელ გარემოებას ხშირად მიწის სივიწროვე იწვევს, მიწის მუშას არ ყოფნის სახნავ-სათესი მიწა, არ ყოფნის მუშა პირუტყვი, სამეურნეო იარაღი და კაპიტალი იმ ტექნიკურ გაუმჯობესებათა შემოსაღებათ, რომელსაც ითხოვს თანამედროვე განვითარებული სოფლის მეურნეობა; გაპროლეტარებული მიწის მუშა ქალაქისაკენ მიისწრაფის, რადგან შრომის პირობები ქალაქში უკეთესია საზოგადოთ. ხოლო ამ საკითხში დიდ როლს თამაშობს აგრედვე წესი მიწათმფლობელობის; მთელი რიგი გარემოებათა, და ამის შესახებ აქ ვრცლად ლაპარაკი მოუხერხებელია, მოწმობს, რომ სამრეწველო წარმოების წესი, სადაც მუშა მხოლოდ დაქირავებული შრომის საგანს წარმოადგენს, სოფლის მეურნეობაში სავსებით გამოსადეგი არ არის; წერილი შესაკუთრებობა სოფლად წარმოადგენს დღემდის ერთ უმთავრეს ფაქტორს, სოფლის მეურნეობას რომ ხელსაყრელად ხდის მიწის მუშისთვის, და საერთოდ სოფლის მეურნეობის განვითარებისთვის. მსხვილი მოწათმფლობელობა და მიწის მუშისთვის მხოლოდ მაღალ საიჯარო ფასებში და მძიმე ლაღის საშვალებით მიწით სარგებლობა ერთი უმთავრესი მიზეზია იმის, რომ მიწის მუშა გაურბის მიწას და იძულებულია ქალაქის პროლეტარიატის რიგები გააძლიეროს. ინგლისში, მაგალითად, მაშინ როცა მოსახლეობის ყოველ ათას მომუშავე ადა-

მიანში სოფლის მეურნეობაში მუშაობს მხოლოდ 70 კაცი, მრეწველობაში და ვაჭრობაში ჩაბმულია 500 კაცი*); ამავე დროს ჩვენ ვიცით, რომ ინგლისის სოფლის მოსახლეობის მხოლოდ 320.000 არის კერძო მესაკუთრე და ამათგან 7.400 მესაკუთრეს ეკუთვნის მთელი ტერიტორიის ნახევარი და ამათშიც ლორდთა პალატის 600 წევრს ეკუთვნის ერთი მეხუთედი**).

დარწმუნებული უნდა ვიყოთ, რომ ჩვენებურ გლეხისთვის მიწის ჩამორთმევა და ეტატიზმი სოფლის მეურნეობაში, რომელსაც დღეს ჩვენში აქვს ადგილი, უფრო მეტს მოსახლეობას მირეკავდა ქალაქებისაკენ, რომ აქაც მრეწველობა ძალიან მკლევ და განუვითარებელი არ იყოს და სხვა მრავალგვარი ხელოვნური პირობებიც ამისთვის მას ხელს არ უშლიდეს.

არის სხვა გარემოებაც მოსახლეობის ლტოლვისა ქალაქებისკენ. გამომკვლეულია, რომ თუ ღარიბი, უმიწო გლეხი გაუფრბის სოფელს, არც სოფელში გამდიდრებულს სურს მუდამ იქ დარჩენა და ისიც ხშირად ქალაქისკენ მიისწრაფის. ხან იმიტომ, რომ მუშა ხელიდან სოფლის დაცალიერების გამო, იგი საკმაო მუშას ვეღარ შოულობს მიწის დასამუშაველად, და ხან იმიტომაც, რომ ქალაქის ცხოვრების პირობები მას იზიდავენ: ბინის უკეთესი მოწყობილობა, კულტურული საშვებლებანი, გასართობები და სხვ. საფრანგეთში, მაგალითად, მთელი სოფლებია ახლა უბატრონოთ მიტოვებული, ისეთებიც კი, სადაც ერთ დროს სოფლის მეურნეობა სდულდა და გადადიოდა (მაგ., გასკონიაში — ტარნის და გარონის დეპარტამენტში და სხვ.). ჩვენში, სამწუხაროთ, გამდიდრებული და გაღაღებული სოფლათ არავინაა, რომ ამის გამო სოფელს სტოვებდეს და ქალაქისკენ მიისწრაფოდეს; ჩვენში სოფლის მიტოვების მიზეზი — სიღარიბეა მხოლოდ და ქალაქში გლეხი „ბედის საძიებლად“ მიეშურება, სამუშაოს მოსაძებნათ, თუნდაც მძიმე სამუშაოსი, რადგან სოფლათ იგი ამასაც მოკლებულია.

*) Gemähling, დასახელებული წიგნი, გვ. 41.

***) M. Fallex et A. Mairey « La Face Nouvelle du Monde »,

ქალაქ ტფილისის მოსახლეობა.

ქ. ტფილისი. ჩვენში ერთად-ერთი ქალაქია ტფილისი, რომლის მოსახლეობა 100.000 სულს აღემატება; გამორიცხეთ იგი მისი 294.000 მცხოვრებით ქალაქების საერთო მოსახლეობიდან, ქალაქების მოსახლეობის წონა საქართველოს მთელ მოსახლეობაში განახევრდება. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ქალაქის ცხოვრება ჩვენში არც ისე განვითარებულია, როგორც სტატისტიკის საერთო მაჩვენებელი გვიხატავს. თუ ქალაქი საერთოდ გამომხატველია ქვეყნის ეკონომიურ საქმიანობის, ცენტრია კულტურის, აღებ-მიცემობის, ფინანსიური და სხვ., ამ მხრით ბევრი ჩვენებური ქალაქი ძალიან არ განირჩევა დიდი სოფლიდან.

*
*
*

ქ. ტფილისის განსაკუთრებული როლი უჭირავს საქართველოს ცხოვრებაში. იგი საქართველოს მხოლოდ ადმინისტრაციული ცენტრი როდია, და ამიტომ მხოლოდ კი არ არის განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსი; იგი ამავე დროს ცენტრია ჩვენი კულტურის, აკანია უმაღლეს განათლების, საკრებულოა ჩვენი მწერლობის, თეატრის და ხელოვნების, უხუცესი მოწმეა ჩვენი ისტორიის, ცოცხალი მონაწილე საქართველოს ისტორიის, მისი ეროვნულ ცხოვრების დაცემის და აღმაფრენის; იგი საწყობია ჩვენი ქონების, საქონლის, ფულის; იგი საქართველოს უდიდესი სავაჭრო და სამრეწველო ქალაქია, ქარვასლაა საერთაშორისო აღებ-მიცემობის და კვანძია სხვადასხვა ქვეყნიდან მომავალ გზების; იგი თავყრილობაა სხვადასხვა ტომთა და ამავე დროს საქართველოს პოლიტიკური და ადმინისტრაციული ცენტრია, იმის დედა-ქალაქია. დიდი ბრიტანეთის ადმინისტ. და პოლიტიკური ცენტრია ლონდონი და მასთან ერთად მას

აქვს სხვა ცენტრებიც კულტურის და განათლების (ოქსფორდი, კემბრიჯი); ვაშინგტონი შეერთ. შტატების ადმინისტრაციული ცენტრია, მაგრამ შ. შტ. აქვს მრავალი სხვა ქალაქიც, ცენტრები ვაჭრობის და მრეწველობის : ნიუ - იორკი, ჩიკაგო, ფილადელფია; იტალიის ეკონომიურ ცხოვრებაში მილანო მეტს როლს თამაშობს, ვინემ რომი; პატარა ჰოლანდიის ეკონომიურ ცხოვრებაში ამსტერდამი და როტერდამი უფრო ღირსშესანიშნავი არიან, ვინემ ჰააგა, ბელგიაში—ანტვერპენი, ვინემ ბრიუსელი, შვეიცარიაში—ციურიხი, ვინემ ბერნი და სხვ. ჩვენში ტფილისია ერთად-ერთი, უმთავრესი ცენტრი გონებრივ და ნივთიერ შემოქმედების, მისი ტოლი ქალაქი, მისი მოადგილე საქართველოს ტერიტორიაზე სხვა არ მოიპოება. თუ რომაელებისთვის სიქსი („ქალაქი“—ლათინურათ) ეს რომი იყო, ქართველებისთვის „ქალაქი“—ეს ტფილისი იყო და დღემდის დარჩა. კარგია ეს თუ ცუდი, ისტორიამ ასე ინება : ტფილისის როლი საქართველოს ცხოვრებაში განსაკუთრებულია. ამიტომ საქიროა ქ. ტფილისის მოსახლეობაზე ცალკე შევჩერდეთ.

***

ქ. ტფილისის მოსახლეობა *). 1926 წლის აღწერის თანახმად, ქ. ტფილისში ირიცხებოდა 294.044 მცხოვრები (ჯარების მითვლით); ხოლო 1-ელ იანვარს 1931 წ. (თეორეტიული გამოანგარიშება) — 309.866 **). მცხოვრებთა რაოდენობის მიხედვით ქ. ტფილისს ამიერ-კავკასიის ქალაქებში მეორე ადგილი უჭირავს, ხოლო პირველი—ქ. ბაქოს; სამრეწველო რაიონების გამოკლებით, ქ. ბაქოში ირიცხება — 347.390 მცხოვრები.

ქ. ტფილისში ირიცხებოდა 1897 წ. — 159.590 მცხოვრები; 1922 წ. — 233.958 და 1926 წ. — 294.044 მცხოვრები.

*) ე. ი. ჯანდიერი „ქალაქ ტფილისის მოსახლეობა“, ტფილისი, 1930 წ.

**) „საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“.

მოსახლეობის ყოველ წლიური საშუალო ზრდა 1897 წლიდან 1922 წლამდე უდრის 1,8 %, 1922 წლიდან 1926 წლამდის — 4,8 %; ხოლო საშუალოდ 1897 წლიდან 1926 წლამდის — 1,9 %.

მამაკაცთა რიცხვი ტფილისში უდრის (1926 წ.)—147.349, ხოლო დედაკაცთა—146.695. ათას მამაკაცზე მოდის დედაკაცი ჰასაკის მიხედვით :

0—4 წლამდე	976	25—29 წლამდის	1.153
5—9 „	959	30—39 „	1.068
10—14 „	851	40—49 „	870
15—19 „	1.093	50—59 „	1.038
20—24 „	728	60 და მეტი „	1.467

საშუალოდ 1000 მამაკაცზე მოდის 996 დედაკაცი.

**
*

ეროვნულ შემადგენლობის მიხედვით ტფილისში ცხოვრობს (1926 წ. აღწერით) :

1. ქართველი	112.206	ანუ მთელი მოსახ.	38,5 %
2. ქართველი ებრაელი	3.160	„ „	1,9 „
3. სომეხი	100.148	„ „	34,4 „
4. რუსი	45.937	„ „	15,8 „
5. თურქი	5.836	„ „	2,0 „
6. ებრაელი (არა ქართვე.)	5.706	„ „	1,9 „
7. გერმანელი	3.156	„ „	1,1 „
8. ოსი	2.890	„ „	1,0 „
9. ეზიდი	2.044	„ „	0,7 „
10. აისორი	1.861	„ „	0,6 „
11. უკრაინელი	1.845	„ „	0,6 „
12. პოლონელი	1.775	„ „	0,6 „

13. ბერძენი	1.402	„	„	0,5 „
14. სპარსელი	765	„	„	0,3 „
15. დანარჩ. ეროვნ.	2.724	}	„	1,0 „
16. უცხოელი	2.584			
სულ 294.044				100%

წინა დროის აღწერების მიხედვით ტფილისში ცხოვრობდა (% %):

წლები	ქართველი	სომეხი	რუსი	დან. ეროვნ.	სულ
1876	24,2	41,0	22,0	12,8	100
1897	26,4	29,5	29,8	14,3	100
1922	34,6	36,5	16,5	12,9	100
1926	38,5	34,4	15,8	11,3	100

ამ ცხრილიდან ჩვენ ვხედავთ, რომ სამ უმთავრეს ეროვნებათა შორის (ქართველები, სომეხი და რუსები) 1876 წ. პირველი ადგილი სჭერიათ სომეხებს (41,0 %), მეორე — ქართველებს (24,2%) და მესამე — რუსებს (22,0); 1897 წელს პირველი ადგილი რუსებს დაუჭერია (29,8 %), მეორე — სომეხებს (29,5 %) და მესამე — ქართველებს (26,4 %); 1922 წ. პირველ ადგილზე ისევ სომეხებია (36,5%), მეორეზე — ქართველები (34,6 %), ხოლო რუსები ისევ მესამე ადგილს იჭერენ (16,5 %); დასასრულ, 1926 წ. ქართველები იჭერენ პირველ ადგილს — 38,5 (ხოლო ქართვე. ებრაელებთან ერთად — 40,4 % *)).

*) 1 იანვ. 1931 წ. (თეორეტიულ გამოანგარიშებით) ტფილისში ცხოვრობდა: ქართველი — 132.904 (42,9%), სომეხი — 102.366 (33,0%), რუსი, უკრაინელი და ბელორუსი (1926 წ. აღწერით ესენი ცალკე-ცალკე არიან აღნიშნული) — 43.304 (14,0%) და დანარჩენი ეროვნებანი — 31.292 (10,1%). იხ. „საბჭ. საქართველოს 10 წელი“.

არსებობს სტატისტიკ. ცნობები, რომლის თანახმად 1835 წ.

ამნაირათ, წონა ქართველ მოსახლეობის 1876 წლიდან თანდათან მატულობს ტფილისის მოსახლეობაში, ისე, როგორც ქართველების რიცხვიც; ასე ცხოვრობდა ტფილისში :

წლები	ქართველი	სომეხი	რუსი
1897	42.200	47.133	47.599
1922	79.944	85.212	38.334
1926	112.206	100.148	45.937

***

გავეცნოთ ახლა ტფილისის მოსახლეობას ჰასაკურ შემადგენლობის მიხედვით :

წლოვანობა:	1897 წ.:	1922 წ.:	1926 წ.:
1) 0—19	62.500 (38,9)	90.500 (38,8)	112.400 (38,3)
2) 20—59	87.700 (54,8)	126.800 (54,8)	163.600 (55,6)
3) 60 და მეტი	9.100 (6,4)	15.000 (6,4)	17.900 (6,1)
სულ	159.400 (100)	232.500 (100)	293.900 (100)

ამ ცნობებში ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება : მაშინ როცა საერთოდ საქართველოში დაბადებულთა და ჰაბუკთა (0—19 წლ.) რიცხვი მეტია (48,5 %), ვინემ მომუშავე ჰასაკის (42,8 %), ტფილისში ჩვენ წინააღმდეგს ვხედავთ; აქ მეორე კატეგორია ანუ მომუშავეთა ჰასაკის მოსახლეობა (20—59 წლ.) სჭარბობდა და სჭარბობს დაბადებულთა და ჰაბუკთა რიცხვს. ეს გარემოება აიხსნება, ერთის მხრით, მეტი

ტფილისში სულ 25.290 სული ცხოვრობდა; აქედან : ქართველები იყო—4.217, სომეხები—18.820 და „მაჰმადიანები“—723. (Орестъ Евѣцкій «Статистическое описаніе Закавказья», СПб, 1835). ამის თანახმად, ამ ასი წლის განმავლობაში ტფილისში ქართველების რიცხვი გაზრდილა 33-ჯელ, ხოლო სომეხების—6-ჯელ.

სიკვდილიანობით ბავშობაში მთელ საქართველოში, ვინემ ტფილისში, და მეორე მხრით—მომუშავე ჰასაკში შესულ მოსახლეობის იმიგრაციით (შემოსვლით) ტფილისში.

დაახლოებით ასეთსავე სურათს ვხედავთ როგორც საქართველოს, ისე ამიერ-კავკასიის სხვა ქალაქებში (1926 წ. %%-ში).

წლოვანობა:	საქართველო: (საერთოდ)	ტფილისი:	ქუთაისი:	ბაქო:	ერივანა:
1) 0—19	48,5	38,3	43,4	40,4	43,7
2) 20—59	42,8	55,6	49,0	56,4	51,0
3) 60 და მეტი	8,7	6,1	7,6	5,2	5,3

როგორც ტფილისში, ისე ქუთაისში, ბაქოში, ერივანში მოსახლეობა 20—59 წლ. ჰასაკის სჭარბობს მოსახლეობის 0—19 წლ. ჰასაკისას.

როგორც ვსთქვით, აქ უსათუოდ თვალსაჩინო როლს თამაშობს სოფლის მოსახლეობის იმიგრაცია ქალაქებში. ამ მხრივ უფრო საინტერესო ცნობებს იძლევა 1922 წლის აღწერის მასალები.

1922 წლის აღწერის თანახმად, ტფილისში ცხოვრობდა სულ 232.505 სული. აქედან :

წლოვანობა:	და ბ ა დ ე ბ უ ლ ნ ი ა რ ი ა ნ :	
	ტფილისში და საერთოდ საქ-ში	საქართვე-ოს გარედ:
1) 0—19	72.775 ანუ 31,0%	17.819 ანუ 7,3%
2) 20—59	81.504 „ 34,8 „	45.392 „ 19,0 „
3) 60 და მეტი	9.342 „ 3,7 „	5.673 „ 2,1 „
სულ	163.621 „ 70,5 „	68.884 „ 29,5 „

ტფილისის მცხოვრებთა შორის საქართველოს გარედ დაბადებულთა რიცხვი უდრის 68.884 სულს, ე. ი. ტფილისის მთელი მოსახლეობის 29,5 %. ამ მხრით რომ ტფილისი შევადაროთ სხვა ქვეყნების ქალაქებს, მაგალითად შვეიცარიისას, ჩვენ დავინახავთ, რომ შვეიცარიის ქალაქებიც კი, რომელნიც ძალიან უყვარს უცხოელებს, უფრო ნაკლებათ არიან დასახლებული გარედან მოსულ მოსახლეობით, ვინემ ტფილისი. ასე, ცხოვრობდა (1930 წ.) %%-ში*);

	დაბადებულნი შვეიცარიაში:	შვეიცარიის გარედ:
ბერნში	92,3	7,7
ჟენევაში	74,4	25,6
ბაზელში	76,0	24,0
ციურხში	81,3	18,7
ლოზანაში	86,1	13,9

ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ საქართველოს გარედ დაბადებულთა რიცხვში სჭარბობს მომუშავე ჰასაკის მოსახლეობა (20—59 წ.); ესენი შეადგენენ ტფილისის მთელი მოსახლეობის 19,0 პროცენტს და თვით „საქართველოს გარედ დაბადებულთა“ შორის 65,9 %.

ნათქვამიდან ცხადია, რომ ტფილისის ზრდა, რომელშიდაც დიდ როლს თამაშობს იმიგრაცია, ხდება არა მხოლოდ საქართველოს სოფლის და საქართველოს სხვა ქალაქების მოსახლეობის ლტოლვით ტფილისისაკენ, არამედ საქართველოს გარედ მდებარე ქვეყნებიდანაც. ბუნებრივია, რომ „საქართველოს გარედან მოსული“ მოსახლეობა ტფილისში მოდის სამუშაოთ, სასაქმოთ, ამიტომ იმის უმრავლესობა მომუშავე-მწარმოებელ ჰასაკისაა; მაგრამ ბუნებრივი არაა ის, რომ გარედან მოსული მოსახლეობა ამცირებდეს შრომის ბაზარს საქა-

*) Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1933, Herausgegeben vom Eidgenössischen Statistischen Amt.

რთველოში. მპყრობელი ერი, რუსის მთავრობა, გზავნიდა საქართველოში არა მხოლოდ თავის გუბერნატორებს, არამედ რუს მოხელეთა მთელ ჯარს, უცხო ტომის „გოროდოვოებს“, „დვორნიკებს“ და ჩაფრებს, თუმცა სხვადასხვა დროს სხვადასხვა „ფერის“ და სახელწოდებისას; გარედან მოსულნი თანამდებობის პირნი და ვაჭარ-მრეწველნიც სამუშაოს უფრო ხშირად თავის ეროვნების წარმომადგენელთ აძლევდენ. ეს ორი გარემოება ხელს უწყობდა, როგორც არა ქართველ ელემენტების გაძლიერებას ტფილისში (და მთელ საქართველოშიც), ისე იმის სოციალურ-ეკონომიურ სტრუქტურას თავის ბეჭედს ასვამდა.

ტფილისის მომატებია იმიგრაციის საშვალეებით %%-ში *) :

	1923 წ.	1924 წ.	1925 წ.	1926 წ.
1) საქართველოდან	57,4	72,2	86,9	72,7
2) სომხეთიდან	25,8	14,7	4,6	14,3
3) აზერბაიჯანიდან	5,2	—0,5	—5,1	0,3
4) საბჭ. კავ. დან. რესპ.-დან	10,0	13,1	11,4	11,7
5) დანარჩენ სახელმწ-დან	1,6	0,5	2,2	1,0
სულ	100	100	100	100

საქართველოდან მოსული მოსახლეობა 1923 წლიდან 57,4 %-დან ასულა 1926 წ.—72,7 %-მდის; სომხეთიდან მოსული 25,8 %-დან ჯერ (1925 წ.) 4,6 % ჩამოსულა და შემდეგ (1926 წ.) 14,3 % ასულა; აზერბაიჯანიდან 5,2 %-დან ჩამოსულა 0,3 -მდის; ხოლო საბჭოთა დანარჩენ რესპუბლიკებიდან 10,0 %-დან (1923 წ.) ასულა 11,7 %-მდის.

*) ე. ი. ჯანდიერის „ქალაქ ტფილისის მოსახლეობა“ რომლის ცნობებს ვემყარებით ჩვენ საზოგადოთ), გვ. 23.

დაბადებულთა რიცხვი ტფილისში 1000 მცხოვრებზე მოდის *) :

	1923 წ.	1927 წ.
ქართველი	26,40	30,00
სომეხი	36,44	39,28
რუსი	20,33	20,85

თითოეულ ეროვნების 1000 სულზე მოდის გარდაცვალებული:

ქართველი	13,34	11,43
სომეხი	14,94	15,42
რუსი	11,60	10,34

დაბადებულთა რიცხვის მიხედვით, პირველი ადგილი უკირავს სომეხებს, მეორე — ქართველებს და მესამე — რუსებს: გარდაცვალებულთა რიცხვით — პირველი — სომეხებს, მეორე — ქართველებს და მესამე — რუსებს.

1000 მცხოვრებზე მოდის წერა-კითხვის მკოდნე ტფილისში, საერთოდ 667; კერძოდ :

1) ქართველი	752
2) სომეხი	554
3) რუსი	792
4) თურქი	316
5) გერმანელი	872
6) ქართველი ებრაელი	476
7) უკრაინელი	944
8) პოლონელი	847 და. სხვ.

ამით უნდა გავათავოთ ჩვენი მოკლე მიმოხილვა ტფილისის მოსახლეობის შესახებ.

*) Ibid. p. 47 et p. 48.

წერა - კითხვა საქართველოში.

ეკონომიურ ცხოვრების შესასწავლათ, იმის განვითარების გასათვალისწინებლათ სრულებითაც არ კმარა აღნიშვნა რიცხობრივი წონის იმ ფაქტორებისა, რომელნიც საზოგადოების ეკონომიურ საქმიანობაზე მოქმედებენ; აუცილებლად საჭიროა ამ ფაქტორის ხარისხის გაგებაც : მოსახლეობის ისე, როგორც ბუნების. თანამედროვე საზოგადოებას სრულებით არ აკმაყოფილებს ის, რასაც ბუნება იძლევა თავის-თავად; ბუნების ნაყოფის გადასამუშავებლად, იმის საუკეთესოდ გამოსაყენებლად იმას სჭირია არა მარტო ფიზიკური ღონე, არამედ განვითარებული გონებაც. ცნობილია, რომ პირველ ყოფილ ადამიანს დიდხანს არ ყოფნის ენერგია ერთი და იგივე საქმე, თუნდაც ძალიან პრიმიტიული, გამუდმებით აკეთოს; მას ამისთვის აკლია სიბეჯითე, დამდგარი ხასიათი, პირიანობა და გრძნობა პასუხისმგებლობის. თანამედროვე მანქანა რთულია და ხშირად ძალიან სათუთი, ნედლი მასალა, ხშირად შორეულ ქვეყნებიდან მოტანილი, ძვირათ ფასობს; განუვითარებელი ადამიანი მანქანას მალე აფუჭებს, ნედლ მასალას დაუზოგავათ ფლანგავს.

კარგი მუშის უნარი თანდათან ყალიბდება იმ წრეში, სადაც იგი იზრდება : უპირველეს ყოვლისა მაზედ მოქმედობს ოჯახი და საზოგადოების ის ვიწრო წრე, სადაც იგი ტრიალებს; სულ სხვადასხვანაირ წარმოდგენის არიან ადამიანის საქმიანობაზე განათლებული ევროპიელი და ჩამორჩენილ ქვეყნების მცხოვრები, ფუფუნებაში აღზრდილი და საკუთარ ოფლით თავის გამტანი ოჯახის შვილი. ჯერ კიდევ ბავშობაში ბევრს იძენს ადამიანი იმიდან, რასაც მის ირგვლივ ხედავს და ისმენს; მაგრამ ეს სრულებით არ არის საკმარისი თანამედროვე ეკონომიურ საქმიანობისთვის. მთელ მსოფლიოს მოსახლეო-

ბაში დღეს ერთი მეათედი თუ მოიპოვება ისეთი, რომ თავის პირად ღირსებით და მორალით, განვითარებით და თავის დაქვრით აკმაყოფილებდეს თანამედროვე შრომის პირობებს; შეიძლება ნახევარი ამათვან, მკოდნე პირების აზრით, მაშინაც გამოუსადეგარი დარჩეს, რომ ორი თაობა სწავლაში გაიწრთენას*).

სწავლა-განათლება დღეს აუცილებელი ელემენტია შრომის და საერთოდ ეკონომიურ საქმიანობის. ჩვენს დროში უბრალო ქარხანაც კი პროფესიონალურად განათლებულს და გაწვრთნილ მუშას მოითხოვს; ამიტომ სადაც ეკონომიური ცხოვრება ვითარდება, იქ ვითარდება სწავლა-განათლებაც და წინაუქმით. ამას ჩვენ ვხედავთ არამცთუ სხვადასხვა სახელმწიფოს მიმართ, არამედ თვით სახელმწიფოს შიგნითაც, იმის სხვადასხვა კუთხეში. მაშინ როცა აღმოსავლეთ და სამხრეთ ევროპაში (რუსეთში, ბალკანეთის ქვეყნებში, ნაწილობრივ იტალიაში და ისპანიაში) წერა-კითხვის უცოდინართა რიცხვი 50—80 % აღწევს, დასავლეთ ევროპის ინდუსტრიალურ ცენტრებში იმათი რიცხვი მთელი მოსახლეობის მხოლოდ 2—10 % არ აღემატება; იტალიის ინდუსტრიალურათ განვითარებულ რაიონებში წერა-კითხვის უცოდინართა რიცხვი ნაკლებია, ვიდრე სხვა რაიონებში: ტურინოში—11 %, გენუაში—13 %; ინდუსტრიალურათ ნაკლებათ განვითარებულ რაიონებში უფრო მეტია: პარმაში—32 %, ფლორენციაში—37 % და რომში—33 %; ეკონომიურათ ჩამორჩენილ მიწათ-მოქმედების რაიონებში წერა-კითხვის უცოდინართა რიცხვი უკვე დიდ პროცენტს წარმოადგენს: აბრუცაში—50 %, კალამბრიაში—70 % აღწევს და სხვ.**).

ამნაირათ, განათლება თავის გავლენას ახდენს ეკონომიურ ცხოვრების განვითარებაზე და, წინაუქმო, ეკონომიური გა-

*) Al. Marshall დასახილგებულო წიგ. ტ. I, გვ. 381 და სხვ.

**) Fr. Delaisi « Les Deux Europes », p. 47.

ნვითარება განათლების გავრცელებაზე. განათლების საძირ-
კველია წერა-კითხვის ცოდნა; ეს უკანასკნელი ევროპაში დღეს
იმდენათ არის უკვე დასრულებული, რომ მოსახლეობის განა-
თლების სტატისტიკაში ახლა წერა-კითხვის მცოდნეთა აღნი-
შვნის მაგიერ, მათი პროფესიონალურ განათლებაზე და პრო-
ფესიონალურად დანაწილების შესახებ უფრო ლაპარაკობენ.
ჩვენ კიდევ არ ავსულებართ ასეთ საფეხურზე, ჩვენ კიდევ იმის
შესახებ უნდა ვილაპარაკოთ, თუ ჩვენში რამდენათ გავრცე-
ლებულია წერაკითხვის მცოდნეთა რიცხვი.

***

1926 წ. აღწერის თანახმად, წერა-კითხვის მცოდნეთა რი-
ცხვი საქართველოში შეადგენს—რაიონების მიხედვით და პრო-
ცენტებში *):

მაზრები და ავტონ. ერთეულები:	მთელი მოსახ-ში:	ქალაქის მოსახ-ში:	სოფლის მოსახ-ში:
1) ახალქალაქის	22,6	66,2	20,4
2) ახალციხის	16,7	66,6	7,7
3) ბორჩალოს	16,0	59,6	9,2
4) ზომთ-სვანეთის	22,3	—	22,3
5) გორის	40,1	68,6	35,0
6) დუშეთის	24,5	78,5	22,5
7) ზეგდიდის	35,0	65,7	33,6
8) ქუთაისის	49,7	70,8	42,8
9) ლეჩხუმის	35,7	55,7	34,8
10) ოზურგეთის	63,1	73,4	62,1
— ფოთის რაიონი	71,1	71,3	61,5
11) რაჭის	56,04	65,4	55,5

*) თანახმად—სახელმწ. სტატისტიკურ მოამბის“, № 4-5
(33-34)—1928 წ.

12) სენაკის	47,8	76,2	46,5
13) სიღნაღის	42,8	69,8	40,4
14) თელავის	44,4	76,6	40,9
15) ტფილისის	60,5	74,8	30,9
16) შორაპნის	45,8	78,9	43,1
აფხაზეთი	33,0	69,6	25,7
აჭარა	34,8	68,0	12,6
სამხრეთ ოსეთში	18,6	55,3	15,9
სულ	43,1	72,1	34,3

ამნაირათ, მთელ საქართველოს მოსახლეობაში წერა-კითხვის მცოდნე ნაჩვენებია—43,1%, ქალაქებში—72,1% და სოფლებში—34,3%; ქალაქის მოსახლეობაში პირველი ადგილი უჭირავს შორაპნის მაზ.—78,9%, უკანასკნელი—სამხრეთ-ოსეთის ავტ. ოლქს—55,3%; სოფლის მოსახლეობაში პირველი ადგილი უჭირავს (ფოთის რაიონის გარდა) ოზურგეთის მაზრას—62,1%, მეორე რაჭისას—55,5%, მესამე სენაკისას—46,5%, მეოთხე—შორაპნისას—43,1%, მეხუთე—ქუთაისისას—42,8% და სხვ.; უკანასკნელი ადგილი უჭირავს—ახალციხის მაზრას—7,7%.

საერთოდ საქართველოს მთელ მოსახლეობაში წერა-კითხვის ცოდნის მხრივ პირველი ადგილი უჭირავს—ფოთის რაიონს—71,1%, მეორე—ოზურგეთის მაზრას—63,1%, მესამე—ტფილისის მაზრას (აქ ქ. ტფილისი თამაშობს უდიდეს როლს)—60,5%, მეოთხე—რაჭის—56,0%, მეხუთე—ქუთაისის—49,7%, მეექვსე—სენაკის—47,8%, მეშვიდე—შორაპნის—45,8 და სხვ.; უკანასკნელ ადგილზე იმყოფება ბორჩალოს მაზრა—16,0%.

მოსახლეობის სქესის მიხედვით, წერა-კითხვის მცოდნე მაკაცებში ითვლება—50,2% მთელ საქართველოში; დედაკაცებში—35,9%.

**

ეროვნების მიხედვით წერა-კითხვის მცოდნე ითვლება % %-ში :

	შამაკაცი:	დედაკაცი:	ორივე სქესის:
ქართველებში	45,4	33,0	39,2
სომხებში	44,8	32,2	38,6
რუსებში	76,2	65,4	70,5
აფხაზებში	17,6	4,5	11,2
ოსებში	21,1	5,6	13,7
თურქებში	6,8	1,6	4,3

წერა-კითხვის მცოდნეთა რიცხვში იციან წერა-კითხვა მხოლოდ სხვა, არა ეროვნულ ენაზე, ან ეროვნულ ენასთან ერთად სხვა ენებზედაც (% %-ში წერა-კითხვის მცოდნეთა საერთო რიცხვის მიმართ) :

	ქარ-ზე	რუ-ზე	ერ. ენაზე და ქარ-ზე	ერ. ენაზე და რუს-ზე	დანარ. ენებზე
ქართველებში	—	0,5	—	24,2	0,2
სომხებში	19,5	4,9	2,7	20,5	0,3
რუსებში	0,6	—	10,1	—	1,4
აფხაზებში	13,3	30,0	0,4	32,1	1,4
ქართველ ებრ.	—	2,3	18,3	—	0,6

**

წლოვანების მიხედვით წერა-კითხვა იციან :

5 — 9 წლის ჰასაკში	16,8 პროც.
10—14 „ „	57,0 „
15—19 „ „	58,7 „
20—24 „ „	61,1 „
25—29 „ „	52,9 „
30—39 „ „	47,5 „
40—49 „ „	41,3 „

50—59	„	„	32,2	„
60—69	„	„	23,2	„
70—მეტი	„	„	15,1	„

ამ ცხრილებში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ არამცთუ დონე წერა-კითხვის ცოდნისა საერთოთ არ არის სასურველ ნიადაგზე ასული საქართველოში, არამედ ისიც, რომ ეს დონე მომუშავე ჰასაკშიც (20—59 წლ.) საერთოდ 50% არ აღემატება; ის გარემოება, რომ ჰასაკშიც 10—24 წლამდის წერა-კითხვის მცოდნე 60% არ აღემატება იმის მაჩვენებელია, რომ სახალხო განათლება ახლაც მიუწოდომელი ყოფილა მოსახლეობის დიდი ნაწილისათვის.

**

დასასრულ ჩვენ მოვიყვანთ ცნობას, საბჭოთა კავშირის ოფიციალურ გამოცემის მიხედვით *), თუ რა ადგილი უჭირავს ქართველებს საბჭოთა კავშირის სხვადასხვა ერების მოსახლეობასთან შედარებით წერა-კითხვის ცოდნის მხრივ. იციან წერა-კითხვა :

1. ებრაელებში	72,3	პროც.
2. გერმანელებში	60,2	„
3. რუსებში	45,1	„
4. ქარელებში	41,4	„
5. უკრაინელებში	41,3	„
6. ქართველებში	39,5	„
7. კომუხებში (чыряне)	38,1	„
8. ბულგარულსებში	37,3	„
9. სომხებში	34,0	„
10. თათრებში	33,4	„
11. ჩუვაშებში	30,7	„
12. თურქებში	8,1	„

*) Атлас С.С.С.Р., изд. ЦИИ-а, 1928 г. стр. 15.

13. უზბეკებში	3,8	„
14. თურქმენებში	2,3	„

დარწმუნებული ვართ, ვინც რუსეთს იცნობს პრაქტიკულად და განსაკუთრებით ვისაც იქაურ სოფლებში უცხოვრია, მას ზემოთ მოყვანილი სტატისტიკური ცნობები გააოცებს; ეს ცნობები ეწინააღმდეგება იმ საერთო შთაბეჭდილებას, რომელსაც უბრალო დაკვირვება იძლევა და რომლის მიხედვით საქართველოს სოფლის მოსახლეობა (ე. ი. მთელი მოსახლეობის უმრავლესობა) უფრო კულტურულ მოსახლეობის სურათს იძლევა, ვინემ რუსეთის სოფლის. სამწუხაროთ, ჩვენ არ შეგვიძლია, იმ ოფიციალურ აღწერილობას, ჩვენ რომ ზევით მოვიყვანეთ, სხვა რამე გამოკვლევა დავუპირდაპიროთ; ხოლო მეცნიერულ თვალსაზრისით „შთაბეჭდილება“ უფრო სუსტ საბუთათ არის მიჩნეული, ვინემ პირდაპირ აღწერაზე დამყარებულ სტატისტიკური ცნობები. შესაძლებელია მხოლოდ შემდეგი მოსაზრების მოყვანა: ა) წერა-კითხვის ცოდნით არ განსაზღვრება კულტურულ ყოფა-ცხოვრების მთელი შინაარსი, მით უფრო რომ ეს „ცოდნა“, შესაძლებელია, ხელის-მოწერის ცოდნის იქეთ არ მიდიოდეს; ბ) აღწერის პროცესში დიდ როლს თამაშობს როგორც დამკითხველის, ისე დაკითხულის, კითხვა-პასუხის აზრი: მაშინ როცა ერთ ადგილას, შესაძლებელია, წერა-კითხვის მცოდნეთა სიაში მოექცენ ისეთნი, ვისი ცოდნა მართლაც სახელის და გვარის დაწერას არ აღემატება (და ისიც „დაკვრიით წესით“ აქვთ ახლა შესწავლილი), მეორე ადგილას — დაკითხულნი თავს „მცოდნეთ“ არ აღიარებდენ, თუ წერა-კითხვაში სავსებით გაწაფულნი არ იყვნენ; გ) დასასრულ, არ უნდა დავივიწყოთ ისიც, რომ თუ ზოგ ადგილას ჩვენში წერა-კითხვის მცოდნეთა რიცხვი 60% აღემატება, სამაგიეროთ არიან მაზრები, სადაც, სამწუხაროთ, ასეთების რიცხვი 10%-საც ვერ აღწევენ, და ეს გარემოება აუცილებლად უდიდეს გავლენას ახდენს მთელ მოსახლეობის ჯამზე.

**საქართველოს მოსახლეობის სოციალური და
კოოფუნდონალური შემადგენლობა.**

სოციალურ შემადგენლობის მიხედვით, საქართველოს მოსახლეობა შემდეგ სურათს წარმოადგენს (1926 წ.):

მოსახლეობა თვითმომკმედი	1.165.356	სული ანუ	43,7%
„ არა თვითმომკმედი	1.501.138	„ „	56,3 „
	<hr/>		
სულ	2.666.494	„ „	100 „

ამნაირათ თვით-მომკმედ მოსახლეობის რაოდენობა საქართველოში უდრის მთელი მოსახლეობის 43,7%. ამ თვით-მომკმედ მოსახლეობიდან არის :

1. მუშა	67.234	ანუ თვით-კმედ მოსახ-ბის	5,8%
2. მოსამსახურე	74,483	„ „ „	6,4 „
3. თავისუფ. პროფეს.	2.845	„ „ „	0,2 „
4. პატრონები დაქირ. მუშებით	17.942	„ „ „	1,5 „
5. პატრონები ოჯახის- წევრების დახმა-ბით რომ მუშაობენ და არტელის წევრები	256.707	„ „ „	22,0 „
6. მარტოხელნი	158.790	„ „ „	13,6 „
7. მოსაქმეობაში დამ- დამხმარე ოჯახის წევრები	518.816	„ „ „	44,5 „
8. არ აქვთ ან არ და- უსახელებიათ მოსა- ქმეობა	30.249	„ „ „	2,6 „

9. უმუშევარი	13.286	„	„	„	1,2	„	
10. წითელი არმია და ფლოტი	25.104	„	„	„	2,2	„	
	სულ				4.165.356	100	„

თუ ამ რაოდენობიდან ჩვენ გამოვრიცხავთ ა) იმ პირთ, ვისაც არ აქვს ან არ დაუსახელებია მოსაქმეობა (§ 8), უმუშევართ (§ 9) და წითელ არმიას და ფლოტს (§ 10), ე. ი. სულ 68.639 სულს, რომელნიც არ ეწევიან ეკონომიურ საქმიანობას დაგვრჩება—1.096.717 სული თვით-მომქმედ მოსახლეობის.

შრომის დარგის მიხედვით ეს მოსახლეობა ასე ნაწილდება :

1. სოფლის მეურნეობა	911.592	სული ანუ	83,1%
2. საქარხნო-საფაბრ. მრეწველობა	15.903	„	„ 1,5
3. შინა და ხელოსნ.	38.467	„	„ 3,5
4. მშენებლობა	6.177	„	„ 0,6
5. რკინის-გზის ტრანსპორტი	19.336	„	„ 1,8
6. დანარჩენი დარგის ტრანსპორტი	9.767	„	„ 0,9
7. ვაჭრობა და კრედიტი	30.066	„	„ 2,7
8. დაწესებულებანი	46.714	„	„ 4,2
9. შრომის დანარჩენი დარგები	18.686	„	„ 1,7
	სულ		1.096.717
	„	„	100

ამხაირათ, შრომის დარგის მიხედვით, სოფლის მეურნეობაში არის ჩაბმული თვით-მომქმედ მოსახლეობის 83,1%, ხოლო საქარხნო-სავაჭრო მრეწველობაში სულ 1,5% და დაწესებულებებში—4,7%, ე. ი. შრომის სხვა ყველა დარგზე (გარდა სოფლის მეურნეობისა) მეტი.

თუ ჩვენ გავიხედავთ ევროპის ქვეყნებისკენ, დავინახავთ, რომ შვეიცარიაში, მაგალითად, თვით-მომქმედი მოსახლეობა შრომის დარგის მიხედვით ასე ნაწილდება (1930 წ.) % -ში :

1. სოფლის მეურნეობა	21,7
2. მრეწველობა და ხელოსნობა	44,6
3. ვაჭრობა, ბანკი, დაზღვევა	9,8
4. ტრანსპორტი და ურთიერთობა	4,4
5. ადმინისტრაცია და ლიბერ. პროფ.	5,3
6. სასტუმროებში მოსამსახ.	4,8
7. დანარჩენი დარგი	9,4

100 *)

მოსახლეობის საერთო რაოდენობის მიხედვით, სახალხო მეურნეობის უმთავრესი დარგები იძლევა შემდეგ სურათს: ჩაბმულია სახალხო მეურნეობის სხვადასხვა დარგში **):

1) სოფლის მეურნეობაში :

საქართველოში	911 ათასი სული,—მთელი მოსახ-ბის	34,1%
დანიაში	461 „ „ „ „	14,2 „
ფინლიანდიაში	1.024 „ „ „ „	30,4 „
ჩეხოსლოვ-ში	2.424 „ „ „ „	17,8 „
შვეიცარიაში	486 „ „ „ „	12,5 „
ბელგიაში	477 „ „ „ „	6,4 „

2) ინდუსტრიაში და ტრანსპორტში

(ჩვენში აგრედვე მშენებლობაში) :

საქართველოში	51 ათასი სული,—მთელი მოსახ-ბის	1,9%
დანიაში	437 „ „ „ „	13,3 „
ფინლიანდიაში	284 „ „ „ „	8,5 „
ჩეხოსლოვ-ში	2.415 „ „ „ „	17,7 „
შვეიცარიაში	918 „ „ „ „	23,6 „
ბელგიაში	1.703 „ „ „ „	23,0 „

*) Statistisches Jahrbuch der Schweiz, 1933.

***) «Statistique générale de la France», Annuaire Statistique, 42 volume, 1926, p. 194. ცნობები ევროპის ქვეყნების შესახებ.

3) ვაჭრობაში (ჩვენში კრედიტიც):

საქართველოში	30	ათასი სული,—	მთელი მოსახლის	1,1%
დანიისში	147	„	„	4,5 „
ფინლიანდიაში	50	„	„	1,5 „
ჩეხოსლოვა-ში	361	„	„	2,7 „
შვეიცარიაში	217	„	„	5,6 „
ბელგიაში	304	„	„	4,2 „

ამნაირათ, ჩვენ დავინახეთ, რომ საქართველოს მოსახლეობის მეტი პროცენტი არის ჩაბმული სოფლის მეურნეობაში, ვინემ ევროპის დასახლებულ ქვეყნებში; ეს წარმოადგენს საქართველოსთვის თვით-მომქმედ მოსახლეობის 83,1%, მაშინ როცა შვეიცარიისთვის მხოლოდ 21,7%; მთელი მოსახლეობის მიხედვით კი : საქართველოს—34,1%, დანიისთვის—14,2%, შვეიცარიისთვის—12,5% და ბელგიისთვის—მხოლოდ 6,4%.

მაშინ როცა შვეიცარიაში მრეწველობაში და ხელოსნობაში ჩაბმულია თვით - მომქმედ მოსახლეობის — 44,6%, ჩვენში (მრეწველობა, შინა-მრეწველობა, ხელოსნობა, მშენებლობა) —5,6% მხოლოდ; ხოლო საერთო მოსახლეობის მიხედვით, ინდუსტრიაში და ტრანსპორტში ჩვენში ჩაბმულია—1,9%, ხოლო დანიისში 13,3%, შვეიცარიაში და ბელგიაში—23%. ასეთსავე სურათს დაახლოებით ჩვენ ვხედავთ ვაჭრობაში.

აქედან, ცხადია თუ რამდენათ არის დამოკიდებული საქართველოს მოსახლეობა სოფლის მეურნეობაზე და რამდენათ ჩამორჩენილია ჩვენში კიდევ მრეწველობა და აღებ-მიცემობა. დაქირავებული შრომა, რაც ახასიათებს ინდუსტრიალურათ განვითარებულ ქვეყნებს, ჩვენში ჯერ კიდევ ძალიან მცირე როლს თამაშობს სახალხო მეურნეობაში; მუშა-მოსამსახურენი წარმოადგენენ თვით-მომქმედ მოსახლეობის მხოლოდ 12,2%, ხოლო პატრონები ოჯახის წევრების დახმარებით რომ მუშაობენ, არტელის წევრები, მოსაქმეობაში დამხმარე ოჯახის წევრები და მარტოხელნი—80,1%.

მოსახლეობის ჯანმრთელობა.

1913 წელთან შედარებით 1929 წელს საქართველოში ძალიან გაზრდილა როგორც სამედიცინო პერსონალის რიცხვი, ისე სამკურნალო დაწესებულებათა რაოდენობა; ასე ანგარიშობენ *) :

	1913 წ.	1929 წ.
ექიმებს	261	1615
საექიმო პუნქტებს	36	245
საავადმყოფოებს	38	68
მათში საწოლების რაოდენობას	1985	3743
აფთიაქებს	95	252

ეს ციფრები უსათუოდ შთაბეჭდილებას ახდენენ; ხოლო უფრო მეტ შთაბეჭდილებას ახდენს ის გარემოება, რომ ამავე დროს ზოგიერთ ავადმყოფთა რიცხვი იმავე 1913 წ. შედარებით კი არ კლებულობს, არამედ მატულობს; მატება ავადმყოფთა აბსოლიუტურ რაოდენობის შეიძლება ახსნილი იქმნას მოსახლეობის ზრდით, მაგრამ უბედურება ის არის, რომ ავადმყოფობანი, რომელთაც ფართე ხასიათი აქვთ—ზოგიერთ გამოკლებით—მატულობენ მეტის სისწრაფით, ვინემ იზრდება მოსახლეობა. მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი :

	1913 წ.	1926 წ.	1929 წ.
მალარია	163.959	547.442	213.040
გრიპი	19.911	70.496	90.929
ტუბერკულოზი	14.533	39.422	41.205
ვენერიული ავად-ნი.:	13.164	25.788	21.56 "
მათ შორის—ათაშანგი	8.882	13.109	9.473
სურავანდი	684	620	1.502

ამნაირათ, თუ მალარიისა და ათაშანგით ავადმყოფთა

*) „საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“.

რიცხვის ზრდა ცოტათ თუ ბევრათ კიდევ შეეფერება მოსახლეობის ზრდას ნაჩვენებ 16 წლის განმავლობაში და ორივე ამ ავთომყოფობით დასნეულებულთა რაოდენობა 1926 წელთან შედარებით ყოველ შემთხვევაში საგრძნობლათ შემოკლებულა, სამაგიეროთ განუწყვეტლივ მატულობს რიცხვი გრიპით (350 %), ტუბერკულოზით (193 %), ვენერიულ სენით საზოგადოთ (51 %) და სურავანდით (119 %) ავთომყოფთა, და გაცილებით მეტს პროცენტით ვინემ მოსახლეობის საერთო ზრდა. ყველაზე უფრო საშიშარ მდგომარეობას წარმოადგენს ზრდა ტუბერკულოზის; 1913 წ.—14.533 სული, 1926 წ.—39.422 და 1929 წ.—41.205 აღრიცხული ავთომყოფი. ტუბერკულოზი კი უმთავრესად „ღარიბი კაცის“ ავთომყოფობაა და იგი ისე; როგორც გრიპიც და მალარიაც, და კიდევ უფრო ადამიანის სუსტ აგებულებას უფრო ერევა ხოლმე, ვინემ ღონიერს.

მართალია, ავთომყოფთა რიცხვის ზრდის მაჩვენებელი ციფრები ხშირად იმიტაც უნდა აიხსნას, რომ სამკურნალო დაწესებულებათა ქსელის გავრცელებას და მათი მოსახლეობასთან დაახლოებას თან მოყვება მოსახლეობის მეტი ნაწილის მიმართვა ექიმისადმი და, მაშასადამე, ავთომყოფთა მეტი რიცხვის რეგისტრაცია; მაგრამ მართალია ისიც, რომ რიცხვი საავთომყოფოების, რიცხვი ექიმების, ჯანმრთელობის საქმეზე პირდაპირ გაწეული ხარჯი ვერავითარ ეფექტს მოახდენს, თუ ჰიგიენა მოსახლეობის, კვება მოსახლეობის და მოსახლეობის საერთო კეთილდღეობა არ იქმნა გაუმჯობესებული. ამას კი საქართველოში, სამწუხაროთ, ჯერჯერობით ჩვენ ვერ ვხედავთ. ის გარემოება, რომ მწარმოებელ ჰასაკში შესულ მოსახლეობის რაოდენობა, რასაც ჩვენ ზევით უკვე შევეხეთ, ჩვენში და რუსეთში პროცენტულათ უფრო ნაკლებია, ვინემ ევროპის ქვეყნებში, იმის მაჩვენებელია, რომ ჯანმრთელობა საქართველოს მოსახლეობის სრულიადაც ვერ წარმოადგენს სა-

სურველ სურათს და მას ვერ უშველის საექიმო დაწესებულება, თუნდაც სამაგალითოდ მოწყობილის, გავრცელება, თუ ამას საფუძვლათ არ უდევს, როგორც ვსთქვით, მოსახლეობის საერთო კეთილდღეობის გაუმჯობესება : კვების, ბინის, ტანსაცმლის და სხვ.

8.

ზრომის პირობები და კვება მოსახლეობის.

ჩვენ არ შევეხებით ამ უამათ მშრომელთა საერთო მდგომარეობას საბჭოთა საქართველოში; არაფერს ნიშნავს მშრომელისთვის „კონსტიტუციით“ ბოძებული უფლებრივი მდგომარეობა (თუმცა ეს უფლებაც, როგორც ვიცით, მხოლოდ ქალაქებში არის დაწერილი), თუ იგი მის ნივთიერ მდგომარეობას ფაქტიურათ არ აუმჯობესებს. ამ შემთხვევაში ჩვენ სწორეთ ეს უკანასკნელი გარემოება გვინტერესებს.

მუშის საშუალო დღიური ხელფასი საქართველოს ცენტრიან მრეწველობაში უდრიდა საშუალოდ (მანეთებში *) :

1925/26 წ.	2,57
1926/27 „	2,64
1927/28 „	2,78
1928/29 „	2,96
1929/30 „	3,31

ამნაირათ, 1925/26 წელთან შედარებით მუშის ხელფასი 1929/30 წ. გაზრდილა 29%. რას წარმოადგენს რეალურათ მუშის ეს ხელფასი, რომელიც, როგორც ზემოთ მოყვანილი

*) *ibid*, page 416.

ციფრები გვეუბნება, მატულობს კიდევ? ხელფასის აბსოლუტური ციფრები თავისთავად არაფრის მაჩვენებელია; საქმე ის არის, თუ რამდენათ შეუძლია მუშას თავისი აუცილებელი მოთხოვნილებანი თავისი სამუშაო ხელფასით დაიკმაყოფილოს; ხელფასის ზრდა ცხოვრების გაძვირების ზრდის თანაბრათ უნდა ხდებოდეს. ამ მხრივ კი სურათი საქართველოში ძალიან უნუგეშოა.

უპირველეს ყოვლისა ჩვენ ავიღოთ 1929/30 წლის მუშის ხელფასი და 1913 წლის ხელფასს შევადაროთ იგი. 1913 წელს საქართველოს უდიდეს წარმოების—შ. ქვის მუშა იღებდა დღეში 1,70 მან.; 1929/30 წ. იგი იღებს—2,91 მ.; მატება—71% უდრის. ამავე დროს ჩვენ ვხედავთ, რომ 15 სხვადასხვა პირველ მოთხოვნილების საქონლის საცალო ფასები 1913 წ. უდრიდა საშუალოდ 19,2 კაბ. და 1929/30 წ. (კოოპერატ. ვაჭრობის საცალო ფასები) უდრის—77,1 კაბ., ე. ი. გაზრდილა 302% *). ჩვენ რომ აღვნიშნოთ „100“-ით 1913 წლის ხელფასი და საქონლის ფასები, მივიღებთ შემდეგ სურათს :

	ხელფასი :	საქონლის ფასები :
1913 წელს	100	100
1929/30 წ.	171	402

რანაირი მდგომარეობაა ამ მხრივ სხვა ქვეყნებში? საფრანგეთში, მაგალითად, უდრიდა **):

ხელფასი :	1911 წ.	1921 წ.	1924 წ.
მამაკაცის	100	410	477
დედაკაცის	100	412	496
ინდექსი საქონლის :			
(საცალო—13 საქონლის)	100	424	422

*) *ibid*, page 492-3.

***) P. Gemähling «Statistiques choisies et annotées», p. 75.

ინგლისის მაგალითიც დაახლოებით იმასვე გვეუბნება: ინგლისის ქვა-ნახშირის მუშა იღებდა 1914 წ. კვირაში — 34 მილინგს; ხოლო 1924/25 წ.—56 მილ. 4 პ.; მომატება უდრის 64 პროც. *); ცხოვრება ინგლისში ამავე დროს გაძვირებულია 76%-ით **). ასე, ინგლისში უდრიდა :

	1914 წ.	1924/25 წ.
ხელფასი	100	164
საცხოვრებელი ფასები	100	176

შვეიცარიაში მუშის ქირა უდრიდა საათში : 1913 წ.—50 სანტ., 1930 წ.—138 სანტ., მომატება წარმოადგენს 176 %; ამავე დროს საკვები (denrées alimentaires) გაძვირებულია (ინდექსი): 100—1914 წ., 152—1930 წ.***). ასეთია მდგომარეობა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში.

ამის მიხედვით, კვებაც მოსახლეობის სხვადასხვანაირ სურათს წარმოადგენს ჩვენში და ევროპის ქვეყნებში. საქართველოში კვება მოსახლეობის სხვადასხვანაირია ქალაქებში და სოფლათ; ამიტომ ჩვენ მოვიყვანთ ცნობებს ჯერ ცალკე-ცალკე: როგორც ამას საბჭოთა ოფიციალური სტატისტიკა იძლევა****), და შემდეგ ამის მიხედვით გამოვიანგარიშებთ კვების საშუალო ნორმებს მთელი მოსახლეობისა. საშუალოდ დღეში (1926 წ.) ერთი სულის საკვები ნორმა საქართველოში შეადგენდა (გრამებში) :

ქალაქის მოსახ-ბის: სოფლის მოსახ.:

1. პურეული პროდუქტები (პურის, სიმინდის, ჭვავის, ქერის, ბრინჯის და სხვ.)	633,8	1159,3
---	-------	--------

*) The Labour Year Book 1926, Issued by the General Council of the Trades Union Congress etc.

**) Ministry of Labour. Eighteenth Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom, London, 1927.

***) « Statistisches Jahr buch der Schweiz 1933 ».

*****) „საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“.

2. ქართოფილი და ბოსტნეული	170,4	163,5
3. შაქარი	42,2	6,5
4. ხორცი და თევზი ყოველნაირი	109,7	50,8
5. ქონი ყოველგვარი	0,6	1,2
6. კარაქი და ერბო	10,2	3,9
7. რძე	109,7	57,7
8. ყველი	22,9	29,3
9. კვერცხი	15,5	6,1
10. ჩაი, ყავა, კაკაო	1,0	0,4
11. ღვინო	22,7	90,9
12. არაყი და სხვა მაგარი სასმელები	0,8	8,7

ამნაირათ, საქართველოში ქალაქის მოსახლეობა საერთოდ სოფლის მოსახლეობაზე გაცილებით უკეთესად იკვებება; მაგრამ საქართველოში ქალაქის მოსახლეობა ხომ მთელი მოსახლეობის მხოლოდ 22,3% შეადგენს; როგორია კვება საშუალოდ საქართველოში მთელი მოსახლეობის სხვა ქვეყნებთან შედარებით? *) :

	საქ-ში საერთ.	მუშის		სკანდ. ქ-ში
		საღრ-ში	ინგ-ში	
გრამობით—ღღეში :				
1. პურეული პროდუქტები	1041,1	801,6	580,8	543,3
2. ქართოფილი (საქათველოში სხ. ბოსტნეულიც)	165,6	500,0	250,0	383,3
3. შაქარი	14,4	58,3	100,0	105,0
4. ხორცი (საქ-ში თევზიც)	63,9	83,3	116,6	39,1
5. ქონი	1,0	33,3	20,0	35,0

*) « Rapport sur les Niveaux de vie des ouvriers dans différents Pays », Edit. Soc. d. Nat. B.I.T., 1926, p. 54.

6. ჯარაქი და ერბო	5,3	40,0	28,3	36,6
7. რძე	69,2	283,3	200,0	1066,6
8. ყველი	28,3	16,6	13,3	16,6
9. კვერცხი	8,2	500,0	458,3	550,0
10. ჩაი, ყავა, კაკაო	0,7	33,3	18,3	21,6

საქართველოში „პურეულ პროდუქტებს“ მეტს სჭამენ, ამ ცნობების მიხედვით, ვინემ ევროპის დასახლებულ ქვეყნებში; ხოლო ცნობილია, რომ პურს საზოგადოთ მეტს სჭამენ იქ, სადაც ნაკლებია სხვა უფრო მაღალ ხარისხის საკვები საგნები; საქართველოშიც სწორეთ ასეთ მოვლენას აქვს ადგილი და ისიც იმ განსხვავებით, რომ პურის მაგიერ დიდი ნაწილი მოსახლეობის იკვებება სიმინდით (მჭადით).

რაც შეეხება ღვინოს და მაგარ სასმელებს, ამის შესახებ ჩვენ მოვიყვანთ შემდეგ ცნობებს*); დღიურათ ისმება ერთ სულზე (გრამობით) :

	ღვინო :	მაგ. სასმელი :
საფრანგეთში	460,2	7,1
შვეიცარიაში	137,2	6,3
იტალიაში	252,3	1,9
საქართველოში	75,6	8,7

აქედან, ცხადია, თუ რამდენათ ცუდათ იკვებება საქართველოს მოსახლეობა საერთოდ ევროპის მუშათა მოსახლეობასთან შედარებით; ამაზედ კი დამოკიდებულია მისი შრომის უნარი და მისი ჯანმრთელობა. ევროპაში მეღვინეობით ცნობილ ქვეყნებთან შედარებით ქართველი ნაკლებათ სვამს ღვინოსაც, ხოლო, სამწუხაროთ, მეტს სვამს მაგარ სასმელებს.

ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ცნობები იმის შესახებ, თუ როგორ არის ჩაცმულ-დახურული საქართველოს მოსახლეობა; ამის აღნიშვნაც გამომხატველი იქნებოდა მისი ცხოვრების დონის.

*) Annuaire Statistique 42° vol. 1926.

დ ა ს კ ვ ე ა .

ჩვენ განვიხილეთ საქართველოს ეროვნულ მეურნეობის ორი უმთავრესი საფუძველი: ტერიტორია და მოსახლეობა. პოლიტიკურ ეკონომიის საერთო თვალსაზრისით, ეს გამოხატავს იმ ორ უმთავრეს პირობას, რომლიდანაც დამოკიდებულია წარმოება ანუ საზოგადოების საქმიანობა, სახელდობ— ბუნებას (მიწა-წყალი) და შრომას.

ჩვენ დაინახეთ, რომ როგორც ტერიტორიის, ისე მოსახლეობის, ანუ შრომის მომცემ ელემენტის, მიხედვით, საქართველო არ ჩამოუვარდება მრავალ უკვე დამოუკიდებლათ არსებულ სახელმწიფოს და ბევრის წინაც დგას.

შრომა, თავის მხრით, დამოკიდებულია მრავალ პირობებზე—როგორც თვით იმის ორგანიზაციაზე, ისე საზოგადოების საერთო სოციალ-პოლიტიკურ წყობილებაზე. და ჩვენ უნდა ვსთქვათ, რომ ამ უკანასკნელს ხელი არ შეუწყევია შრომის გამომღებისთვის, საქართველოს მოსახლეობისთვის, რათა მას თავისი მიწა-წყალი ისე გამოეყენებია, როგორც საჭირო იყო და შესაძლებელი.

ჯერ კიდევ თითქმის ამ ორი საუკუნის წინეთ საქართველოს დიდი გეოგრაფი ბატონიშვილი ვახუშტი სწერდა საქართველოს შესახებ: „გარნა არს ქვეყანა მშვენიერი და ნაყოფიერი ყოვლისა, ღვთისა მიერ, და არა ხელოვანთა კაცთათა“*. „კაცი“ საქართველოში, საქართველოს მოსახლეობა, მუდამ შვენიერებული იყო გარეშე მტრისგან, ხშირად იგი მონობაში იყო, მის იღბალს გარეშე პირობები სწყვეტდა, მის საქმიანობას ხშირად გარეშე სახელმწიფო განაგებდა, და არა საქართველოს, არამედ თავის საკუთარ ეროვნულ მიზნების

*) „ლეოლრაფიული აღწერა საქართველოსი“, გვ. 54-56.

მიხედვით. ამიტომ საქართველოს მოსახლეობის მხოლოდ უნერგობას ვერ მიეწერება ის, თუ ეს „ქვეყანა მშვენიერი და ნაყოფიერი ყოვლისა“ დღეს ღარიბია, ეკონომიურათ ძალიან ნაკლებ განვითარებული და მოუწყობელი. ამაში ადვილათ დარწმუნდება ყველა ის, ვინც საქართველოს საქმიანობის საზოგადოებრივ პირობებს გაეცნობა ამ უკანასკნელ საუკუნეების განმავლობაში და კერძოთ მე-18 საუკუნის დასასრულიდან. მთელი მე-19 საუკუნე, ეს უდიდესი ხანა ეკონომიურ განვითარებისა მთელ მსოფლიოში, საქართველოს ეკონომიურ წინსვლას ძალიან მცირეთ დაეტყო, და იმის ბედ-იღბლის გამგებლათ მოვლინებული ძველი რუსეთი ისე ჩაბარდა ისტორიას, რომ ორიოდე რიგიანათ მოწყობილი ქარხანა მას საქართველოში არ დაუტოვებია.

დღესაც საქართველო თავის თავს არ ეკუთვნის; როგორც პოლიტიკურათ, ისე ეკონომიურათ, იგი ისევ და იმავე უცხო ორგანიზმზე არის მიწებებული, იმ ორგანიზმზე, რომლის წყობა—ისტორიული, კულტურული, სოციალური და პოლიტიკური—სულ სხვა სახეობის იყო, ვინემ საქართველოსი. ამ უცხო ორგანიზმს საქართველოს სხეული ვერ ეგუება ვერც პოლიტიკურათ და ვერც ეკონომიურათ; პოლიტიკურათ დამკენარი, იგი დაქენება ეკონომიურათაც, რადგან,—და ეს ჩვენ შევეცადეთ ამ წიგნის შესავალში გაგვერკვია,—ერი ეკონომიურათაც ისე, როგორც პოლიტიკურათ, ვითარდება მხოლოდ თავისუფალ პირობებში. იმ თავისებურ და სხვა ერობისგან განსხვავებულ პირობებში, რაც ბუნებას მისთვის მიუნიჭებია და ისტორიას მისთვის შეუქმნია.

ერს, როგორც ცოცხალ ორგანიზმს, სწყურია არსებობა და ამ არსებობისთვის იგი ყოველგვარ პირობებში იბრძვის. ამიტომ ჩვენ ვხედავთ, რომ ისტორიის სასაფლაოზე დღეს განისვენებს მრავალი იმპერია, როგორც საქართველოს, ისე სხვა მრავალი ქვეყნის დამპყრობელი; პატარა ერები, და მათ შორის საქართველოც, კი ცოცხლობენ. აბობოქრებული ტალღები

ზშირად ამსხვრევენ უზარმაზარ ხომალდს და ზღვაში სძირავენ იმას; ხოლო იმაზედ მიბმულს, მტკიცეთ შეკრულ პატარა ნავებს მოსწყვეტენ იმას და ნაპირზე გამოიტანენ ხოლმე. პატარა, მაგრამ გამძლე, ერების თავგადასავალიც ასეთია.

საქართველოს ეროვნულ ეკონომიის განვითარების ორი უმთავრესი პირობა მოცემულია: საკმარისი ტერიტორია და მოსახლეობა—თავის წარსულით, კულტურით და ეროვნულ შეგნებით გაერთიანებული. ამას მოწმობს სრულიად ობიექტიური მიდგომა საკითხისადმი და ამასვე აქვს უდიდესი მნიშვნელობა იმის მომავალ დამოუკიდებლობისთვის.

როცა მსოფლიო ომის დასასრულს მრავალი პატარა ერი დიდი სახელმწიფოებიდან მოითხოვდა მათი დამოუკიდებლობის ცნობას, და ბევრი იმათგან ცნობილიც იქმნა, ფრანგის ერთმა მეცნიერმა წიგნი დასტამბა, წიგნი სრულიად აკადემიურ ხასიათის, სადაც იგი საგანგებოთ არკვევს მეცნიერულ თვალსაზრისით და პრინციპიალურათ, თუ რა პირობებში შესაძლებელი არის, რომ ერი ცნობილ იქმნეს დამოუკიდებელ სახელმწიფოთ. მას საეჭვოთ მიაჩნია ევროპაში მრავალ ახლად შექმნილ სახელმწიფოთა მომავალი, ხოლო საქართველოს შესახებ კი იგი სწერდა: „წინააღმდეგ, სავსებით გამართლებულ უნდა იქმნეს ცნობა საქართველოსი, ამ აზიურ სახელმწიფოსი, დაჯილდოებულის საკმაოთ აკტიურ და განათლებულ მოსახლეობით და უხვის ბუნებრივ სიმდიდრეებით“ *). ამნაირათ, უცხო და მიუგდომელ სწავლულის აზრი სავსებით ეთანხმება იმ დასვენებს, რომელზედაც ჩვენ მივყავართ საქართველოს ტერიტორიისა და მოსახლეობის განხილვას.

*) Prof. B. Lavergne « Le Principe des Nationalités et les Guerres » (Libr. Fel. Alcan), p. 33.

შემჩნეულია

უმთავრესი კორრექტ. შეცდომები :

გვ.:	სტრიქონი:	არის:	უნდა იყოს:
79	12 ზევ.	30.920	33.920
109	6 ქვევ.	68,1	62,1
130	5 ზევ.	47.587	158.111
„	6 „	113.455	453.037
„	7 „	1.248.906	1.248.807
141	8 „	8.937	9.213
„	„ „	4,8 ⁰ / ₀	4,9 ⁰ / ₀
142	5 „	473	373
152	11 ქვევ.	1,9	1,0
153	4 ზევ.	2.584	2.589
154	12 ზევ. (1897 წ.)	54,8	54,7
„	14 „	159.400	159.300
„	„ „	232.500	232.300
166	14 ქვევ.	2.845	2.745
49	7 „	ჰოლანდიის	შვეიცარიის

ბიბლიოგრაფია.

(ტექსტი დასახელებული წიგნები და მასალები).

- Prof. CH. GIDE. Cours d'Economie Politique, T. I et II, Paris, 1920.
- Prof. ALF. MARSHALL. Principes d'Economie Politique. Trad. franç. - F. Sauvaire-Jourdan, T. I et II, Paris, 1907.
- FR. LIST. Système National d'Economie Politique. Trad. franç. H. Richelot, Paris, 1857.
- AD. SMITH. Recherches sur la Nature et les causes de la richesse des Nations. Trad. franç. 1843.
- CH. GIDE et CH. RIST. Histoire des Doctrines Economiques depuis les physiocrates jusqu'à nos jours. Paris, 1913.
- Prof. P. GEMÄHLING. Les Grands Economistes. Paris, 1915.
- Prof. L. BROCARD. Principes d'Economie Nationale et Internationale. T. I et II, 1929 et T. III, 1931, Paris.
- Prof. L. BROCARD. Les Conditions Générales de l'Activité Economique, Paris, 1934.
- YVES GUYOT. Le Commerce et les Commerçants. Edit. Dion et Fils, Paris.
- A. MARCHAL. La Conception de l'Economie Nationale et des Rapports Internationaux chez les Mercantilistes Français et chez leur Contemporains. Paris, 1931.
- Prof. ACH. VIALETTE. L'Impérialisme Economique et les relations internationales pendant le dernier demi-siècle (1870—1920). Paris, 1923.
- H. TAINE. Histoire de la Littérature Anglaise. T. II.
- ED. HERRIOT. L'Europe.
- A. SIEGFRIED. La Crise Britannique au XXe Siècle, Paris, 1931.
- „ Les Etats-Unis d'aujourd'hui.
- „ Tableau des Partis en France.

- F. DELAISI. Les deux Europes.
- FR. NITTI. L'inquiétude du Monde. Paris.
- Prof. R. LAVERGNE. Le Principe des Nationalités et les Guerres. Libr. F. Alcan.
- Prof. I. BRUNHES. La Géographie Humaine. Paris, 1925.
- M. FALLEX et A. MERAY. La Face Nouvelle du Monde.
- MARIO GIANTRUCO. Le Problème International de la Population — Revue Politique et Parlementaire, 1930.
- R. MONIER. L'Origine et la fonction économique des villes. Paris, 1910.
- ER. LUDENDORF. Souvenirs de Guerre 1914—1918. Trad. franç. T. II.
- FRANCS H. SIMONDS. L'Amérique doit annuler les dettes. Ed. Exelsior, Paris.
- L. METCHNIKOFF. La Civilisation et les grands fleuves historiques. Paris, 1889.
- A. DAUZAT. La Suisse Illustrée.
- G. LACARPANTIER. La Suisse au Travail.
- E. RECLUS. Nouvelle Géographie Mondiale. T. VI, Paris, 1881.
- J. TOUTAIN. L'Economie Antique. Paris, 1927.
- E. LEVASSEUR. La Population Française, T. III, Paris, 1892.
- STATISTIQUE GENERALE DE LA FRANCE. Annuaire Statistique 1926.
- CONFEDERATION GENERALE DE LA PRODUCTION FRANÇAISE. Annuaire 1934.
- DRESDNER BANK. Les Forces Economiques du Monde. Berlin, 1930.
- ANNUAIRE STATISTIQUE DE LA SOCIETE DES NATIONS 1930/31.
- Rapport sur les Niveaux de vie des ouvriers dans différents pays. Edit. Soc. d. Nat.—B.I.T., 1926.
- Annuaire Général de la France et de l'Etranger, 1926.
- Annuaire National de l'Agriculture 1932-33, Paris.
- The Statesman's Year-Book, 1929, London.
- MINISTRY of LABOUR. Eighteenth Abstract of Labour statistics of the United Kingdom, 1927.

THE LABOUR YEAR BOOK, 1926.

Prof. Dr MURIS und O. WAND. Hansa Welt-Atlas. Berlin.

Statistisches Jahrbuch der Schweiz 1933, Herausgegeben von Eidgenössischen statistischen, Amt.

D. ABKHASI. Les Richesses Naturelles de la Géorgie. Roma, 1923.

В. Желъзновъ. Очерки Политической Экономии. Москва, 1907.

П. Милуковъ. Очерки по истории русской культуры, ч. I, 1909.

В. Войтинскій. Мировое хозяйство или Автаркия — Современ. Записки LIV, 1934.

В. Гриневичъ. Народное Хозяйство Германии, Берлинъ, 1924.

Атлас С. С. С. Р. Изд. ЦИКа, Москва, 1928.

«Закавказье». Сборник. Изд. Высш. Экон. Совета З. С. Ф. Р., 1925.

А. Х. Ляйстер и Г. Ф. Чурсин. География Закавказья.

М. М. Дубенскій. Очерки по экономической географии Закавказья. Тифлисъ, 1924.

Сборникъ статистическихъ свѣдѣній о Кавказѣ, т. I. Тифлисъ, 1869.

Орестъ Евецкій. Статистическое Описание Закавказскаго Края. С.-Петербургъ, 1835.

Кавказскій календарь 1910 и 1916 г.г.

ბატონიშვილი ვახუშტი. დეოღრაფიული აღწერა საქართველოსი. 1842 წ.

პროფ. ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია; წიგნი პირველი. ტფილისი, 1930.

პროფ. ა. ჯავახიშვილი. საქართველოს გეოგრაფია; ტ. I, ტფილისი, 1930.

პროფ. გ. გუბუაშვილი. საქართველოს ეკონომიური გეოგრაფია. ტფილისი, 1926.

საქართველოს სახალხო მეურნეობა 1924 - 25 წ. — საქ. საგემო კომისიის გამოცემა, ტფილისი, 1926.

სახელმწიფო სტატისტიკური მოამბე № 4 - 5 (33 - 34) 1928 წ. 1927 წ. 17 დეკ. სრულიად საკავშირო აღწერის შემოკლებული ცნობები.

საბჭოთა საქართველოს 10 წელი — გამოცემა ს.ს.რ. საგემო კომისიის, ტფილისი, 1931.

ე. ი. ჯანდიერი. ქალაქ ტფილისის მოსახლეობა. ტფილისი, 1930.

6. უორდანიას ნაწერები ტ. I და II.

ს ა რ ჩ ე ვ ი :

ავტორისაგან . . . . . გვ. I.

I.

შესავალი.

1. ერი, როგორც ეკონომიური ორგანიზმი : რატომ ისმის ეს საკითხი. ძველი დრო. მე-16 - 18 საუკ.: მე-რკანტილიზმი. ფიიზიოკრატები. ახალი ხანა ეკონომ. განვითარების და ახალი იდეოლოგია: ად. სმიტი და ლიბერალური შკოლა პოლიტიკურ ეკონომიის. ნაციონალურ მიმართულების რეაქცია: ფრ. ლისტი. სახალხო მეურნეობის განვითარება მე-19 საუკ-ში. ორი გამოცდა ლიბერალურ ეკონომიის: მსოფლიო ომი და მსოფლიო ეკონომიური კრიზისი. კოსმოპოლიტურ მსოფლმხედველობის დამარცხება. ეროვნულ მეურნეობის განვითარება. პოლიტ. პარტიები და ეროვნული ეკონომიკა. საფუძველნი საერთაშორისო სახალხო მეურნეობის; გზა იმის განვითარების. დიდი და პატარა ერების როლი საერთაშორისო სახალხო მეურნეობაში . . . . . გვ. 9.

2. ეკონომიურ საქმიანობის უმთავრესი პირობები : საგანი პოლიტიკურ ეკონომიის. წარმოება, როგორც საფუძველი ადამიანის სამეურნეო საქმიანობის. წარმოების პირობები: ბუნება (მიწა-წყალი), ჰავა, ზღვები და

მდინარეები, მთა და ბარი, მიწის ნიადაგი, ფლორა და ფაუნა. ადამიანის გავლენა ბუნებაზე და საზოგადოების როლი. შრომა—უმთავრესი ფაქტორი წარმოების. მოსახლეობა და პირობები იმის განვითარების. . . . გვ. 51

II.

საქართველოს ტერიტორია.

1. საქართველოს ტერიტორიის სივრცე. დანაკლისი ტერიტორიები. საქართველოს ტერიტორიის ზოგიერთ სხვა ქვეყნების ტერიტორიასთან შედარება. საქართველოს საზღვრები, იმის ადმინისტრაციულად დაყოფა: მაზრები და ავტონომ. ერთეულები, სასოფლო საბჭოები და სოფლები . . . . . გვ. 73

2. საქართველოს ტერიტორიის ზედაპირი: საქართველოს მდებარეობა. მთები. ბარი. ჰიდროგრაფია: ზღვა და იმის მნიშვნელობა საქართველოსთვის; მდინარეები; ტბები. ჰავა. მიწის ნიადაგი. საქართველოს ფლორა და ფაუნა . . . . . გვ. 81

3. სახმარი და უხმარი მიწა საქართველოში: მიწის ფონდი; იმის დანაწილება მეურნეობის დარგების მიხედვით; იმის რაოდენობა სხვადასხვა კუთხეში. შედარება სხვა ქვეყნებთან. სახნავე-სათესი მიწის რაოდენობა საქართველოში სხვადასხვა კუთხის მიხედვით. როგორ არის უზრუნველყოფილი მიწით სოფლის მოსახლეობა საქართველოში და სხვა ქვეყნებში. საქართველოს სოფლის მეურნეობის საფუძველი. მიწით სარგებლობა საქართველოში და სხვა ქვეყნებში. საქართველოს ტერიტორიის მინერალური სიმდიდრენი. . . . . გ. 105

III.

საქართველოს მოსახლეობა.

1. რაოდენობა საქართველოს მოსახლეობის. შედარება სხვა ქვეყნებთან. საქართველოს მოსახლეობა სქესის მიხედვით. სხვა ქვეყნებში. მოსახლეობა ადმინისტრაციულ ნაწილების მიხედვით, წვრილ ერთეულის (სოფლის) და კომლის მიხედვით. მოსახლეობის სიმჭიდროვე საქართველოში და სხვა ქვეყნებში. საქართველოს მოსახლეობა წლოვანების (ჰასაკის) მიხედვით. გ. 123

2. საქართველოს მოსახლეობა ეროვნების მიხედვით: რაოდენობა სხვადასხვა ეროვნებათა მოსახლეობის; ქართველების რაოდენობა პროცენტულათ საბჭოთა კავშირში და ამიერკავკასიაში. ძირითადი მოსახლეობა საქართველოში და სხვა ქვეყნებში. ქართველების რაოდენობა თვით საქართველოში და საქართველოს გარედ. ეროვნული შემადგენლობა საქ. ავტონ. ერთეულებში: აფხაზეთში, აჭარაში და სამხრ. ოსეთში. დედა-ენა საქართველოში. . . . . გ. 136

3. ქალაქის და სოფლის მოსახლეობა. რა არის ქალაქი. საქართველოს ქალაქების მოსახლეობა. ზრდა ქალაქების საქართველოში და სხვა ქვეყნებში. რატომ ტოვებს სოფელს მოსახლეობა. . . . . გ. 143

4. ქალ. ტფილისის მოსახლეობა: ტფილისის განსაკუთრებული მნიშვნელობა საქართველოს ცხოვრებაში. ტფილისის მოსახლეობის ზრდა, მოსახლეობა სქესის და წლოვანების მიხედვით. ეროვნული შემადგენლობა ტფილისის მოსახლეობის სხვადასხვა დროს. რა დასკვნებს იძლევა ტფილისის მოსახლეობის ჰასაკური შემადგენლობა: საქართველოდან და საქართველოს გარედან

მოსული მოსახლეობა ტფილისში. დაბადებულთა და გარდაცვალებულთა რიცხვი ტფილისში. წერა-კითხვის გავრცელება სხვადასხვა ეროვნებათა შორის. . . . გ. 150

5. წერა - კითხვა საქართველოში : განათლება და ეკონომიკა. წერაკითხვის მცოდნეთა რიცხვი საქართველოში სხვადასხვა კუთხის მიხედვით; ქალაქის და სოფლის მოსახლეობაში; ეროვნების მიხედვით; წლოვანების მიხედვით. შედარება საბჭოთა კავშირში შემავალ სხვა ერებთან. . . . . გ. 159

6. მოსახლეობის სოციალური და პროფესიონალური შემადგენლობა საქართველოში; სხვა ქვეყნებში. გ. 166

7. საქართველოს მოსახლეობის ჯანმრთელობა. . . . გ. 170

8. შრომის პირობები და კვება მოსახლეობის საქართველოში : სამუშაო ხელფასი; იმის რეალური ღირებულება საქონლის ფასებთან შედარებით. კვება ქალაქის და სოფლის მოსახლეობის. როგორ იკვებებიან საშუალოდ საქართველოში და როგორ იკვებებიან უცხოეთში. გ. 172

9. დასკვნა. . . . . გ. 177

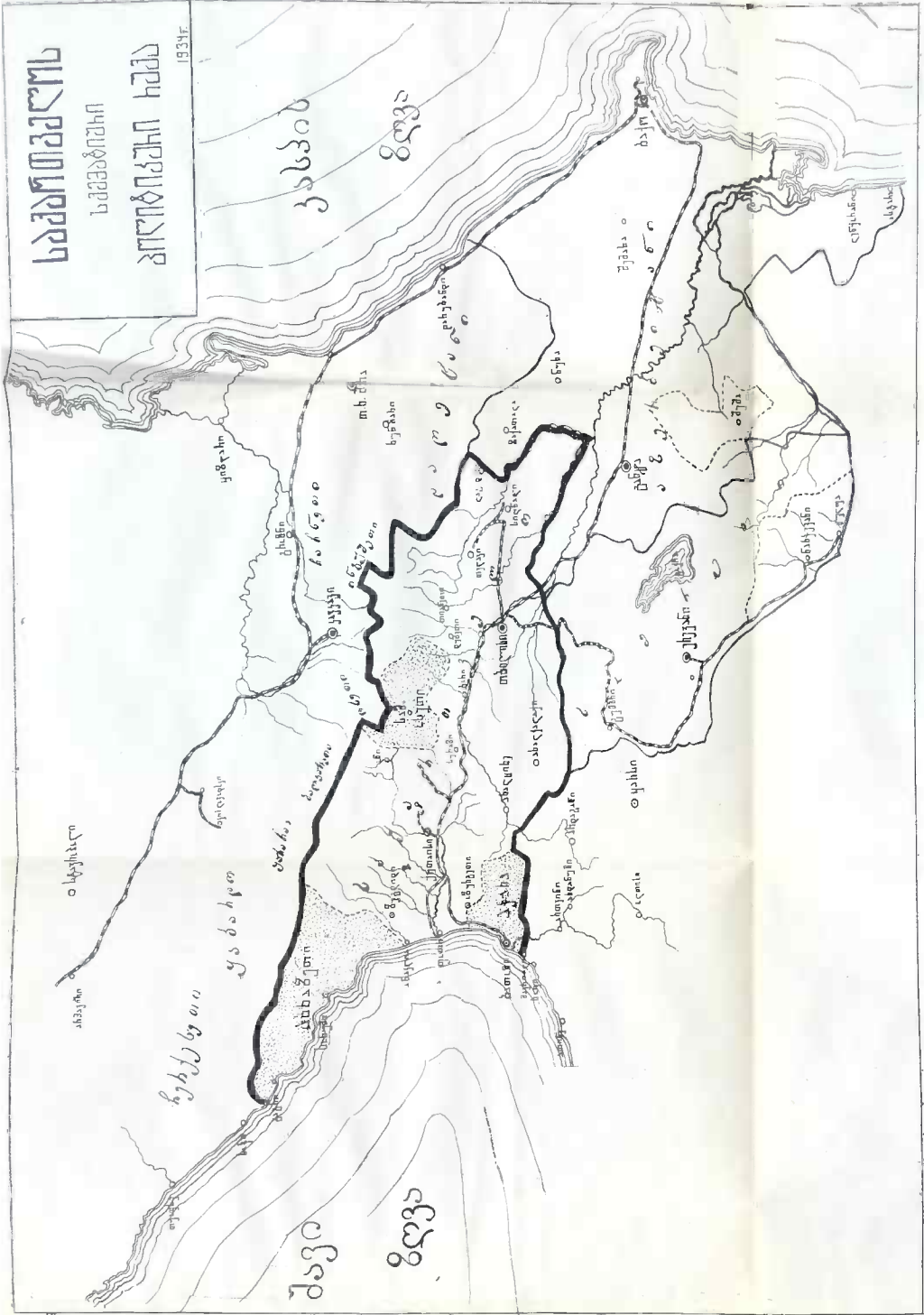
10. ბიბლიოგრაფია. . . . . გ. 181

11. სარჩევი. . . . . გ. 185

12. საქართველოს სქემატ. რუკა.

სამხრეთკავკასიის სამშენებლო-საგეოდეზიური სამსახური

1937წ.

მდ. რეონი
მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი
მდ. ტყალბუზი

ახალქალაქი

ახმეტა

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

მდ. რეონი

მდ. ტყალბუზი

